સીતાહરણ

ચન્દ્રશંકર શુક્લ

સીતાહરણ

લેખક

ચન્દ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ



નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર—અમદાવાદ

૦—૧૨—૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક:
રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી,
નવજીવન મુદ્રણાલય; અમદાવાદ

*

સંવત: ૧૯૭૯

રામદૂત હનુમાનના અવતાર સમા
વજ્રકાય બાળબ્રહ્મચારી
પૂજ્ય સ્વામી આનન્દને
અર્પણ

પ્રસ્તાવના

હિન્દુસ્તાનની રંક પ્રજાને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર રંક નથી કહેવા દેતા. આપણે રંક શેના? આપણી પાસે તો કેટલુંયે અમોલું ધન ભરેલું છે, જેમાથી આપણે આજે અને સર્વકાળ માટે બીજી પ્રજાઓની આધ્યાત્મિક ક્ષુધા અને તૃષા તૃપ્ત કરી શકીએ એમ છીએ. વસ્તુતઃ આજે આપણે રંક છીએ અને નથી પણ થોડા વરસ પહેલા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો જમાનો શરૂ થયો ન હતો ત્યારે દેશની રંક પ્રજાના ઘણા મોટા ભાગને, ખાસ કરીને પ્રજાના બાળવર્ગને પોતાના આધ્યાત્મિક ધનની ઝાઝી ખબર ન હતી. ક્યાંક ખબર હતી તો ને ધન અણમોલું છે એમ બહુ ઓછા માનતા હતા. આજે આપણું ધન કેટલું છે, કેવું છે તેનું જ્ઞાન આપણને થવા લાગ્યું છે, એટલે આપણે રંક-દશામાંથી નીકળવા લાગ્યા છીએ. ગુજરાતની બાળપ્રજાના હાથમાં આ પુસ્તકમાં અપાઈ છે એવી રીતે રામાયણની

કથા મૂકવી એ એ જ દિશામાં થતો યશસ્વી પ્રયત્ન છે. રામાયણકથામૃત તો બાળકે માતાના દૂધની સાથે પીધેલું હોવું જોઈએ. માતાના દૂધની સાથે ન મળે તો પિતાની સાથે તેના ખોળામાં બેસી જ્યારથી બાળક વાતો સાંભળવાનો રસીઓ થાય ત્યારથી રામાયણની કથાથી જ તેના શિક્ષણનો મંગળ આરંભ થવો જોઈએ. પણ એવાં માબાપ ગુજરાતમાં આજે તો ઓછાં છે. મહારાષ્ટ્રમાં હજી બાળકોને એ અમૃતના રસનો સ્વાદ લગાડનારાં માતપિતા પડેલાં છે, એટલે ગુજરાતના કરતાં મહારાષ્ટ્રની સાંસ્કૃતિક અધોગતિ ઓછી છે. ગુજરાત ને મહારાષ્ટ્રની વાત છોડી દઈએ; ભક્તકવિ તુલસીદાસના પ્રાન્તમાં પણ જ્યારે ઘરડાઓ ઘણા મળી આવશે કે જેના મ્હોમાંથી ચાલતાં ચાલતાં તુલસીનાં વચનો નીકળશે, ત્યારે આ જમાનાનાં બાળકો એવાં ઘણાં મળી આવે છે કે જેઓ લક્ષ્મણ કે હનુમાન કોણ હતા તે ન જાણતાં હોય. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું એક કર્તવ્ય આપણી એ દીન દશા ફેડવાનું છે; અને કાકાસાહેબ જેવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આચાર્ય. બાળકો જેને વધાવી લે એવી રામાયણ-ની કથા પોતાના વિદ્યાર્થી પાસે જ તૈયાર કરાવે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

એક જ કથા બાળક કહે, યુવક કહે, પ્રૌઢ કહે કે વૃદ્ધ કહે, તે બધાઓની શૈલીમાં ફેર પડે છે. બધાયે કથાનો સાર આપે, પણ રસ ઓછોવત્તો આપે. બાળક સૌથી વધારે આપે એમ મારૂં માનવું છે. તેમાં ચન્દ્રશંકર જેવા કવિબાળક હોય ત્યાં તો પૂછવું જ શું? રામાયણની કથા ઘણે

કહેવાતી સાંભળી છે, રામાયણી કથાના સાર ઘણા જોયા છે, અને મૂળ રામાયણ તથા આધુનિક રામાયણો પણ ઘણાં જોયાં છે, પણ તેમાંના એકેમાં ભાઇ ચંદ્રશંકરના રામાયણમાં જે ભૂમિકા રચીને કથા કહેવામાં આવી છે તે નથી. ગ્રહો અને નક્ષત્રો ધોળે દિવસે શોભતા નથી. તેની ખરી શોભા પ્રકટ કરવા માટે આકાશનો દિનવર્ણો પટ કામ નથી આવતો. તેને માટે તો રજનીવર્ણો પટની જ આવશ્યકતા છે. આપણી કથાઓમાં રામજન્મથી જ આરંભ કરવામાં આવે છે, વાલ્મીકિમાં પણ રામજન્મથી જ આરંભ થાય છે, ત્યારે રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને સીતાની કથા દિનવર્ણો પટ ઉપર રજુ થતી હોય એવું ભાસે છે. એ કથાનું શાન્ત નિર્મળ તેજ ભાઇ ચંદ્રશંકરે ચીતરેલા ત્રણ ભાઇઓના, બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયોની અવનતિના, પૃથ્વીની પીડના આછા અને ઘેરા રજની વર્ણો પટ ઉપર કાંઇક અનેરી છટાથી પ્રગટ થાય છે. અને એ પુસ્તકની મોટામાં મોટી વિશેષતા એ જ છે.

કથાને માટે ભાઇ ચંદ્રશંકર એક જ મૂળને નથી વળગી રહ્યા. તેમણે વાલ્મીકિમાંયે ડૂબકી મારી છે. અને તુલસીના માનસરોવરનુંયે અવગાહન કીધું છે, તેમજ મહારાષ્ટ્રી અને બીજાં કથાનકોમાં પણ ફરી આવ્યા છે. વાલ્મીકિનું જ્ઞાન, ગંભીર્ય અને કલા તુલસીમાં નથી; તુલસીની મર્યાદા કાલિદાસના કેટલાક શ્લોકોમાં નથી જ, આપણાં કથાનકોમાં તો નથી જ હોતી. આ બાળરામાયણમાં જ્ઞાન, કલા, અને મર્યાદા એ ત્રણે ઉતારવાનો સમર્થ પ્રયત્ન થયો છે, અને બાળકોની આગળ એ સામગ્રી મૂકવાની હોવા છતાં

ગાંભીર્યમાં પણ કશી ઉણપ આવી નથી. કોઇક કોઇક સ્થળે આદિકવિના મૂળથી અને આધુનિક કવિઓની કૃતિથી બહાર જઇ ભાઇ ચંદ્રશંકરે તેમની ન્યૂનતા પૂરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કવિઓનાથી થએલો ઊર્મિલાની અવગણનાનો જે દોષ આધુનિક કવિવિવેચક રવીન્દ્રનાથને સાલે છે તે દોષ આ પુસ્તકમાં મનોરમ રીતે પૂરવામાં આવ્યો છે. મહાકાવ્યોના અરણ્યમાં અગસ્ત્ય ઋષિના તપોવન જેવાં સંસ્કૃતિનાં જે મંદિરો ઢંકાઇ ગએલાં છે તેને તેની આસપાસના પરિસરો વાળીઝૂડી અને સાફ કરીને બાળકોની આગળ નજરમાં ખૂંચી જાય એવી રીતે રજુ કરવામા આવ્યાં છે. બાળક સીતાહરણ સુધીનાં પ્રકરણો વાંચી. ઉત્તરાર્ધને માટે અધીરો થાય એવી શૈલીથી કથા કહેવામાં આવી છે. આશા છે કે બાળકોના શિક્ષણમાં આ પુસ્તકનો અભ્યાસ અગત્યનો ભાગ ભજવશે, અને આપણાં પ્રાચીન ધનના ભંડાર ખોલી તપાસી તેનો તાગ કાઢવાની વૃત્તિ તેમનામાં જાગૃત કરશે.

મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઇ

સર્ગક્રમ

સીતાહરણ

१

ત્રણ ભાઈઓ

ઘણા જૂના વખતમાં વિશ્રવા નામે એક પવિત્ર, સત્યવાદી અને ઉદાર હૃદયવાળા ઋષિ હતા. તેમને બે સ્ત્રી હતી. એકથી કુબેર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. કુબેર મોટો થયો એટલે તેણે હિમાલય પર જઈને હજાર વર્ષ સુધી ઉગ્ર તપ આદર્યું. હજાર વર્ષ પૂરાં થયા પછી તેણે એકલું પાણી પીને રહેવાનું શરૂ કર્યું અને આખરે પાણી પણ છોડી દીધું અને હવા પર રહેવા લાગ્યો. કુબેરની તપશ્ચર્યાથી બ્રહ્મા તેના પર પ્રસન્ન થયા અને જોઈએ તે માગી લેવાનું કહ્યું. કુબેરે કહ્યું: "મને લોકપાળની પદવી આપો." ઇન્દ્ર, વરુણ અને યમ ત્રણ લોકપાળ હતા તેની સાથે બ્રહ્માએ કુબેરને ચોથો લોકપાળ બનાવ્યો અને તેને ઉત્તર દિશાનું રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપ્યું. તે ઉપરાંત બ્રહ્માએ તેને ગમે ત્યાં ઉડીને જઈ શકે એવું પુષ્પક વિમાન આપ્યું. કુબેર રાજી થઈને ઘેર ગયો અને માતપિતાને મળ્યો.

એક વખત તેને વિચાર થયો કે બ્રહ્માજીએ મને લોકપાળ તો બનાવ્યો પણ રહેવાનું સ્થાન ન આપ્યું. આ મુશ્કેલી તેણે પિતાને જણાવી અને બોલ્યો: "જે જગાએ મારા જવાથી કોઈ પણ પ્રાણીને ત્રાસ ન થાય એવી જગા મને બતાવો." વિશ્રવાએ કહ્યું: "દક્ષિણ સમુદ્રને કિનારે ત્રિકૂટ

પર્વત છે. તેના પર એક અત્યંત વિશાળ, મનોહર અને સોનાના કોટવાળી લંકાનગરી છે. દેવોના કારીગર વિશ્વકર્માએ એ નગરી રાક્ષસો માટે રચી હતી. પણ હાલમાં રાક્ષસો શ્રીવિષ્ણુના ભયથી એ નગરી તજી નાસી ગયા છે અને પાતાળમાં ભરાઇ બેઠા છે. માટે તું જા અને આ લંકાનગરીનો રાજા થા." કુબેર જઇને લંકામાં રહેવા લાગ્યો. કોઈ કોઇ વાર તેને માતપિતાને મળવાનું મન થતું ત્યારે પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને તેમને મળી આવતો.

વિશ્રવા ઋષિને બીજી રાક્ષસ જાતિની કૈકસી નામની સ્ત્રી હતી. રાક્ષસ જાતિની હોવા છતાં કૈકસીનું વર્તન બહુ પવિત્ર હતું, એની વૃત્તિ નિર્મળ હતી અને તે હમેશાં ઋષિની સેવામાં તત્પર રહેતી. એની ભક્તિ જોઇને ઋષિ એના પર પ્રસન્ન રહેતા. એક વાર કૈકસીએ ઋષિને કહ્યું: "મહારાજ, મને પુત્ર આપો." ઋષિએ કહ્યું: "તું બહુ કવખતે બોલી છે માટે તને જે પુત્ર થશે તે બધા દુષ્ટ વૃત્તિવાળા, વિકરાળ શરીરવાળા અને ભારે ઉત્પાત મચાવનારા થશે." આ શબ્દો સાંભળી કૈકસીને બહુ ક્ષોભ થયો. તે બોલી: "મહારાજ, આપ જેવા ધર્મની મૂર્તિ રૂપ પુરુષ પાસેથી હું આવા દુષ્ટ પુત્ર લઇને શું કરું? મારા પર કૃપા કરીને મને આપના જેવો એક તો ધર્મિષ્ઠ પુત્ર આપો." ઋષિએ કહ્યું: "તને જે છેલ્લો પુત્ર થશે તે જરૂર મારા જેવો જ થશે."

આ પછી કેટલેક વખતે રાવણનો જન્મ થયો. રાવણને દશ મ્હોઢાં અને વીસ હાથ હતાં. એનું કાળું પહાડ જેવું

અને વિકરાળ શરીર, મ્હોંની બહાર નીકળી આવેલા લાંબા લાંબા દાંત, રાતા લોહીવર્ણા હોઠ, મોટા સુપડા જેવા કાન અને કાળા ચળકતા વાળ જોઇને તપોવનમાં રહેનારાં માણસો ભયભીત થઇને નાસી જવા લાગ્યાં. રાવણના જન્મ પછી થોડા થોડા વખતને અંતરે કુંભકર્ણ, શૂર્પણખા અને વિભીષણના જન્મ થયા. રાવણ, કુંભકર્ણ અને શૂર્પણખા લોકોને ખૂબ ત્રાસ આપતાં અને માણસોને પકડીને જીવતાં ને જીવતાં ખાઈ જતાં. એમનું નામ સાંભળતાં લોકો થરથરી જતા. વિભીષણ ઘેર રહ્યો રહ્યો પિતા પાસે વેદાધ્યયન કરતો અને માતપિતાની સેવા ભક્તિભાવથી કરતો.

એક વાર કુબેર માતપિતાને મળવા આવ્યો હતો. તેને જોઇ કૈકસીના પુત્રો માને પૂછવા લાગ્યા કે "એ કોણ છે ?" માએ તેમને કુબેરની અને બ્રહ્માએ તેને આપેલા વરની વાત કહી બતાવી અને કહ્યું: "તમે પણ જો એવું તપ કરો અને બ્રહ્મદેવને રાજી કરો તો એને જેવું રાજ્ય મળ્યું તેવું તમને પણ ધારો તે મળે."

કુબેરનું વૃત્તાંત સાંભળી ત્રણે ભાઇઓને બ્રહ્મા પાસેથી મનનું ધાર્યું મેળવવાની લાલસા થઇ આવી. માએ એમને ઉત્સાહ આપ્યો એટલે એમને શૂર ચઢ્યું અને તેઓ બ્રહ્માને પ્રસન્ન કરી તેમની પાસેથી વરદાન લેવા હિમાલય પર ગયા અને ત્યાં તપ કરવા લાગ્યા. કુંભકર્ણ ઉન્હાળામાં પોતાની આસપાસ પાંચ અગ્નિ સળગાવી તેની વચ્ચે બેસે, ચોમાસામાં મુશળધાર વરસાદ પડતો હોય તે વખતે પણ દૃઢ આસન વાળીને બેસે અને શિયાળામાં કડકડતી ટાઢ

પડતી હોય તે વખતે દિવસ અને રાત પાણીમાં રહે, અને નિરંતર બ્રહ્માનું ધ્યાન ધર્યા કરે. આ પ્રમાણે દશ હજાર વર્ષ વીતી ગયાં. વિભીષણે નિર્મળ મન રાખીને એક પગ પર ઉભા રહીને પાંચ હજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું અને ત્યાર પછી માથું અને હાથ ઉંચા કરીને બીજા પાંચ હજાર વર્ષ સુધી સૂર્યદેવની આરાધના કરી. દશ હજાર વર્ષ ગયાં તે એણે જાણ્યાં પણ નહિ. બીજી પાસ રાવણે આહાર છોડી દીધો અને તપ કરવા માંડયું. એક હજાર વર્ષ ગયાં એટલે તેણે પોતાનું એક માથું કાપીને અગ્નિમાં નાંખ્યું. બીજા હજાર વર્ષ ગયાં એટલે બીજું માથું કાપીને અગ્નિમાં હોમ્યું. એમ નવ હજાર વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં અને રાવણે નવ માથાંની આહૂતિ આપી. દશ હજાર વર્ષ પૂરાં થતાં તેણે દશમું માથું કાપવાની તૈયારી કરી એટલે બ્રહ્મદેવ ત્યાં આવી ઉભા રહ્યા અને ત્રણે ભાઇઓને કહ્યું: "હું તમારા અડગ તપથી પ્રસન્ન થયો છું. તમારે જે જોઇએ તે માગો. હું તમારા મનના સર્વ મનોરથ પૂરા કરી દઇશ."

રાવણે હાથ જોડીને કહ્યું: "ગરૂડ, નાગ, યક્ષ, દેવ, દૈત્ય એ કોઇને પણ હાથે મારૂં મ્હોત ન નીપજે. બીજાં પ્રાણીઓની મને દરકાર નથી. માણસ કે વાનરને તો હું છોતરાં જેવાં સમજું છું." બ્રહ્માએ કહ્યું: "ભલે, જરૂર એમ થશે. વળી તેં મને નવ માથાં અર્પણ કર્યાં છે તે તને પાછાં મળશે. હું તારા પર ઘણો જ પ્રસન્ન થયો છું એટલે તને બીજો પણ વર આપું છું કે તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેવું રૂપ ધારણ કરી શકીશ." એમ કહી બ્રહ્મા વિભીષણ તરફ

વળ્યા. વિભીષણે કહ્યું: " મહારાજ, આપની કૃપાથી મને સર્વ કાંઇ મળી ચુકયું છે. આપ પ્રસન્ન થયા છો એ જ હું મારૂં મોટું સદ્ભાગ્ય માનું છું. છતાં જ્યારે આપ વર માગવાનું કહો છો ત્યારે માગું છું. મારે એટલું જ જોઇએ કે હંમેશા મારી બુદ્ધિ ધર્મને માર્ગે વળેલી રહે અને મારે હાથે ધર્મકાર્ય થાય. એથી વધારે મારે માગવાનું શું રહ્યું ? ધર્મ પર જેનું લક્ષ ચોંટયું છે તેને કશી વસ્તુ દુર્લભ નથી. " બ્રહ્માએ કહ્યું: " તારી મરજી પ્રમાણે થશે. તે ઉપરાંત હું તને ચિરંજીવ બનાવું છું."

છેલ્લે કુંભકર્ણનો વારો આવ્યો. રાવણ રાજસી સ્વભાવનો હતો. તેણે રાજસી માણસ માગે એમ અપાર બળની માગણી કરી. વિભીષણે એના નિર્મળ અને સાત્વિક સ્વભાવને છાજે એવી ધર્મબુદ્ધિ માગી લીધી. કુંભકર્ણ રહ્યો તામસી. એને મોજમજા અને એશઆરામ જોઇએ. એને થયું કે આપણે હાડકું હલાવવું ન પડે અને બેઠેબેઠે જાતજાતનાં મિષ્ટાન્ન મળે અને નિરાંતે ઉંઘવાનું મળે એવું કંઇક માગી લેવું. એની નજર ઇંદ્રાસન તરફ વળી. પછી વળી વિચાર થયો કે ઇંદ્રાસન લઇએ તો પાછું રાજ્ય સાચવવાનું હોય, દેવોને હુકમ કરવાના હોય, અરે, એવી અનેક બલાઓ ચોંટેલી હોય. આપણે ક્યાં એ બધું કરતા ફરીએ ? આપણને તો નિરાંતે ઉંઘવાનું અને ખાવાનું મળે તો ઠીક. નહિ કંઈ લેવા કે દેવા. માટે આપણે તો નિદ્રાસન જ માગી લેવું. બ્રહ્માને કહીશું કે વરસે દહાડે બે દિવસ ઉઠવા દે. તે વખતે સારી પેઠે છ મહિના ચાલે એટલું ખાઈ લઇશું.

રોજ રોજ ખાવાપીવાની પણ કોણ તસ્દી લે ?

આમ કુંભકર્ણના મનમાં ઇંદ્રાસન માગવું કે નિદ્રાસન, એની ગડમથલ ચાલતી હતી ત્યાં તો બ્રહ્મા આવી પહોંચ્યા. "કેમ અલ્યા કુંભકર્ણ, તારે શું જોઈએ છે ? માગ માગ, માગે તે આપું." કુંભકર્ણના મનમાં તો ઇંદ્રાસન કે નિદ્રાસન એ ગડભાંજ ચાલી રહી હતી ત્યાં ઓચિંતો બ્રહ્માનો અવાજ કાને પડ્યો અને મ્હોડામાંથી નીકળી ગયું "નિદ્રાસન." બ્રહ્માએ કહ્યું: "તથાસ્તુ."

આમ ત્રણે ભાઈઓને તૃપ્ત કરીને બ્રહ્મા અંતર્ધાન થયા.

ઉગ્ર કડક	ક્ષોભ–ખેદ
લોકપાળ–દિશાઓના રખવાળ	વેદાધ્યયન–વેદનો અભ્યાસ
ઉત્પાત–ઉથલપાથલ; તોફાન	આરાધના–ઉપાસના

૨

રાવણની નફ્ફટાઇ

બ્રહ્માની પાસેથી વર મેળવીને ઘેર ગયા પછી રાવણને રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા થઈ. લંકામાંથી નાસી ગએલા રાક્ષસોને તેણે ભેગા કર્યા અને તેમનું એક મોટું લશ્કર

લઇને લંકા પર ચઢાઇ કરી, કુબેરને હરાવી લંકામાંથી હાંકી કાઢ્યો, તેની પાસેથી પુષ્પક વિમાન પણ ઝૂંટવી લીધું અને લંકામાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. મય નામના એક દાનવે પોતાની પુત્રી મંદોદરીને રાવણની સાથે પરણાવી. તેનાથી મેઘનાદ નામનો એક પુત્ર થયો. મેઘનાદ તેના પિતાના જેવો જ બળવાન હતો. થોડા વખતમાં રાવણનું રાજ્ય સારી પેઠે જામી ગયું. તેણે દેવોને પણ હરાવી તેમને પોતાના ચાકર બનાવ્યા. ત્રિલોકમાં તેની સામે માથું ઉંચકી શકે એવું કોઈ રહ્યું નહિ.

રાવણનો ગર્વ હવે ખૂબ વધી ગયો. એનાથી શાંત બેસી શકાતું નહિ. કોઇને કોઇ લડનાર જોઇએ એમ તેને થવા લાગ્યું. એની એ ચિંતામાં એને નિરાંતે ઉંઘ પણ ન આવતી. દિવસ અને રાત લડાઈના જ વિચાર એના મગજને ઘેરી રાખતા. આખરે પોતાની સાથે બાથ ભીડી શકે એવા કોઇ બળિયાની શોધમાં તે નીકળી પડયો. ઘણા દિવસ સુધી ફર્યા છતાં એને કોઇ બરોબરીઓ ન મળ્યો. એક વાર રસ્તામાં તેને નારદજી સામા મળ્યા. નારદજીએ પૂછ્યું: “ કેમ રાવણ, આમ શ્વાસભર્યો ક્યાં દોડયો જાય છે ? ” રાવણે જવાબ આપ્યો, “ મહારાજ, મારી સાથે લડી શકે એવો કોઇ બળિયો બતાવો. મારાથી લડયા વિના રહેવાતું નથી. ” નારદ કહે, “ પશ્ચિમ સમુદ્રમાં શ્વેતદ્વીપ નામનો એક ટાપૂ છે. ત્યાં તારી ઇચ્છા તૃપ્ત કરે એવો પુરુષ તને મળી આવશે. ”

રાવણે નારદની રજા લીધી અને શ્વેતદ્વીપનો રસ્તો લીધો. શ્વેતદ્વીપ પહોંચ્યો ત્યાં દરિયાકિનારે તેણે સ્ત્રીઓનાં ટોળાં ને ટોળાં ફરતાં જોયાં. એ સ્ત્રીઓની પાસે જઇને રાવણે કહ્યું: "હું લંકાનો રાજા રાવણ છું. મેં આખી દુનિયાને જીતી છે. દેવતાઓ પણ મારા દાસ બની રહ્યા છે. મારું નામ માત્ર સાંભળતાં ત્રણે લોકનાં પ્રાણીઓ ભયથી કંપી ઉઠે છે. તમે ઘેર જાઓ અને તમારા પતિઓને મારા આવ્યાની ખબર આપો. હું તમારા પતિઓને જીતીને ગુલામ બનાવી દઇશ અને પછી તમને બધાંને ઉપાડી મારે ઘેર લંકામાં લઇ જઇશ."

રાવણનાં આવાં અભિમાનનાં વચન સાંભળી સ્ત્રીઓને ખૂબ ક્રોધ ચઢયો. તેમાંની એક ઘરડી ડોશી ધીમે રહીને રાવણ પાસે ગઈ, તેનો એક પગ ઝાલ્યો અને તેને લઇને આકાશમાં ઉડી ગઇ. ઘણી વાર સુધી આકાશમાં રહ્યા પછી તેણે રાવણને સમુદ્રની વચ્ચોવચ એટલા જોરથી પટક્યો કે રાવણ બેભાન થઈ ગયો અને ઠેઠ પાતાળમાં ઉતરી પડયો. બ્રહ્માનું એને વરદાન હતું એટલે એનું મરણ તો ન નીપજ્યું. મૂર્છા વળી એટલે તે ફરીથી ઉઠયો અને સિંહગર્જના કરતો નાગલોકમાં ગયો અને નાગલોક પર વિજય મેળવ્યો.

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં વિરોચનના પુત્ર બળિરાજાનું રાજ્ય આવ્યું. બળિએ રાવણનું સ્વાગત કર્યું અને પાતાળમાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. રાવણે કહ્યું: "મારી સાથે લડી શકે એવા કોઇ બળિયાની શોધમાં હું નીકળ્યો છું.

મેં આખી દુનિયાનું આધિપત્ય મેળવ્યું છે. પણ હવે એક વિષ્ણુ બાકી રહ્યો છે તેને પરાસ્ત કરવાની મારી આકાંક્ષા છે.” બળિએ કહ્યું: “તમે યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા છો માટે મારા દાદા હિરણ્યકશિપુનાં કવચ અને કુંડળ છે તે પહેરી જાઓ. એ તમને બધે વિજય અપાવશે.” રાવણ હોંશ-ભર્યો કવચકુંડળ લેવા આગળ ધસ્યો. પણ કવચકુંડળમાં એટલો ભાર હતો કે તેનાથી તે ઉંચાં સુદ્ધાં ન થઇ શકયાં. રાવણ ભોંઠો પડી ગયો. બળિએ કહ્યું: “કેમ આ જોરે વિષ્ણુ પર વિજય મેળવવો છે કે? હિરણ્યકશિપુનાં આટલાં કવચ અને કુંડળ પણ તારાથી નથી ઉપાડી શકાતાં તો જેણે એ હિરણ્યકશિપુને ક્ષણવારમાં ધૂળમાં રગદોળી નાખ્યા તે વિષ્ણુને તારાથી કેમ જીતી શકાશે?”

રાવણનું મ્હોં ઉતરી ગયું હતું, એનો ગર્વ ગળી ગયો હતો. તેણે કંઇ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર ઘરનો રસ્તો લીધો. પોતાની ફજેતીનો વિચાર કરતાં તેને ખૂબ શરમ આવવા લાગી. છતાં પુરુષાર્થ છોડી ઘેર બેસવું તેમાં તેને કાયરતા લાગી. તેથી તેણે ફરીથી પર્યટન શરૂ કર્યું. ચાલતે ચાલતે કેટલેક દિવસે તે પંપા સરોવર પાસે આવી પહોંચ્યો. સરોવરનું નિર્મળ નીર, તેમાં ખીલી રહેલાં મનોહર કમળની હારો વચ્ચે ફરતા રઢિયાળા શ્વેત હંસ, સરોવરના કિનારા પર આવેલાં રમ્ય વૃક્ષો, સરોવરમાં પડતી એ ઝાડોની સુંદર છાયા અને સુગંધી પવનથી સરોવરના પાણી પર આવતી ઝીણી લહેરો, એ બધું જોઇને રાવણને અપૂર્વ આનંદ થયો. થોડી વાર સરોવરને તટે વિસામો લેવાનો વિચાર કરી તે

સામે કિનારે આવેલાં ઝાડ તરફ જવા લાગ્યો.

દૂરથી જુએ છે તો એક વિશાળ વૃક્ષ નીચે એક મહાકાય વાનર ધ્યાન ધરી રહ્યો છે. એનું શરીર સ્થિર છે, એનાં નેત્ર પણ બંધ છે. એ ઉંડી સમાધિમાં પડયો હોય એમ જણાય છે. રાવણ તે વાનરની પાસે ગયો અને ખડખડ હસવા લાગ્યો. જરા રહીને તેણે વીસે હાથથી ખૂબ જોરથી તાળી પાડી. વાનરની પાંપણો જરાક ફરકી અને ફરી મીંચાઈ ગઈ. રાવણની સામે ક્રોધ કરે તો ધ્યાનમાં વિઘ્ન આવે અને તપ વિફળ જાય એમ જાણીને વાનર મૂક રહ્યો અને જાપ જારી રાખ્યો.

રાવણે ફરી ત્રાડ મારી કહ્યું: અરે ઉઠ રે બગભગત, જોયો મોટો તપસી થયો છે તે. મને જીતે ત્યારે તો તારૂં તપ ખરૂં. મારી સાથે લડવા આવી જા, નહિ તો હું તને લાત ભેગો ઉથલાવી જ પાડું છું."

વાનર વાલિએ કહ્યું:" ભાઇ, તું તો મોટો છે; તારા બળના શા વાદ ? પણ જરા મને સૂર્યદેવને અંજલિ આપી દેવા દે, પછી હું તારા લડવાના કોડ પૂરા કરીશ."

રાવણનો ક્રોધ હવે દબાઈ શકયો નહિ. તે ગર્જના કરી કહેવા લાગ્યો:" અલ્યા મૂર્ખા, કેમ બકવાટ નહિ છોડે કે? જાઉં છું હવે તું અંજલિ કેમ આપે છે તે." રાવણ વાલિ સામે ધસ્યો. વાલિએ વિચાર કર્યો, આને મહાદેવનું અને બ્રહ્માનું રક્ષણ છે એટલે એનું મરણ તો નીપજે એમ નથી. છતાં એને સ્વાદ તો ચખાડી દેવો જોઇએ જેથી એનો મદ

ઉતરે. રાવણ પાસે આવી ગયો એટલે ગુપચુપ ધીરે રહીને વાલિએ તેને પકડયો, કાખમાં ઘાલી દીધો અને જાપ શરૂ કર્યો.

રાવણ ખૂબ મુંઝાયો. કાખમાં પરસેવાની નાક ફાડી નાખે એવી દુર્ગંધ ઉડવા માંડી. પણ લાચાર. તેણે વાલિને બચકાં ભરવા માંડયાં. જાણે કાખમાં જૂ ભરાઈ સળવળતી હોય એમ વાલિએ તેની તરફ લક્ષ જ આપ્યું નહિ. જાપ પૂરો થઇ રહ્યા પછી વાલિએ સૂર્યનારાયણને અંજલિ આપવા હાથ ઉંચા કર્યા કે રાવણ છૂટી નાસવા લાગ્યો. બિલાડી ઉંદરને ઝાલે તેમ વાલિએ તેને પકડી પાડયો અને ઘેર લઈ જઇ પોતાના પુત્ર અંગદને પારણે રમકડું બાંધે એમ બાંધી દીધો. આવા દશ માથાં અને વીસ હાથવાળા વિચિત્ર પ્રાણીને જોવામાં અને એને પારણામાંથી ઉછળી ઉછળીને લાતો મારવામાં અંગદને અપરંપાર મઝા પડી. રાવણ તો ખૂબ ગભરાતો હતો અને કેમે કરી છૂટકારો થાય એમ ઇચ્છતો હતો. એક દિવસ અંગદની મા તારાને રાવણની દયા આવી અને તેણે એને છોડી મૂકયો. રાવણ ત્યાંથી જીવ લઇને નાઠો. છતાં એણે મામ મૂકી નહિ. એનો મદ હજુ ન ઉતર્યો. એને એમ હતું કે મને બ્રહ્માએ અભયદાન દીધું છે પછી મને આંગળી ચીંધી શકે એવો કોણ જગતમાં પડયો છે?

કિષ્કિંધાથી તેણે ઉત્તર દિશાનો માર્ગ લીધો. માર્ગમાં આપણી નર્મદા નદી આવી. નદીના તટપર એક વિશાળ

શહેર હતું. સહસ્રાર્જુન નામનો મહાપરાક્રમી રાજા ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. નર્મદાના જે ઘાટ પર રાવણ આવ્યો હતો તે ભાગ રાજા અને તેની રાણીઓને વિહાર કરવા માટે અલગ રાખવામાં આવ્યો હતો. બીજા કોઇને પણ ત્યાં આવીને નહાવાની રજા ન હતી. રાજાની આજ્ઞાનો ભંગ કરનારને દેહાંતદંડની શિક્ષા થવાનો ભય હતો એટલે જાણીબૂજીને જાન આપવા કોઇ તૈયાર થતું નહિ.

નદીને કાંઠે એક શિવાલય હતું ત્યાં શિવલિંગની પૂજા કરવાની ઇચ્છાથી રાવણ રોકાયો અને નર્મદામાં સ્નાન કરવા પડયો. વીસ ભુજા અને પહાડ જેવા શરીરના ચલનવલનથી થોડી વારમાં નર્મદાનું પાણી ડહોળાઈ ગયું. એટલામાં રાજા સહસ્રાર્જુન રાણીઓ સાથે રેવાસ્નાન કરવા આવી પહોંચ્યો. નદીનું પાણી ડહોળાઈ ગએલું જોઇ એને નખથી શિખ સુધી ઝાળ ચઢી અને પોતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારને શાસન દેવાનો નિશ્ચય કરી હોઠ પીસતો તે રાવણ તરફ ધાયો અને રાવણને પકડી પાડયો. પાણીની બહાર કહાડી ઘસડતો ઘસડતો સહસ્રાર્જુન રાવણને શહેરમાં લઇ ગયો અને ઘોડારમાં બાંધી દીધો.

રાજાએ એક દશ માથાં વાળા જાનવરને લાવી ઘોડારમાં પૂર્યું છે એમ સાંભળી લોકોનાં ટોળાં પર ટોળાં એ વિચિત્ર પ્રાણીને જોવા ઉલટવા લાગ્યાં. કોઈ કોઇ તોફાની છોકરા તો ઘડી મજાક કરી લેવા રાવણ પર કાંકરા પણ નાંખવા લાગ્યા. રાવણ તો મનમાં ઘણુંએ ચીડાય, મનમાં ને મનમાં

સહસ્રાર્જુન પર ગાળોનો વરસાદ વરસાવે, પણ કરે શું ? રાજાએ ઘણી વાર નામ પૂછી જોયું છતાં રાવણે નામ ન આપ્યું. એમ વર્ષો વીતી ગયા પછી વિશ્રવા ઋષિને આ વાતની ખબર પડી. તેઓ સહસ્રાર્જુન પાસે આવ્યા અને તેને વીનવીને રાવણને છોડાવી ગયા. રાવણ વ્હીલું મ્હોડું લઇને ઘેર ગયો.

શ્વાસભર્યો—હાંફતો હાંફતો	મહાકાય—કદાવર
પરાસ્ત કરવું—હરાવવું	મૂક—મૂંગો
આધિપત્ય—ઉપરીપણું	અંજલિ આપવી—ખોબો ભરીને
પુરુષાર્થ—ઉદ્યમ	પાણી ફૂલ ચંદન ઇ૦ નો અર્ઘ આપવો
પર્યટન—મુસાફરી	મામ—ગર્વ: અભિમાન
અપૂર્વ—કદી ન થયેલું	શાસન—દંડ

૩

લોહીનો ઘડો

આટલી વાર માનભંગ થયા છતાં વિષ્ણુને જીતવાની રાવણની ઇચ્છા શમી ન હતી. તેણે જોઇ લીધું કે વિષ્ણુ તો કદી પણ સામે મ્હોંએ લડવા આવે એમ નથી, તેથી વિષ્ણુના રક્ષણે રહેલા ઋષિઓને પીડવા, તો જ વિષ્ણુ થાકશે અને લડવા નીકળશે. આ ધારણાથી પોતાના રાજ્યમાં જે ઋષિઓ રહેતા હતા તેમની પાસેથી કર ઉઘરાવવાને તેણે રાક્ષસોને મોકલ્યા.

ઋષિઓ તો જંગલમાં પર્ણકુટી બાંધીને રહેનારા, કંદમૂળ અને નીવાર ખાઇને ગુજારો કરનારા અને રાતદિવસ ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેનારા, તે પૈસા ક્યાંથી લાવે? કર લેવા આવેલાં માણસોને ઋષિઓએ લોહીનો એક ઘડો ભરી આપ્યો અને કહ્યું: "હજુ સુધી કોઈ પણ રાજાએ અમારી પાસેથી કર માગ્યો નથી. અમારા તપના પુણ્યમાંથી મળતા ભાગથી જ સૌએ સંતોષ માન્યો છે. રાવણની બુદ્ધિ બગડી છે. એને દુષ્ટોની સંગત લાગી છે. ખરે જ, એનો વિનાશકાળ આવી પહોંચ્યો છે, નહિ તો એને આવી વિપરીત બુદ્ધિ ન જ સૂઝે. અમારી પાસે કરના પૈસા તો નથી. આ ઘડો આપીએ છીએ તે લઈ જાઓ અને રાવણને કહેજો કે આ ઘડો તું જે દિવસે ઉઘાડીશ તે જ દિવસે તારો અને તારા સકળ પરિવારનો નાશ થશે."

દૂતો ઘડો લઇને રાવણ પાસે આવ્યા. ઋષિઓનો સંદેશો સાંભળીને રાવણ ગભરાયો અને એ ઘડાને ઠેકાણે કરવાનો ઉપાય વિમાસવા લાગ્યો. તેણે દૂતોને બોલાવ્યા અને કહ્યું: "આ ઘડો લઇ જાઓ અને અહીંથી ઉત્તર દિશામાં વિદેહ દેશમાં જનક રાજાનું રાજ્ય છે ત્યાં દાટી આવો." દૂતો ગયા. રાવણના જીવને ટાઢક વળી. એક વાર જનકે ભરી સભામાં વાદવિવાદમાં પોતાને હરાવ્યો હતો તેનું આ ઠીક વેર લેવાયું એમ માની રાવણને સંતોષ થયો.

દૂતોએ ઘડો જનકના રાજ્યમાં દાટી દીધા પછી રાજ્યમાં

બાર વર્ષનો ભારે દુકાળ પડયો. અનાજપાણી વિના હજારો જીવો તરફડી તરફડીને મરવા લાગ્યા. સર્વત્ર હાહાકાર થઇ રહ્યો. રાજાને ચિંતા પેઠી અને તેમણે ઋષિઓને ભેગા કરી દુકાળનું કારણ અને તેના નિવારણના ઉપાય વિષે પૂછ્યું. ઋષિઓએ કહ્યું કે તું યજ્ઞ કર અને સોનાના હળથી જમીનને ખેડ. રાજાએ યજ્ઞ કર્યો; અને સોનાના હળથી પૃથ્વી ખેડી જોઇ ત્યાં તરતજ ધરણીમાંથી એક રત્નજડિત અને તેજથી ઝળહળતું સિંહાસન નીકળી આવ્યું. સિંહાસન પર દેવીસમી રૂપવતી અને તેજસ્વી એક બાળા મધુર સ્મિત કરતી બેઠેલી હતી. રાજાએ અત્યંત હર્ષથી બાળાને ઉંચકી લીધી અને સિંહાસન ઉપડાવીને ઘેર ગયો. તે પછી મનમાનતો મેઘ વરસ્યો, તે વર્ષે કદી પણ ન ઉતરેલો એવો સુંદર પાક ઉતર્યો અને આખા રાજ્યમાં લીલાલહેર થઈ રહી.

બાળા તો દિવસે દિવસે રૂપ અને ગુણમાં વધવા લાગી અને સૌ કોઇને પ્રિય થઇ પડી. જનકે એને પુત્રી કરીને રાખી અને જીવની પેરે એનું જતન કરવા લાગ્યા. જનકની પુત્રી એટલે લોકો તેને જાનકી કહેતા. એક દિવસ નારદમુનિ જનકને ત્યાં આવ્યા, તેમણે એ બાળાને હળના ચાસમાંથી ઉત્પન્ન થએલી જાણી તેનું નામ સીતા (सीता=ચાસ) પાડયું. સીતા વધતી ચાલી અને એમ વર્ષો વહેવા લાગ્યાં.

નીવાર—નવારના ચોખા
પરિવાર—કુટુંબકબીલો

૪

ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણ

જે સમયની આપણે વાત કરીએ છીએ તે સમયે હિંદુસ્તાનમાં નાનાંમોટાં ઘણાં રાજ્યો હતાં. રાજાઓ બધા ક્ષત્રિય જાતિના હતા. આર્ય લોકોએ જે ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા રચી હતી તેમાં દેશનું રક્ષણ કરવાનું કામ ક્ષત્રિય જાતિને સોંપવામાં આવ્યું હતું. બ્રાહ્મણોનું કામ વેદ, શાસ્ત્ર વગેરે ભણી ધર્મનું રહસ્ય સમજી લઈ તેને વંશપરંપરા ટકાવી રાખવાનું હતું. સમાજની વ્યવસ્થા કેમ કરવી, લોકોના રીતરિવાજોમાં અને આચારવિચારમાં કેવા ફેરફાર દાખલ કરવા તે નક્કી કરવાનું કામ બ્રાહ્મણોનું હતું. રાજાએ ધર્મને અનુસરીને જ રાજ્ય ચલાવવું જોઈએ એવો રિવાજ હતો તેથી ધર્મની બાબતમાં રાજાને સલાહ આપવી એ પણ ધર્મ જાણનાર બ્રાહ્મણોનું વધારાનું કામ હતું. બ્રાહ્મણો સમાજમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા અને બીજા ત્રણ વર્ણો તેમને પૂજ્ય ગણીને માન આપતા.

પણ આપણે જે સમયની વાત કરીએ છીએ તે સમયે ક્ષત્રિયો પોતાની સત્તાના મદમાં ધર્મ ભૂલીને ઉન્મત્ત બની ગયા હતા. રાજકાજમાં ધર્મનું પાલન કરવાની તેમની વૃત્તિ ધીરેધીરે શિથિલ થવા લાગી હતી અને તેથી ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર બ્રાહ્મણો તરફનો તેમનો પૂજ્યભાવ પણ

ઓછો થતો જતો હતો. રાજાઓ ધર્મમાર્ગનું પાલન કરતા બંધ થશે તો પાપ વધી જશે અને સમાજમાં જે સુંદર વ્યવસ્થા ચાલતી આવી છે તેમાં ભંગાણ પડશે એ વિચારથી બ્રાહ્મણોને બહુ દુઃખ થતું હતું. રાજાઓનો મદ ઉતરે અને તેઓ ઠેકાણે આવી જાય એવી તેમને ઘણી ઇચ્છા હતી; પણ મદોન્મત્ત થયેલા ક્ષત્રિય રાજાઓ બ્રાહ્મણોની આજીજી-ઓને કે ઉપદેશને દાદ દે એમ તો હતું જ નહિ. આજીજી કે ઉપદેશ સિવાય બીજો માર્ગ હતો મારનો. પણ બ્રાહ્મણો પાસે નહોતું પૂરતું બાહુબળ કે નહોતા ક્ષત્રિયોને યુદ્ધમાં નમાવી શકે એવા કોઇ સુભટો. એટલે બ્રાહ્મણો નિરુપાય થઇને વિમાસણ કરતા બેસી રહ્યા હતા.

આ વખતે જમદગ્નિ નામના એક ઋષિ હતા. તેમને અનેક પુત્રો હતા. તેમાંના એકનું નામ પરશુરામ હતું. પરશુરામને નાનપણથી જ લડાઇનો શોખ હતો. બ્રાહ્મણ છતે તેનામાં ક્ષત્રિયના બધા ગુણ જન્મથી જ આવેલા હતા. પિતાની પાસે વેદાધ્યયન કરવાની સાથે સાથે જ તેણે યુદ્ધકળાનો પણ અભ્યાસ કરી લીધો. થોડા વખતમાં તે યુદ્ધકળામાં નિપુણ ગણાવા લાગ્યો. પરશુરામ નિશાન ચુકે એ તો અશક્ય વાત ગણાવા લાગી. પણ પરશુરામનું સૌથી વહાલું હથિયાર તો પરશુ (ફરસી) હતું. ખભે નાની તીક્ષ્ણ ધારવાળી ચકચકતી કુહાડી હોય, ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો હોય તેથી કુહાડીમાંથી તેજના અંબાર ઝરી રહ્યા હોય, અને પરશુરામની ભવ્ય અને તેજસ્વી મૂર્તિ પૂર પાટમાં જતી હોય તે વખતે પગ નીચેની ધરણી ધમ-

ધમી જતી, અને શું યે નવાજૂની થઈ જશે એવો લોકના મનમાં ડર પેસી જતો. લોકો એમને અગ્નિનો અવતાર માનતા. એવો પરાક્રમી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે તે કોઈ દિવસ ક્ષત્રિયોને નમાવશે અને બ્રાહ્મણ જાતિની ચિંતાનું નિવારણ કરશે એ વિચારથી પરશુરામના પિતા હંમેશાં આનંદમાં મગ્ન રહેતા. એક દિવસ તેમણે પુત્રને પાસે બોલાવી ક્ષત્રિયોના ગર્વની વાત કરી, એક ઉદ્ધત ક્ષત્રિયે પોતાનું અપમાન કરેલું તેની યાદ આપી, બ્રાહ્મણોનું દુઃખ વર્ણવી બતાવ્યું અને ક્ષત્રિયોને શાસન દેવાની આજ્ઞા કરી.

પરશુરામ જેવા પિતૃભક્ત તો ભાગ્યે જ કોઈ હશે. પિતાનો એક પણ બોલ એવો નહિ હોય કે જેને પરશુરામે પડતાંની સાથે ઝીલી લીધો ન હોય. પરશુરામના પિતા બહુ ક્રોધી હતા. જાણે દુર્વાસાના બીજા ભાઈ. સહેજ સહેજમાં ક્રોધે ભરાઇ જાય. એક દિવસ પરશુરામની મા રેણુકાથી કંઇ અપરાધ થયો. જમદગ્નિએ પુત્રોને હુકમ કર્યો કે રેણુકાનો શિરચ્છેદ કરી નાખો. માનો શિરચ્છેદ કરવા કોણ તૈયાર થાય ? આખરે પિતૃભક્ત પરશુરામ ઉઠયા અને આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેતાં છતાં કઠણ કાળજું કરીને પરશુથી માનું ડોકું ઉડાવી દીધું. પિતાની આજ્ઞાને પરશુરામે માના પ્રેમ કરતાં અધિક ગણી.

પિતાની આજ્ઞા થતાં પરશુરામે ક્ષત્રિયવટ સ્વીકારી અને ક્ષત્રિયો પર વિજય કરવા નીકળ્યા. પિતાએ આશીર્વાદ આપ્યો. બીજા બ્રાહ્મણોએ પણ હર્ષથી ઉભરાતે હૃદયે

પરશુરામનો વિજય ઇચ્છયો. પરશુરામ ચાલ્યા. બળવાન અને યુદ્ધમાં કસાએલા ક્ષત્રિયોને હરાવવા માટે હથિયાર પણ અદ્‌ભુત જોઇએ, તેથી તે કૈલાસ ગયા અને શિવની આરાધના કરી. શિવ પ્રસન્ન થયા અને પરશુરામને પોતાનું ત્ર્યંબક નામનું મોટું ધનુષ્ય આપ્યું.

ધનુષ્ય લઇને પરશુરામ ક્ષત્રિયો પર હલ્લો કરવા ચાલ્યા. હલ્લો શરૂ થયો. એક પછી એક ક્ષત્રિયનાં મરણ નીપજવા લાગ્યાં. જેઓ બાહુબળના ગર્વથી ઉંચા ઉંચા કૂદતા હતા તે બધા પરશુરામને હાથે ધૂળમાં રગદોળાઈ ગયા. તે વખતનો સર્વથી બળવાન ક્ષત્રિય સહસ્રાર્જુન ગણાતો હતો. તેને હજાર તો હાથ હતા. સહસ્રાર્જુન અને પરશુરામ વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ થયો. પરશુરામે પોતાની કુહાડીથી જેમ શેરડીના સાંઠા વાઢી નાખે તેમ સહસ્રાર્જુનના હજાર હાથ છેદી નાખ્યા.

ક્ષત્રિયોમાં હાહાકાર થઈ ગયો પરશુરામે એકવીસ વાર હલ્લા કર્યા અને ક્ષત્રિયોનો કચ્ચરઘાણ વાળી નાખ્યો. ક્ષત્રિયોના લોહીની નદીઓ ચાલી રહી. એ લોહીથી પરશુરામે પાંચ વિશાળ સરોવરો ભર્યાં. જે કોઇ ગણ્યાગાંઠ્યા ક્ષત્રિયો ધર્મનું યથાવિધિ પાલન કરતા હતા તેટલા જ આ મહાસંહારમાંથી બચવા પામ્યા.

સમાજ—જનસમૂહ
યથાવિધિ—વિધિ પ્રમાણે

૫
શિવધનુષ

ક્ષત્રિયોનો સંહાર કર્યા પછી પરશુરામ તપશ્ચર્યા કરવા માટે હિમાલય જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં મિથિલા નગરી આવી. મિથિલા તે જનકની રાજધાની હતી. જનક એ અત્યંત ધર્મનિષ્ઠ અને જ્ઞાની રાજા હતા. અનેક બ્રાહ્મણોને જનકનો આશ્રય હતો. જનકના દરબારમાં વારંવાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની ગંજાવર સભાઓ થતી અને બ્રહ્મજ્ઞાનના અનેક વિષયો ચર્ચાતા. રાજા પોતે પણ એ ચર્ચામાં રસથી ભાગ લેતા. તેમની વિદ્વત્તા આગળ ભલભલાને નીચું જોવું પડે એમ હતું.

એ રીતે જનકનું નગર તે કાળનું વિદ્યાનું મધ્યસ્થાન બની ગયું હતું. કોઈ પણ વિદ્વાન એ નગરની મુલાકાત લીધા વિના રહેતો નહિ. મિથિલાની પાસે આવતાં પરશુરામને પણ થયું કે જનકને મળીને જાઉં તો ઠીક. એમ વિચાર કરી તે નગરમાં પેઠા અને જનકને ઘેર ગયા. શિવધનુષ બારણા આગળ મૂકી રાજાને મળવા મહેલમાં પેઠા. રાજાએ આદરથી તેમનું પૂજન કર્યું. બે જણ ઘણો વખત બેઠા, અનેક વિષય પર વાર્તાલાપ કર્યો અને ખૂબ આનંદ લીધો.

પરશુરામ જવા નીકળ્યા અને બારણે આવ્યા ત્યાં ધનુષ ન મળે. આસપાસ ખોળ કરી તો આંગણામાં એક નાનકડી

બાળા ધનુષનો ઘોડો કરીને ફરતી હતી અને બીજી બ્હેન-પણીઓને પોતાનો નવો ઘોડો બતાવી બતાવીને હરખથી ફૂલાતી હતી. ઋષિને અને રાજાને આવતા જોઇ બાળા શરમાઇ ગઇ અને ઘોડો નાખી દઇને ઘરમાં દોડી ગઇ. બાળાને જોઇ પરશુરામનું હૃદય પ્રફુલ્લિત થયું. રાજા પાસે ઉભા હતા. તેમની આંખમાં પાણી આવી ગયું.

પરશુરામે પૂછ્યું: " જનક, આ બાળા કોણ છે ? "

જનકે જવાબ દીધો:" મહારાજ, એ મારી પુત્રી સીતા છે. ધરણી માતાએ એને જન્મ આપ્યો છે. "

" જનક, તું ખરેખર ભાગ્યશાળી છે. આ બાળા સાચે જ અલૌકિક છે. આ શિવજીએ મને આપેલું ત્ર્યંબક ધનુષ છે. શિવજી પોતે અને બીજો હું એ સિવાય એ ધનુષને ઉપાડવાની પણ તાકાત જેનામાં હોય એવો કોઈ પુરુષ આ દુનિયામાં જીવતો જાણ્યો નથી. એ ધનુષને આ સાત વર્ષની બાળા આમ ફૂલની માફક ફેરવી રહી છે એથી બીજું અદ્ભુત શું કહેવાય ? એ બાળકી તો કોઇ સ્વર્ગલોકની દેવી હશે કાંતો સાક્ષાત્ શક્તિનો અવતાર હશે. રાજા, હું તને એટલું તો કહું છું કે એને માટે વર જુએ ત એને યોગ્ય હોય એવો જ જોજે. કોઇ મહાપરાક્રમી ક્ષત્રિય સુભટ હોય તેના હાથમાં આ કન્યારત્નને સોંપજે. આ ધનુષ તું રાખ. એ ધનુષ પર બાણ ચડાવી શકે એવાને તું આ કન્યા આપજે. "

આમ કહીને પરશુરામ વિદાય થયા. જનકે એક વિશાળ

રત્નજડિત આસન બનાવડાવ્યું અને તેના પર ધનુષને ગોઠવી દીધું. રોજ ભક્તિભાવથી રાજા તેની પૂજા કરતા અને પરશુરામના વચનનું સ્મરણ કરતા. થોડા જ વખતમાં ધનુષની વાત દેશદેશાંતરમાં ફેલાઈ ગઈ.

સીતા જેવી કાંતિમાન કન્યાને પરણવાની ઈચ્છાથી દેશદેશથી આવીને ક્ષત્રિયો ધનુષ પર બાણ ચડાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. કેટલાક તો ધનુષ પર બાણ ચડાવવું એ રમત વાત છે એમ માની હરખભેર આવતા પણ ધનુષ જોઈને જ ઢીલા થઈ જતા અને વીલે મ્હોડે પાછા ફરતા. કેટલાક એથી જરા વધારે બળિયા હતા તે આવીને ધનુષને હલાવતા અને હલાવતામાં જ હાંફી જઈ કપાળે હાથ દઈ સીતાને વરવાની આશા મૂકી દેતા. આમ ઘણો વખત ગયો અને ઘણા ક્ષત્રિય સુભટો અને રાજામહારાજાઓ આવી ગયા, પણ કોઈથી ધનુષ ઉંચું સુદ્ધાં થઈ શક્યું નહિ.

એકવાર રાવણે આ વાત સાંભળી. અંગબળ બતાવવાનો તેનો ઘણા દિવસનો અભિલાખ પૂરો થશે એ વિચારથી મદમાતો થઈને તે મિથિલા આવી પહોંચ્યો. શહેર આગળ આવીને તેણે મોટી ગર્જના કરી અને જનકના મહેલ તરફ વળ્યો. લોકો ભયથી ધ્રૂજવા લાગ્યા અને સૌને લાગ્યું કે આ રાક્ષસ જરૂર સીતાને પરણી જશે.

જોતજોતામાં જનકના મહેલ આગળ રાવણનું પરાક્રમ જોવાને સેંકડો માણસ એકઠાં થઈ ગયાં. સીતાને ચિંતા થવા લાગી કે આ વિચિત્ર દુષ્ટ રાક્ષસ ક્યાં આવી પહોંચ્યો?

રાવણે તો ગર્જના કરીને ધનુષને હાથ અડકાડયો અને આખા શરીરનું જોર કાઢીને તેને હચમચાવી નાખ્યું. છતાં ધનુષ ઉંચું તો ન જ થયું. રાવણ ખીજાયો અને બે હાથે ધનુષને બાથ ભીડીને ખૂબ જોરથી ખેંચ્યું. ધનુષ ખેંચાયું તો ખરું, પણ રાવણ હેઠો પડી ગયો અને ધનુષ એની છાતી પર આવી પડયું. ધનુષના ભારથી રાવણ હાંફવા લાગ્યો. જોવા મળેલા લોક કાખલીઓ કૂટવા લાગ્યા અને ગર્વનું ઠીક ફળ મળ્યું છે એમ કહી ચીચીઆરીઓ કરવા લાગ્યા.

રાવણે હવે બરાડા પાડવા માંડયા. જનકે તરતજ બધા નોકરચાકરોને બોલાવી ધનુષે વળગાડયા. જ્યારે સેંકડો માણસોનું જોર ભેગું થયું ત્યારે ધનુષ છાતી પરથી હઠયું અને રાવણ છૂટો થયો. તે ઝંખવાણો પડી ગયો હતો. ઉઠીને આડુંઅવળું જોયા વગર તેણે મૂઠીઓ વાળીને દોડવા માંડયું અને નગર બહાર નીકળી ગયો. લોકો હસતા હસતા વીખેરાઇ ગયા. ઘણા દિવસ સુધી લોકોમાં રાવણની વાત ચર્ચાતી રહી.

રાવણ જેવા મહાબળિયાનો પણ મદ ઉતર્યાની વાત સાંભળી ક્ષત્રિયોએ સીતાને પરણવાની અભિલાષા હંમેશને માટે છોડી દીધી અને જનકને ત્યાં આવતા બંધ થયા.

૬

પૃથ્વીની પીડ

ઋષિઓએ કરને બદલે લોહીનો ઘડો મોકલી પોતાનું અપમાન કર્યું હતું તે વાત રાતદિવસ રાવણના મનમાં ખટક્યા કરતી હતી. ઘડાને ઠેકાણે પાડી દીધા પછી તેણે ઋષિઓ પર વેર લેવાની તૈયારી કરી. ઋષિઓના તપમાં અને યજ્ઞયાગમાં વિઘ્ન નાખવા માંડયાં, અને ઋષિઓને મારવા માંડયા. રાક્ષસોની સેનાઓને એ જ કામ કરવા દુનિયાના જૂદા જૂદા ભાગમાં મોકલી દીધી. રાક્ષસોએ આખી દુનિયામાં કાળો કેર વર્તાવ્યો. લોકો ઇશ્વરનું નામ લેતાં પણ ડરવા લાગ્યા. યજ્ઞયાગ બંધ થઇ ગયા. દેવોને યજ્ઞભાગ મળતો બંધ થયો એટલે તે પણ અકળાયા. પૃથ્વી પર ઠેરઠેર અધર્મનું રાજ્ય ફેલાઇ ગયું. લોકો કહેવા લાગ્યા પરમેશ્વર ઉંઘે છે, નહિ તો આટલો અધર્મ થાય છે અને પ્રભુભક્ત પર પારાવાર દુઃખ આવી પડ્યું છે તે વખતે પણ અવતાર લઇને એ સંકટ કેમ કાપે નહિ?

પૃથ્વીથી આ પાપનો ભાર ન સહેવાયો. તે દેવતાઓને લઇને બ્રહ્મા પાસે ગઇ અને પોતાનું દુઃખ તેમની આગળ રડવા લાગી. બોલતાં બોલતાં તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. તે બોલીઃ “ પ્રભુ, મારૂં દુઃખ કહ્યું જાય

એમ નથી. મને નદી, પર્વત, સમુદ્ર એ બધાનો ભાર જરાયે લાગતો નથી. પણ મારાથી એ અધર્મી રાક્ષસોનો ભાર સહ્યો નથી જતો. મારો એ ભાર તમે ન ઉતારો તો કોણ ઉતારે ?તમે હમેશાં દુખિયાંનું દુઃખ કાપતા આવ્યા છો તો મારું પણ કાપો. ”

બ્રહ્માએ પૃથ્વીને ધીરજ આપી અને કહ્યું: “ હું તો રાવણને વરદાન આપી ચુકયો છું એટલે આ વાતમાં મારો ઉપાય નથી. પણ આપણે ક્ષીરસમુદ્રમાં શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન રહે છે તેમની પાસે જઇએ જેણે દેવોને અનેક વાર મદદ કરી છે તે ભીડભંજન દયાળુ વિષ્ણુ આ વેળા પણ આપણી વહારે ચડશે. ”

બ્રહ્માને આગળ કરીને પૃથ્વી સમેત દેવો વિષ્ણુ પાસે ગયા, તેમની સ્તુતિ કરી અને પોતાનું દુઃખ સંભળાવી દુનિયામાં અવતાર લઇ દુષ્ટોનો નાશ કરવાને વિનંતિ કરી. વિષ્ણુએ કહ્યું. “ રાવણે બ્રહ્માજી પાસેથી વરદાન લીધું છે તેમાં દેવ, દાનવ, યક્ષ, કિંનર વગેરેને હાથે ન મરાય એમ માગ્યું છે. માણસ જાતને તુચ્છ ગણીને રાવણે તેનું નામ નથી દીધું. માટે હું મનુષ્ય જાતિમાં અવતાર લઇશ. અયોધ્યામાં દશરથ રાજા રાજ્ય કરે છે. એના પૂર્વજન્મમાં એનીભક્તિથી પ્રસન્ન થઇને મેં તેને ત્યાં પુત્ર થઇ અવતરવાનું વચન આપ્યું છે. તેથી હું તેની રાણી કૌસલ્યાને પેટે જન્મ લઇશ. આ શેષનાગ અને મારાં શંખ અને ચક્ર રાજાની બીજી રાણીઓને પેટે

અવતરશે. એ અવતારમાં હું જરૂર રાવણનો અને બીજા દુષ્ટ રાક્ષસોનો સંહાર કરીશ. તમે જાઓ અને હવે આ બાબતની લેશ પણ ચિંતા ન કરતા."

દેવો વિષ્ણુને વંદન કરીને ચાલ્યા. રસ્તામાં બ્રહ્માએ તેમને કહ્યું: "તમે બધા દેવો પણ હવે વાનર જાતિમાં અવતાર લો જેથી શ્રી વિષ્ણુને રાક્ષસોને મારવામાં સુગમતા પડે." બ્રહ્મલોકનો માર્ગ આવ્યો ત્યાં બ્રહ્મા છૂટા પડ્યા, પૃથ્વી પણ રાજી થઈને ગઈ અને દેવો સ્વર્ગે ગયા.

૭

કિષ્કિંધામાં કલહ

હાલ મદ્રાસ ઇલાકામાં બેલારી જીલ્લો છે તે ભાગમાં પ્રાચીન સમયમાં ઋષ્યમૂક પર્વત હતો અને તેની પાસે કિષ્કિંધા નગર હતું. આ પ્રદેશમાં વાનરોનો વાસ હતો. કિષ્કંધામાં તેમની રાજધાની હતી. ત્યાંના વાનર રાજાને બે પુત્ર હતા—વાલિ અને સુગ્રીવ. પિતાના મરણ પછી વાલિને ગાદી મળી. સુગ્રીવ મોટા ભાઈની પાસે રહી તેને રાજકાજમાં મદદ કરવા લાગ્યો. બંને ભાઈઓ અતુલ પરાક્રમી હતા. વાલિ

ઇન્દ્રનો અને સુગ્રીવ સૂર્યનો અવતાર મનાતો. વાલિનું નામ તે કાળના યોદ્ધાઓમાં પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકાતું. એની સાથે બાથ ભીડવાની કોઇની હીંમત ચાલતી નહિ. રાવણને વાલિએ કાખમાં ઘાલ્યો અને કેદમાં પૂર્યો એ વાત સાંભળી ત્યારથી વાલિનું નામ સાંભળતાં જ રાક્ષસોનાં ગાત્ર ઢીલાં થઇ જતાં. કોઇ કોઇ ગર્વિષ્ટ રાક્ષસો ગર્વથી મદમાતા થઇને વાલિ સામે આવતા તેમને વાલિના બાહુબળનો એવો સુંદર સ્વાદ મળતો કે તેમનો મદ ઉતરી જતો અને ફરીથી તેમ કરવાની ખો ભૂલી જતા.

એક દિવસ એવું બન્યું કે રાત્રે બધા સૂઇ ગયા હતા. મધરાત થવા આવી હતી. આખું કિષ્કિંધા નગર નિદ્રાદેવીના મધુરી સોડમાં પડ્યું હતું. બધે સુનસાન હતું. તે વખતે એકાએક મોટો ધડાકો થયો અને ભારે સિંહગર્જના થઇ. આખું નગર જાગી ઉઠ્યું. વાનરો હાંફળાફાંફળા થઇ શું છે તેની તપાસ કરવા લાગ્યા. વાલિ મહેલની બહાર નીકળ્યો. તેની પાછળ સુગ્રીવ પણ ચાલ્યો. ખોળ કરતાં જણાયું કે માયાવી નામના રાક્ષસે આ ગર્જના કરેલી અને વાલિના મહેલ પર પત્થર ફેંકેલો. લોકોને પાછા વાળી વાલિ અને સુગ્રીવ રાક્ષસના શોધમાં નીકળ્યા. ગામને પાદરે રાક્ષસ ઉભેલો તેણે વાલિને છેટેથી જોતાંની સાથે જ જીવ લઇને દોટ મૂકી. બંને ભાઇઓ તેની પાછળ પડ્યા. રાક્ષસ પર્વતની એક ગુફામાં પેસી ગયો. રાક્ષસની પાછળ વાલિ ગુફામાં પેઠો અને સુગ્રીવને ગુફાને

મ્હોડે ઉભો રાખ્યો અને બાર દિવસ સુધી વાટ જોવાની કહી. બાર દિવસ તો થઈ ગયા. વાલિ પાછો ન ફર્યો. એક મહિનો થયો. વરસ થયું. છતાં વાલિનો કંઇ પત્તો જ નહિ. એક દિવસ સુગ્રીવે ગુફામાંથી લોહી વહેતું જોયું. થોડી વાર પછી રાક્ષસની ચીસ સાંભળી. તેને લાગ્યું કે વાલિની ચીસ ન સંભળાઇ અને ગુફામાંથી તો લોહીની ધાર નીકળે છે માટે નક્કી વાલિનું મરણ થયું હોવું જોઇએ. એમ વિચાર કરીને તેણે ગુફાના દ્વાર પર ભારે શિલા મૂકીને તેને ઢાંકી દીધું અને બ્હીલું મ્હોડું લઇ ઘેર ગયો. વાલિ પડયો એ વાત ઘેર ઘેર ફેલાઈ ગઇ. પ્રજાએ રાજા માટે ખૂબ શોક કર્યો. પ્રધાનો અને પ્રજાએ મળીને સુગ્રીવ-ને ગાદી આપી. વાલિની સ્ત્રી તારાએ પતિના શોકને તજી સુગ્રીવ સાથે દિયરવટું કર્યું.

એક દિવસ સુગ્રીવ દરબાર ભરીને બેઠો હતો, એટલામાં છેટેથી વાલીની મૂર્તિ આવતી જણાઇ. થોડી વારમાં એ મૂર્તિએ સભામાં પ્રવેશ કર્યો અને સુગ્રીવના સિંહાસન આગળ આવીને ઉભી રહી. વાલિને જોઇને સભામાં બેઠેલા બધા માણસો આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તેઓ જાણે સ્વપ્ન જોઈ રહ્યા હોય એમ તેમને લાગ્યું. સુગ્રીવ પણ દિઙ્‌મૂઢ થઇ ગયો અને ભયથી થરથર્યો પણ ખરો. વાલિની આંખમાંથી ક્રોધનો અગ્નિ ઝરતો હતો. તેણે સુગ્રીવનો હાથ ઝાલીને તેને સિંહાસન પરથી ઉતારી પાડયો, અને આખો મહેલ ગાજી ઉઠે એવા સ્વરે કહ્યું:

"અલ્યા લોભી નીચ, તારા પર વિશ્વાસ રાખ્યો તેનો તેં આ જ રીતે બદલો વાળ્યો કે? વાલિને તું નહોતો ઓળખતો કે એની આંખમાં ધૂળ નાંખીને, જૂઠું બોલીને રાજગાદી પચાવી પડવાનો વિચાર પણ તને સૂઝ્યો? તું નાનો ભાઇ છે એટલે જીવતો મૂકું છું. બીજો કોઈ હોત તો એને તો ક્યારનોએ વધેરી નાખ્યો હોત. જા દુષ્ટ, અહીંથી ચાલ્યો જા. તારૂં કાળું મ્હોં ફરીથી મને ન બતાવીશ. મારી નજરે પડ્યો તે જ દિવસે તારો કાળ આવ્યો નિશ્ચે સમજજે."

સુગ્રીવ વાલિને પગે પડ્યો અને ઘણાએ કાલાવાલા કરીને કહેવા લાગ્યો કે "મહારાજ, આમાં મારો તો કંઇ અપરાધ નથી. આપે બાર દિવસ વાટ જોવાનું કહ્યું હતું પણ હું તો આખા એક વરસ સુધી રાહ જોતો બેઠો, છતાં આપ આવ્યા નહિ. એક દિવસ મેં ગુફામાંથી લોહીની ધાર નીકળતી જોઇ અને રાક્ષસની ચીસ સાંભળી, એટલે મેં ધાર્યું કે આપનું મરણ નીપજ્યું હોવું જોઇએ. રાક્ષસને ગુફામાં પૂરી દેવાના ઇરાદાથી મેં ગુફાનું દ્વાર પૂરી દીધું અને ઘેર ચાલ્યો આવ્યો. મેં કાંઇ રાજ્યના લોભથી કે આપના દ્વેષથી એમ કર્યું ન હતું. હું તો આપનો દાસ છું. આપને શરણે છું. આપ મને ઉગારો કે મારો."

સુગ્રીવનાં આ કરુણ વચનો હવામાં ઉડી ગયાં. વાલિને અપાર ક્રોધ ચઢ્યો હતો. એને તો સુગ્રીવમાં રગેરગે

લોભ અને નીચતા જ ભરેલાં ભાસતાં હતાં. સુગ્રીવનાં વચનો એના કાનમાં પણ પેસવા ન પામ્યાં. ક્રોધે એનાં કાન બહેરા કરી નાખ્યા હતા. સુગ્રીવ કંઈક વધારે બોલવા જતો હતો પણ એટલામાં તો વાલિ હોઠ પીસીને તેને મારવા ધાયો એટલે સુગ્રીવે જીવ લઈને ત્યાંથી દોટ મૂકી ને કિષ્કિંધાની બહાર નાસી ગયો. ઘેર સ્ત્રીને મળવા જવાની પણ તેની હિંમત ચાલી નહિ.

કિષ્કિંધાની પાસે એક વિશાળ પર્વત હતો. તેમાં અનેક ઊંડી ગુફાઓ હતી. તેમાંની એક ગુફામાં સુગ્રીવ પેસી ગયો અને દિવસ ગાળવા લાગ્યો. એક વખત આ પર્વત આગળ વાલિને કોઈ એક રાક્ષસ સાથે યુદ્ધ થયું હતું. વાલિએ બીજાઈને રાક્ષસને ઉચકીને એક શિલા સાથે જોરથી અફાળ્યો. તેની સાથે જ રાક્ષસના પ્રાણ નીકળી ગયા. પણ પાસે મતંગ નામના ઋષિ તપ કરતા હતા તેમને રાક્ષસના લોહીના છાંટા ઉડયા. ઋષિએ વાલિને શાપ આપ્યો કે આ પર્વત આગળ આવીશ તો તરત જ તારૂં મરણ થશે. તે પછી વાલિ કદી પણ ત્યાં જતો નહિ. તેથી સુગ્રીવ નિર્ભયપણે ત્યાં રહી શક્યો. થોડા વખત પછી એના કેટલાક મિત્રો પણ એને આવી મળ્યા.

૮

વાયુપુત્ર હનુમાન

એ મિત્રોમાં એકનું નામ હનુમાન હતું. હનુમાનનું બળ વર્ણવ્યું ન જાય એવું અદ્‌ભુત હતું. આ વખતે હનુમાનની ઉંમર ઘણી થોડી હતી છતાં એટલી ઉંમરમાં એણે જે પરાક્રમ દેખાડ્યું હતું તેથી આખી વાનરજાતિ ચકિત થઇ હતી અને બધા વાનરો એમ માનતા કે આ હનુમાન કોઈ દિવસ એના પરાક્રમને બળે દુનિયામાં નામ કરશે ખરો. વાનરનાં નાનાં છોકરાંઓને તેમના પિતા હનુમાનના બચપણની એક વાત વારંવાર સંભળાવતા. છોકરાંઓને એ વાતમાં રસ પણ ખૂબ પડતો; અને ખરેખર એ વાત પણ રમુજી તો ખૂબ હતી.

હનુમાનના બાપનું નામ કેસરી હતું. કેસરીની સ્ત્રીનું નામ અંજના. પુંજિકસ્થલા નામની સ્વર્ગલોકની એક અપ્સરા હતી, તે કોઇ દેવનો શાપ લાગવાથી વાનરજાતિમાં અંજના થઇને માનવલોકમાં અવતરી હતી. અંજના હંમેશ જપતપમાં તલ્લીન રહેતી. દરરોજ કલાકોના કલાકો સુધી પર્વતના એકાદ નિર્જન ભાગમાં જઇને સમાધિ લગાવી નારાયણનું નામસ્મરણ કરતી બેસતી. એક દિવસ સમાધિમાંથી ઉઠી ત્યારે તેના પગ આગળ પાયસના પિંડનો એક કકડો પડ્યો

હતો. એક સમડી ઉડતી ઉડતી આવેલી તેની ચાંચમાંથી એ ટુકડો સરી પડેલો. અંજનાને લાગ્યું કે ઇષ્ટદેવે ઘણે કાળે આખરે સામું જોયું અને તેથી જ પુત્રપ્રાપ્તિ કરાવે એવો આ પાયસ મોકલી દીધો. તેણે પ્રભુનો પાડ માન્યો અને ઇષ્ટદેવની પ્રસાદી માની પાયસનો ટુકડો પૂરા ભાવથી ખાધો. બીજી બાજુ કેસરીએ વાયુદેવની આરાધના કરી તેમની પાસેથી તેમના જેટલી જ ગતિવાળો, પરાક્રમી અને આખા જગતમાં નામના કરે એવો પુત્ર માગ્યો. મરુતદેવ (વાયુ) ના પ્રસાદથી મારુતિનો જન્મ થયો.

વાયુદેવનો આપેલો પુત્ર એટલે એની ઝડપનું તો પૂછવું જ શું ? કોની મગદૂર હતી કે બાળક મારુતિની જોડે દોડવાની હોડ બકી શકે ? મારુતિ એક ઝાડ પરથી બીજે ઝાડ એમ ગાઉના ગાઉના ફલંગો મારે, અને આખાં વનનાં વન ખુંદી વળે. એક દિવસ એવું બન્યું કે પરોઢનો વખત હતો. પૂર્વ દિશામાં સૂરજ ઉગતો હતો. ઉગતા લાલ સૂરજને જોઇ મારુતિને થયું કે એ સુંદર રાતું ફળ હશે, લાવ બીજો કોઇ જોઇ જાય તે પહેલાં તોડીને ખાઇ લઉં. મારુતિએ કૂદકો માર્યો અને સૂરજ તરફ ધસ્યો. સૂરજની ઠેઠ નજીક આવવા લાગ્યો ત્યાં ઇંદ્રને ધાસ્તી પેઠી અને તેમણે મારુતિને અટકાવવા માટે વજ્ર ફેંક્યું. વજ્ર મારુતિને વાગ્યું અને તે મૂર્છિત થઇને જમીન પર પડ્યો.

પુત્રને ઘવાએલો જોઇ વાયુદેવ કોપે ભરાઈ ઇંદ્ર સાથે લડવાને આવી પહોંચ્યા. પણ ઇન્દ્રે જોયું કે પોતાના હાથે

એક નાના ધાવણા બાળકને પ્રહાર થયો છે ત્યારે તેમને ખૂબ શરમ આવી અને ખેદ પણ થયો. તેમણે મારૂતિને ઉઠાડ્યો. તેનું આટલું ભારે બળ જોઈને ઇન્દ્રદેવ ખુશ ખુશ થઇ ગયા હતા. તેમણે હનુમાનને અમર બનાવ્યો અને સ્વર્ગે ગયા. હનુમાનને આગળ જતાં સુગ્રીવની સાથે ગાઢ મૈત્રી જામી હતી. સુગ્રીવની ભીડમાં પણ તેની કુમકમાં રહેવાને હનુમાન બીજા મિત્રોને લઇને નીકળી પડ્યો, સુગ્રીવનું રહેઠાણ શોધી કાઢ્યું અને બધા ત્યાં રહેવા લાગ્યા અને કોઇ બળિયો સાગરીત મળે તો તેની મદદ લઇને વાલિને હરાવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

વજ્ર—ઇંદ્રનું હથિયાર (દધીચિનાં હાડકાંનું બનાવેલું)
મૈત્રી—દોસ્તી
પ્રહાર—ઘા

૯

રામજન્મ

જ્યારે આપણે માંદા હોઇએ અને પેટમાં બહુ દુખતું હોય ત્યારે અકળાઇને આપણે કહીએ છીએ, "આટલું પેટ દુખે છે તેના પર એકે દવા નથી? એમ કેમ બને?

દવા તો હોવી જ જોઇએ." રામજન્મ પહેલાં આખી દુનિયાને એમ જ થયેલું. રાવણ, કુંભકર્ણ, શૂર્પણખા જેવાં દુષ્ટો લોકોને હેરાન કરે, ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો આપસમાં લડે, વાલિ અને સુગ્રીવ જેવા માડીજાયા ભાઈ વચ્ચે વેર રહે, ઋષિઓને કરમાં લોહીનો ઘડો આપવો પડે, યજ્ઞયાગ બંધ પડે અને રાજાઓ ઇશ્વરી સત્તાની અદેખાઇ કરે ત્યારે પૃથ્વીને 'ત્રાહિ મામ્' 'ત્રાહિ મામ્' થઇ ગયું હોવું જોઇએ. દુનિયાની આવી પીડ જોઇને ભગવાને એક વાર કાયમનું વચન આપી દીધું છે: "જયારે જયારે ધર્મ ક્ષીણ થાય છે અને અધર્મ વધે છે ત્યારે ત્યારે સજ્જનોનું રક્ષણ કરવા, દુષ્ટોનું દમન કરવા અને ધર્મને ફરી સ્થાપવા હું આ દુનિયામાં ઉતરી આવું છું." પોતાનું આ વચન ખરૂં કરવા માટે વિષ્ણુ ભગવાને પૃથ્વી પર રામનો અવતાર લેવાનું પૃથ્વીને આશ્વાસન આપ્યું.

તે વખતે વિંધ્ય પર્વતની દક્ષિણમાં તો રાવણની જ આણ વર્તતી હતી. અગસ્ત્ય ઋષિએ પોતાના શિષ્યો સહિત એક વસાહત સ્થાપી દંડકારણ્યમાં રાક્ષસોની વચ્ચે રહેવાની હીંમત કરી હતી. ક્ષત્રિયો તો વિલાસમાં રહી દુર્બળ બન્યા હતા. એક જનક રાજા વિદેહ દેશમાં (હાલનું ઉત્તર બિહાર) ધર્મ પ્રમાણે રાજ્ય કરતા હતા અને ધર્મની ચર્ચા પણ કરતા હતા. લોકો તેમને ધર્મ-ધ્વજ કહેતા. સરયૂ (હાલની ઘોગ્રા) નદીથી ભીંજાતા કોસલ દેશ ઉપર સૂર્યવંશી દશરથ રાજાનું રાજ્ય હતું. તેના કુળને ઇક્ષ્વાકુ કુળ કહેતા. કેકય દેશમાં યુધાજિત રાજાનું રાજ્ય

હતું. અંગ દેશ (પશ્ચિમ બંગાળ) માં દશરથનો મિત્ર લોમપાદ રાજા રાજ્ય કરતો હતો.

એમાં દશરથની પ્રતિષ્ઠા સૌથી વધારે હતી કેમકે તે સૂર્યવંશનો રાજા હતો. તે બહુ નીતિમાન હતો; અને ધર્મને અનુસરીને રાજ્ય ચલાવતો હતો તેથી પરશુરામે એના પર હુમલો કર્યો ન હતો. દશરથ ઘરડો થયો અને મરણ નજીક આવતું જણાવા લાગ્યું ત્યાં સુધી તેને કંઇ સંતાન થયું નહોતું. રાજાને તથા તેની રાણીઓને આ વાતનું બહુ દુઃખ હતું. એક દિવસ પડોશનો એક રાજા નસંતાન મરી ગયો. એના રાજ્યમાં અંધાધુંધી થઈ ગઇ અને એક શત્રુએ આવીને એ રાજ્ય જીતી લીધું. આ બનાવથી દશરથનું મન અત્યંત ખિન્ન થઇ ગયું. પોતાના મરણ પછી રાજ્યનું શું થશે, રાજભક્ત પ્રજાની શી દશા થશે, એ વિચારે રાજાનું મન ચગડોળે ચડાવ્યું. તે રાત્રે રાજાને ઊંઘ પણ ન આવી. પથારીમાં પડ્યે પડ્યે તેણે આખી રાત વિચારમાં ગાળી, ભવિષ્યકાળમાં આવનારી આફતનાં અનેક ભયાનક ચિત્ર એક પછી એક તેની આંખ આગળ ખડાં થવા લાગ્યાં. સવારે તે વહેલો ઊઠ્યો અને પોતાના કુલગુરુ વસિષ્ઠને તેડવા માણસ મોકલ્યું.

બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠ તે કાળના વિદ્વાન અને બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોમાં ઘણું ઊંચ્ચ સ્થાન ભોગવતા હતા. તેમની વિદ્વત્તા અને તપસ્યાની ખ્યાતિ આખી દુનિયામાં ફેલાઇ ગઇ

હતી. દૂર દૂરના દેશોમાંથી હજારો વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે જ્ઞાન મેળવવા આવતા અને તેમના આશ્રમમાં રહી અધ્યયન કરતા. પાછલી રાતે ઉઠી ઋષિ તેમના શિષ્યમંડળ સાથે નદીમાં સ્નાન કરી આવતા. તે પછી સંધ્યા વગેરે નિત્યકર્મ થતું અને ત્યારબાદ શિષ્યો જંગલમાં હોમની સમિધો લેવા અથવા ગુરુએ બતાવેલા બીજા કોઈ કામે જતા. રાજાએ મોકલેલો માણસ આશ્રમમાં પહોંચ્યો તે વખતે શિષ્યો બહાર નીકળી ગયા હતા અને ઋષિ સમાધિમાં હતા. ઋષિની સમાધિ પૂરી થઈ એટલે દૂતે તેમને રાજાનો સંદેશો જણાવ્યો. ઋષિ રાજા પાસે આવ્યા. રાજાએ પોતાની ચિંતાનું કારણ કહી બતાવ્યું અને પુત્ર મેળવવાનો ઉપાય પૂછ્યો. વસિષ્ઠે રાજાને પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞ કરવા કહ્યું.

ગુરુદેવની આજ્ઞા લઈને રાજાએ જૂદા જૂદા દેશમાંથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા અને યજ્ઞ આરંભ્યો. યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઈ એટલે યજ્ઞના કુંડમાંથી અગ્નિદેવ પ્રગટ થયા. તેમના હાથમાં પાયસનું એક પાત્ર હતું. રાજાએ અને બ્રાહ્મણોએ અગ્નિદેવની અત્યંત ભક્તિભાવે સ્તુતિ કરી અને તેમને વંદન કર્યું. અગ્નિદેવે રાજાના હાથમાં પાયસ મૂક્યો અને અંતર્ધાન થયા. રાજાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે યજ્ઞમાં આવેલા બ્રાહ્મણોને અઢળક દક્ષિણા આપી અને તૃપ્ત કર્યા. બ્રાહ્મણોએ રાજાને આશીર્વાદ આપ્યો અને વદાય લીધી.

રાજાને ત્રણ પટરાણીઓ હતી. કૌસલ્યા, સુમિત્રા

અને કૈકેયી. રાજાએ વસિષ્ઠની સલાહ લઇ પાયસનો અર્ધો ભાગ મોટી રાણી કૌસલ્યાને આપ્યો, બાકીના અર્ધામાંથી અર્ધો સુમિત્રાને અને અર્ધો કૈકેયીને આપ્યો. કૈકેયી માનીતી રાણી છતાં એને વધારે ભાગ ન મળ્યો એટલે તે રીસાઇ બેઠી. એટલામાં એવું બન્યું કે એક મોટી સમડી આકાશમાંથી ઉડતી ઉડતી આવી અને ઝડપ મારીને કૈકેયીના હાથમાંનો પાયસ ચાંચમાં ઘાલીને ઉડી ગઇ. કૈકેયીને બહુ જ સંતાપ થવા લાગ્યો. તે આક્રંદ કરવા લાગી. કૌસલ્યા અને સુમિત્રા ત્યાં જ ઉભાં હતાં. તેમણે બંનેએ પોતપોતાના ભાગમાંથી અર્ધો કૈકેયીને આપ્યો અને તેને રાજી કરી. રાણીઓએ પૂરા ભક્તિભાવથી પાયસ ખાધો. બાર માસ પૂરા થયા એટલે ચૈત્ર શુદ નવમીને મંગળવારે કૌસલ્યાએ એક અદ્‌ભુત કાંતિવાળા પુત્રને જન્મ આપ્યો. રણવાસની દાસીઓએ તરત જ રાજા પાસે જઇને પુત્રજન્મની વધામણી ખાધી. રાજા હર્ષથી ફૂલાઇ જવા લાગ્યો. એટલામાં તો બીજી એક દાસી ખબર લાવી કે કૈકેયીએ બે પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. એ દાસીની પાછળ બીજી એક આવી ને સુમિત્રાને એક પુત્ર જન્મ્યાની ખબર કહી.

પછી તો જે આનન્દ ફેલાઇ રહ્યો તેનું પૂછવું જ શું ? મહેલમાં ભાટચારણો વધામણીનાં ગીત ગાવા લાગ્યા, જૂદી જૂદી જાતનાં વાજિંત્ર વાગવા લાગ્યાં .અને આખા મહેલમાંથી દાસદાસીઓનાં ટોળાં પર ટોળાં ઇનામની આશાથી રાજા પાસે ઉલટવા લાગ્યાં. જોતજોતામાં આખા અયોધ્યામાં

આ ખબર ફેલાઇ ગઇ. નગરના લોકો હર્ષઘેલા થઇ ગયા. રાજાને ઘડપણમાં પુત્રપ્રાપ્તિ થઇ તે તો તેમને મન સ્વપ્ન સાચું પડયા જેવું હતું. તેઓ તરત જ કામધંધો પડતો મૂકીને રાજાના મહેલ આગળ જઇ પહોંચ્યા. ભાવિક પ્રજાએ રાજપુત્રને વધાવવાને મહેલને બારણે ઘીદૂધના ઘડા ઢાલવવા માંડયા. થોડી વારમાં તો મહેલ આગળ માણસોનાં પૂરનાં પૂર ઉલટવા લાગ્યાં. જાણે સમુદ્રમાં ભરતી આવી હોય એવો દેખાવ થઇ રહ્યો. રાજા પ્રધાનો સાથે મહેલની બારીએ ઉભા ઉભા પ્રજાના ઉત્સાહને નિહાળી રહ્યો હતો. તેના સેવકો સોનારૂપાના સીક્કા, હીરા માણેક વગેરે રત્નો ખોબે ને ખોબે ચોપાસ વેરતા હતા. અનેક ગરીબ માણસોનાં દારિદ્ર્ય તે દિવસે ટળી ગયાં. તેમણે રાજાને અને તેના પુત્રોને ગાડાં ભરીને આશીર્વાદ દીધા. દશ દિવસ સુધી અયોધ્યા પુત્રજન્મના ઉત્સવથી ગાજી રહ્યું.

બારમે દિવસે રાજપુત્રોનાં નામ પાડવાનાં હતાં. રાજાએ દરબાર ભર્યો અને રાજ્યના ધુરંધર જોષીઓને બોલાવ્યા. જોષીઓએ રાજકુમારની જન્મકુંડલીઓ તૈયાર કરી હતી. તેઓ જેમ જેમ તે વાંચતા જાય: તેમ તેમ વસિષ્ઠ ગુણ અનુસાર રાજપુત્રોનાં નામ પાડતા જાય. સંસારથી વિરક્ત થએલા યોગીમુનિ પણ મોટા દીકરાને જોઇ હર્ષઘેલા થતા, આનંદમાં રમમાણ થતા, તેથી તેનું નામ રામ પાડ્યું. બીજા છોકરામાં ઇશ્વરભક્તના અને સારા ચારિત્ર્યના બધા જ ગુણો (लक्ष्म) જોઇ તેનું નામ લક્ષ્મણ પાડ્યું. જન્મકુંડલી જોઇ જોષીએ કહ્યું કે ત્રીજો છોકરો રાજ્ય ચલાવવામાં હુશિયાર થશે અને પ્રજાનું ભરણપોષણ કરશે. વસિષ્ઠે તેનું નામ ભરત રાખ્યું.

છેલ્લા છોકરાની કુંડલી પરથી એમ જણાતું હતું કે તે વીર સેનાપતિ થશે અને શત્રુઓનો ઘાણ કાઢશે, તેથી તેનું નામ શત્રુઘ્ન રાખ્યું. આ રીતે વસિષ્ઠે ચારે છોકરાઓનાં નામ પાડયાં.

દિવસ પર દિવસ જવા લાગ્યા તેમ રાજકુમાર મોટા થવા લાગ્યા. એમની કાંતિ જોઇને નગરજનોની આંખ ઠરતી અને રાજા તો ભાન ભૂલી જતો. એમ કરતાં કરતાં દશ વર્ષ વીતી ગયાં. રાજકુમારને અગીઆરમું વર્ષ બેઠું એટલે રાજાએ વસિષ્ઠ ઋષિને બોલાવીને ચારેને ઉપવીતસંસ્કાર કર્યા અને ગુરુને ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા મોકલ્યા. વસિષ્ઠે ચારે ભાઇઓને વેદવિદ્યા શીખવાડી અને તે ઉપરાંત યુદ્ધકળાની પણ સારી તાલીમ આપી. બાર વર્ષ સુધી ચારે જણે પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું, ગુરુની ભક્તિભાવથી સેવા કરી તેમનો પ્રસાદ મેળવ્યો અને સર્વ વિદ્યા અને કળામાં નિપુણતા મેળવી લીધી. અધ્યયન પૂરું થયા પછી તેમણે ગુરુને ગુરુદક્ષિણા આપી તેમની રજા લીધી અને ઘેર આવ્યા.

પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞ—પુત્ર મેળવવાની ઈચ્છાથી કરેલો યજ્ઞ

પાયસ—ખીર

પૂર્ણાહુતિ—યજ્ઞની છેલ્લી આહુતિ

ઉપવીતસંસ્કાર કર્યા—જનોઈ દીધું

૧૦
ઋષિયાચના

છોકરાઓ ભણીને ગુરુને ઘેરથી આવ્યા પછી દશરથ તેમને માટે ઉત્તમ કુળ, રૂપ અને ગુણ વાળી કન્યાઓ શોધી કાઢવાના વિચારમાં પડ્યો હતો. તેવામાં એક દિવસ વિશ્વામિત્ર નામના એક ઋષિ તેની પાસે આવ્યા. રાજાએ બહુ આદરભાવથી તેમનું પૂજન કર્યું, ઉચ્ચ આસને બેસાડ્યા અને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. વિશ્વામિત્ર બોલ્યાઃ "મારે તારૂં કામ પડ્યું છે. તે કરવાનું તું વચન આપતો હોય તો હું તને કામ કહું." દશરથે કહ્યુંઃ "મહારાજ, એ શું બોલ્યા ? અતિથિને તૃપ્ત કર્યા વિના પાછો ન ફેરવવો એ તો રઘુકુળનું પરંપરાથી ચાલતું આવેલું બિરદ છે. આપને જે કામ હોય તે ખુશીથી જરા પણ આચકો ખાધા વિના કહો. આપનું ગમે તેવું કાર્ય હશે તે પૂરૂં કરવામાં દશરથ પાછો નહિ પડે એની ખાતરી રાખજો.

વિશ્વામિત્રે કહ્યુંઃ "મેં યજ્ઞ આરંભ્યો છે તેમાં દાનવો આવીને ભાતભાતનાં વિઘ્ન નાખે છે. મારીચ અને સુબાહુ નામના બે રાક્ષસ સરદાર છે તે યજ્ઞને વખતે આવીને પત્થર ફેંકે છે, લોહી અને માંસથી યજ્ઞકુંડને અભડાવી જાય છે અને યજ્ઞનું કામ સરળપણે ચાલવા દેતા નથી. મેં તો યજ્ઞની

દીક્ષા લીધેલી છે એટલે મારાથી રાક્ષસોને શાપ પણ કેમ દેવાય? ઘણા દિવસથી આમ ચાલ્યાં કરે છે નેથી યજ્ઞ અટકી પડ્યો છે અને બ્રાહ્મણો ભયભીત દશામાં આવી પડ્યા છે. એ રાક્ષસોને લંકાના રાજા રાવણનો આશ્રય છે અને તેના ઉશ્કેરેલા તેઓ આ કામ કરે છે એટલે કોઇ નબળાપોચા ક્ષત્રિયથી તેઓ ગાંજ્યા જાય એમ નથી. તેથી હું તારી પાસે એ કહેવા આવ્યો છું કે તારા રામ અને લક્ષ્મણ બે પુત્રો છે તેમને મારી સાથે એ પાપી રાક્ષસોને અટકાવવાને મોકલ. રામ મહાપરાક્રમી છે અને એ રાક્ષસોને મારશે કે હઠાવશે એમાં મને તલભાર પણ સંશય નથી. રાક્ષસોને ભગાડયાથી રામની કીર્તિ આખી દુનિયામાં ફેલાશે અને પ્રભુભક્તોને રાક્ષસોનો ડર ટળશે. દસ દિવસમાં યજ્ઞ પૂરો થઇ જશે એટલે હું જાતે આવીને રામલક્ષ્મણને ક્ષેમકુશળ તને સોંપી જઇશ.

વિશ્વામિત્રના આ શબ્દો કાને પડતાં જ દશરથના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો. તે દિઙ્મૂઢ બની ગયો. ઋષિને શો જવાબ આપવો તે એને ન સૂઝ્યું. થોડી વારે તે સ્વસ્થ થયો અને ઋષિને કહ્યું: “ભગવન્, આપે ઘણી કપરી માગણી કરી છે. રામલક્ષ્મણ તો નાના બાળક છે, બહુ કુમળા છે, યુદ્ધ તો એમણે કોઇ વાર જોયું પણ નથી. સામે દાનવો ઘણા જોરાવર છે, માયાવી છે, જાતજાતના છળભેદથી લડનારા છે. એમની સામે રામલક્ષ્મણ કેમ ઉભા રહી શકશે? રાક્ષસોને હઠાવવા આપ કહો તો હું આવું. પૂર્વજન્મનાં કેટલાંય

પુણ્ય ફળ્યાં હશે ત્યારે આ ઘરડેઘડપણ આ ચાર પુત્રનાં મ્હોં જોવા પામ્યો છું. રામલક્ષ્મણ એ તો મારા આંધળાની લાકડી છે, મારી જીવાદોરી છે. તેમને મેં કદીએ આંખથી અળગા કર્યા નથી. એમને રાક્ષસોના સપાટા ઝીલવા મોકલતાં મારૂં હૈયું કેમ ચાલે ? રાવણનું બળ તો આપ જાણો છો. એના નામ માત્રથી આજે આખું વિશ્વ ધ્રુજી જાય છે. એની સામે ઝુઝવાની તો મારી પણ તાકાત નથી. છતાં આપની મરજી હોય તો હું મારી આખી સેનાને લઇને આવું, પણ રામલક્ષ્મણને તો નહિ મોકલું."

વિશ્વામિત્ર સ્થિર ચિત્તે આ બધું સાંભળી રહ્યા હતા. રાજા બોલી રહ્યો એટલે તેમણે કહ્યું: "આટલીયે હીંમત તારામાં નથી ત્યારે પહેલેથી જ મને ના કેમ પાડી નહિ ? રઘુકુળનો વંશજ આપ્યું વચન ફેરવે એ શું કહેવાય ? પ્રાણ જતાં પણ નિર્બળનું રક્ષણ કરવું એ તો રઘુકુળનો ધર્મ છે. જે દિલીપ વસિષ્ઠની ગાય માટે મરવા તૈયાર થયો, યજ્ઞ કર્યા પછી કંઇ ન રહ્યું તોયે આવેલા બ્રાહ્મણને પાછો ન વાળતાં આભ ફોડીને ધન કાઢ્યું, જે હરિશ્ચંદ્રે એક વચનની ખાતર સ્ત્રી વેચી, પુત્ર વેચ્યો અને પોતે ચંડાળને ત્યાં વેચાયો તે દિલીપ અને હરિશ્ચંદ્રના કુળમાં જન્મીને વચનભંગ કરી એ કુળને લાંછન લગાડતાં તને લાજ નથી આવતી ? ભલે રાજા, તું સુખે તારા પુત્રોને ઘરને ખુણે ઘાલીને સાચવી રાખજે. જોયું તારામાં કેટલું પાણી છે તે. હું તો મારે ચાલ્યો જાઉં છું."

વિશ્વામિત્રની આંખો બોલતાં બોલતાં લાલચોળ થઇ ગઇ હતી. તેમને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો જણાતો હતો. ઝાડનું પાંદડું ધ્રૂજે એમ દશરથ ધ્રૂજવા લાગ્યો. આ વાતચીત ચાલતી હતી એટલામાં વસિષ્ઠ આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે રાજાને શાંત પાડયો અને કહ્યું: "તું રઘુકુળમાં જન્મ્યો છે. આજ સુધી તારૂં વચન વિફળ ગયું હોય એવું કદી બન્યું નથી. * ધર્માત્મા તરીકે ત્રણે લોકમાં તારી કીર્તિ ફેલાએલી છે. તારાથી તો આ અધર્મનું કાર્ય ન જ થાય. કરીશ એમ કહીને પછી તે કામ ન કરનારનું પુણ્ય નાશ પામે છે. માટે વિશ્વામિત્રની સાથે રામલક્ષ્મણને મોકલવા એમાં જ તારો ધર્મ છે અને તારા કુળનું ભૂષણ છે. વિશ્વામિત્રનું પરાક્રમ કાંઇ જેવું તેવું નથી. એમની છાયા તળે હોય ત્યાં સુધી રામની પાસે શસ્ત્ર હોય કે ન હોય, તોયે રાક્ષસોથી એનો વાળ પણ વાંકો થઇ શકનાર નથી. વિશ્વામિત્રની હારમાં ઉભો રહી શકે એવો કોઇ પણ માનવ કે રાક્ષસ યોદ્ધો આજે નથી. એમણે શસ્ત્રો છોડી દીધાં છે, અને યજ્ઞ કરવા બેઠા છે તેથી શાપ પણ ન દે, એટલે જ રાક્ષસો એમની પાસે પણ આવી શકે છે. નહિ તો કોની તાકાત છે કે વિશ્વામિત્રનો કોપ જીરવી શકે? વિશ્વામિત્રનું રખવાળું છે પછી રામલક્ષ્મણને ઉની આંચ પણ આવવાની નથી. માટે તું જરા પણ ખટક રાખ્યા વિના વિશ્વામિત્રને તૃપ્ત કર અને રામલક્ષ્મણને જવા દે.

---

* रघुकुलरीति सदा चलिआइ ।
प्राण जाइ बरु बचन न जाइ ।

વસિષ્ઠે આપેલી ધીરજથી રાજાનો ભય ઉડી ગયો અને સાવધ થઇને તેણે રામલક્ષ્મણને તેડવા દૂત મોકલ્યો. રામ-લક્ષ્મણ આવ્યા. વિશ્વામિત્ર પધાર્યા સાંભળીને રાણીઓ પણ તેમનાં દર્શન કરવા આવી. રાજાએ પુત્રોને માથે હાથ મૂકી હસતે મ્હોંડે તેમને વિશ્વામિત્ર સાથે જવાની આજ્ઞા કરી. વસિષ્ઠે રાજકુમારને આશીર્વાદ દીધો. વિશ્વામિત્ર પણ બહુ ખુશી થયા અને રાજારાણીને આશીષ આપી રામલક્ષ્મણ સાથે વદાય થયા.

બિરદ—ટેક

૧૧
તાટકાવધ

આગળ વિશ્વામિત્ર અને પાછળ શસ્ત્ર સજીને રામ લક્ષ્મણ ચાલ્યા. જાણે બ્રહ્મદેવની પાછળ અશ્વિનીકુમાર જતા હોય એવા વિશ્વામિત્રની પાછળ રામલક્ષ્મણ શોભતા હતા. અયોધ્યાથી અધ ગાઉ પર સરયૂ નદી આવી તે ઉતર્યા અને સરયૂને કિનારે કિનારે ચાલવા લાગ્યા. સવારે બ્રહ્મમુહૂર્તમાં ઉઠીને ત્રણે જણા સ્નાન સંધ્યા વગેરે કરી લેતા અને થોડાં ફળ ખાઇ લઇને રસ્તો કાપતા. બપોરે સખત તાપ

પડે તે વેળાએ રસ્તામાં ઝાડ નીચે થોડી વાર વિસામો લેતા અને નમતો સૂરજ થયે ફરી ચાલવા માંડતા સૂરજ આથમે અને રાત પડવાની થાય એટલે અટકી જઈ રાતવાસો રહેતા. સાંજે પાછું સ્નાન સંધ્યા વગેરે કરી વનમાંથી ભેગાં કરેલાં ફળમૂળ ખાઈ લેતા; રસ્તામાં ચાલતાં અને રાતે સૂતા પહેલાં ઋષિ રામલક્ષ્મણને પૂર્વે થઈ ગએલા રાજાઓનાં પરાક્રમની, ઋષિઓનાં તપની, દેવદાનવની લડાઈઓની અને એવી રસભરી અને બોધદાયક વાતો કહેતા. બીજે દિવસે સવારે ઉઠીને ફરી ચાલવા લાગતા.

આમ કેટલાક દિવસની મુસાફરી પછી તેઓ ગંગાસરયૂના સંગમ આગળ આવી પહોંચ્યા. પતિતપાવની ગંગાનાં દર્શન કરી રાજકુમાર કૃતાર્થ થયા. ગંગામાં સ્નાન કર્યું. નાવમાં બેસી ત્રણે જણા પાર ઉતર્યા અને ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા.

રસ્તામાં એક ઘાડું વન આવ્યું ત્યાં વિશ્વામિત્રે રામને કહ્યું: "આ વનમાં ઘણા વરસથી એક યક્ષિણી રહે છે. યક્ષિણી હોવા છતાં તેનામાં હજાર હાથીનું બળ છે અને તે ગમે તે રૂપ ધારણ કરી શકે છે. એનો મારીચ નામનો રાક્ષસ છોકરો છે તે પણ માણસોને અત્યંત ત્રાસ આપે છે અને દેશને ખેદાનમેદાન કરી નાખે છે. આ વનમાં થઈને જે રસ્તો જાય છે તે રસ્તા પર તાટકા હમેશાં પગ પસારીને બેસે છે અને આવતાં જતાં માણસને ગળી જાય છે. લોકો તાટકાના ભયથી આ રસ્તો છાંડી ગયા છે. કોઈ રડયુંખડયું માણસ ભૂલેચુકે

એ રસ્તે ચઢી જાય તો એ યક્ષિણીનો આહાર થઇ પડે છે. માટે તમારે વનમાં જઇને એ દુષ્ટ રાક્ષસીનો વધ કરી માણસોને નિર્ભય કરવા જોઇએ. તાટકા સ્ત્રી છે એટલે સ્ત્રીને કેમ મરાય એ વિચારથી તમે આચકો મા ખાતા. દુષ્ટ સ્ત્રી કે પુરુષ જગતને દુઃખ કરતાં હોય તો પ્રજાના પાલક રાજાનું એ જ કર્તવ્ય છે કે તેણે તેમને શિક્ષા કરવી."

ઋષિની આજ્ઞા માથે ચડાવી રાજકુમાર ઋષિ સાથે વનમાં પેઠા. રામે ધનુષનો ટંકાર કર્યો તે સાંભળીને તાટકા ક્રોધથી સાસભરી ધસી આવી. એનું કદરૂપું મ્હોડું અને બેડોળ શરીર બતાવીને રામ લક્ષ્મણને કહેવા લાગ્યા કે "આ સ્ત્રી છે એના પર પ્રહાર કરતાં મારું મન ચાલતું નથી. એનાં નાકકાન કાપીને એનું બળ અને એની ગતિ હરી લીધાં હોય તો ઘણું છે." આટલી વારમાં તો તાટકા હાથ ઉંચા કરીને ગર્જના કરતી રામ પર ધસી અને બંને ભાઇઓ ઉપર ધૂળ ઉરાડવા અને પત્થર વરસાવવા લાગી. રામે એક બાણથી તેના હાથ વીંધી નાખ્યા અને લક્ષ્મણે ક્રોધે ભરાઇ તેનાં નાકકાન છેદી નાખ્યાં. તાટકા આકાશમાં ચડીને વિવિધ રૂપ ધારણ કરી પત્થર ફેંકવા લાગી. વિશ્વામિત્રે રામને કહ્યું:" શું જોઈ રહ્યા છો ? એ દુષ્ટ સ્ત્રી પર દયા કર્યે કેમ પાલવશે ? એનો તો વધ થવો જ જોઈએ." રામે હવે તાટકાને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એક ભારે બાણ ફેંક્યું. તાટકા ધસી આવતી હતી તેની છાતીમાં બાણ વાગ્યું. તાટકા જમીન પર પડી અને એના પ્રાણ નીકળી ગયા.

તાટકા એ સ્વર્ગની અપ્સરા હતી અને શાપને યોગે યક્ષિણી થઇ હતી. રામે એનો ઉદ્ધાર કર્યો એટલે એને એનું મૂળ રૂપ પ્રાપ્ત થયું. તાટકાના શબમાંથી એક દિવ્ય પ્રકાશ નીકળ્યો. એક રૂપવતી અપ્સરા તેમાંથી નીકળી રામ લક્ષ્મણ અને વિશ્વામિત્રને પગે પડી અને રામનાં સ્તુતિગાન ગાતી ગગન ગજાવતી સ્વર્ગને પંથે પડી. તે જ ક્ષણે આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ અને દેવતાઓ હર્ષથી રામની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. તે રાત્રે એ ત્રણ જણે તાટકાવનમાં જ વાસો કર્યો અને સવારે ઉઠીને આગળ ચાલ્યા.

બ્રહ્મમુહૂર્ત—સવારનો સાડાત્રણથી ચારનો વખત
પતિતપાવની—પાપીને પવિત્ર કરનારી
કૃતાર્થ થયા—જન્મારો સફળ કર્યો

૧૨

મખરક્ષણ

રામના બળથી વિશ્વામિત્ર ખુશ ખુશ થઇ ગયા હતા. તેમણે રામને બે મંત્ર આપ્યા. એ મંત્રના જપથી ઉંઘ, ભૂખતરસ કે થાક કાંઈ લાગે એમ નહોતું. બીજાં કેટલાંક

ભારે શસ્ત્ર વાપરતાં પણ ઋષિએ રામને શીખવાડ્યું. તે જ રાત્રે તેઓ સિદ્ધાશ્રમમાં જ્યાં વિશ્વામિત્ર રહેતા હતા ત્યાં પહોંચ્યા. ઋત્વિજો ઋષિને રાજકુમારને લઈને આવેલા જોઈને હરખમાં આવી ગયા અને વિશ્વામિત્રને વળીવળીને નમન કરવા લાગ્યા. તેમણે વિશ્વામિત્રને યજ્ઞ શરૂ કરવાની વિનંતિ કરી. વિશ્વામિત્રે રામને કહ્યું : " કાલથી છ દિવસ સુધી તમારે યજ્ઞની રક્ષા કરવાની છે. રાક્ષસો ઘણા આવશે, માયાના જૂદા જૂદા ખેલ કરશે, પત્થર નાખશે, લોહીમાંસના વરસાદ વરસાવશે. હું તો યજ્ઞમાં રોકાએલો હોઈશ. માટે તમે તેમનો પરાજય કરવાને તૈયાર થઈ રહેજો અને સાવધતાથી અને હીમતથી કામ કરજો. "

સવારે રામલક્ષ્મણ વ્હેલી નિત્યકર્મથી પરવારી શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જ થઈને વિશ્વામિત્ર પાસે આવ્યા. ઋષિએ યજ્ઞની દીક્ષા લીધી અને યજ્ઞ શરૂ થયો. મન્ત્રોચ્ચારનો ઘોષ શરૂ થયો અને અગ્નિમાં આહૂતિઓ અપાવા લાગી એટલે એકાએક આકાશમાં ભયાનક અવાજ થયો અને ચોમાસામાં વાદળાંથી આકાશ ઘેરાય એવો અંધકાર ફેલાઈ ગયો. મારીચ અને સુબાહુ અનુયાયી દળ સાથે આવીને આકાશમાં માયાવી ખેલ કરવા લાગ્યા. થોડી પળમાં લોહીનો વરસાદ પણ શરૂ થયો.

રામ અત્યાર સુધી ઉભા ઉભા આ ખેલ જોયા કરતા હતા. તેમની આંખ હવે ફરી ગઈ. તેમણે લક્ષ્મણ તરફ નજર કરી અને એક તેજસ્વી બાણ કાઢીને મારીચની

છાતીમાં માર્યું. બાણ મારીચને લઇને ઉછળ્યું અને તેને સો યોજન પર લઇ જઇને નાખ્યો. બીજી બાજુ લક્ષ્મણે પણ એક બાણ મારીને સુબાહુને વીંધી જમીન પર પાડયો. પળવારમાં સુબાહુના પ્રાણ નીકળી ગયા. બીજા પણ કેટલાક રાક્ષસો તે દિવસે રામલક્ષ્મણનાં બાણોના ભોગ થઇ પડયા. સરદારને પડેલા જોઇને બીજા કેટલાક જીવ બચાવવા નાસી ગયા. બ્રાહ્મણોનું વિઘ્ન ટળ્યું અને યજ્ઞ સુખે ચાલવા લાગ્યો. છ દિવસ પૂરા થયે યજ્ઞની પૂર્ણાહૂતિ થઇ. વિશ્વામિત્ર યજ્ઞ પૂરો થયાથી સંતુષ્ટ થયા હતા. તેમણે રામલક્ષ્મણને આશીર્વાદ આપ્યો, અને બધે જયજયકાર થઇ રહ્યો.

ઋત્વિજ—યજ્ઞમાં ભાગ લેનાર બ્રાહ્મણ મખ—યજ્ઞ
યોજન—ચાર ગાઉ

૧૩
રાજર્ષિના દર્શને

ઘણા વખતથી શરૂ કરેલો યજ્ઞ આજે નિર્વિઘ્ને પૂરો થયો અને રાક્ષસોનો ઉપદ્રવ સદાને માટે ટળ્યો તેથી ઋષિઓ રામલક્ષ્મણને તારણહાર માનવા લાગ્યા હતા.

તેમણે રાજકુમારને થોડા દિવસ રોકાવા બહુ જ આગ્રહ કર્યો. રામલક્ષ્મણને પણ વિશ્વામિત્રનો સંગ અને તપોવનનું રળિયામણું અને પવિત્ર સ્થાન છોડી જવું ગમતું નહોતું તેથી તેમણે રહેવા માટે સહેજ પણ આનાકાની ન કરી. દશરથ રાજાને ચિંતા ન થાય માટે તેમની પાસે શિષ્ય મોકલી ઋષિયે રામના પરાક્રમની તેને જાણ કરી. અહીંઆં રાજકુમાર આનંદભેર દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. ઋષિઓના સહવાસમાં વખત એવો જલદી પસાર થઇ જતો કે ઘેર જવાની વાત પણ એમને યાદ આવતી નહિ. વધારેમાં વધારે રસ તો તેમને વિશ્વામિત્રના ઉપદેશ અને વાર્તાઓ સાંભળવામાં પડતો અને તે સાંભળવામાં તેઓ કદી ચુક પડવા દેતા નહિ.

એક દિવસ જનક રાજાની વાત નીકળી. જનક રાજાને પરશુરામે આપેલા ધનુષની વાત સાંભળીને રામલક્ષ્મણને એ ધનુષ પર જોર અજમાવી જોવાનું મન થઇ આવ્યું. ઋષિ એમના મનનો ભાવ કળી ગયા હતા. તેમણે કહ્યું : "આ જનક બહુ પવિત્ર અને જ્ઞાની પુરુષ છે. એમની સાથે વાર્તાલાપ કરવો એ પણ એક લહાવો છે. હું તો વારંવાર તેમને મળવા જઇ આવું છું. તમારે મિથિલા નગરી જોવી હોય, જનકનાં દર્શન કરવાં હોય અને શિવનું ધનુષ જોવાની ઇચ્છા હોય તો આપણે આવતી કાલે જઇશું." રાજકુમાર તો ઋષિની આજ્ઞાની વાટ જ જોઇ રહ્યા હતા. તેમણે ઝટપટ તૈયારી

કરી લીધી. તે રાત્રે તેમને મિથિલા નગરનાં, જનકના દરબારનાં અને ધનુષભંગનાં મધુર મધુર સ્વપ્નાં પણ આવ્યાં.

૧૪
અહલ્યાનો ઉદ્ધાર

સવારે મુસાફરી શરૂ થઇ. આગળ વિશ્વામિત્ર અને પાછળ રામલક્ષ્મણ ચાલ્યા. ઋષિના બેએક શિષ્યો પણ આ વખતે સાથે આવ્યા હતા. મજલ દર મજલ મુસાફરી ચાલવા લાગી. રસ્તામાં ગંગા નદી અને એવી બીજી કેટલીયે નાનીમોટી નદીઓ આવી તે ઉતરીને તેઓ આગળ વધતા હતા. ઋષિની વિધવિધ વાર્તાઓ તો ચાલુ જ હતી. એ વાર્તાઓ કદીએ ખૂટે જ નહિ. આ પ્રવાસમાં ઋષિએ ગંગા અને ભગીરથની અને એવી બીજી અનેક રસભરી વાર્તાઓ કહી બતાવી. આ વખતે વહેલા પહોંચવાની કંઇ ઉતાવળ ન હતી એટલે મુસાફરી પણ ધીમે ધીમે જ થતી. રસ્તામાં જોવા જેવું કોઇ રમ્ય સ્થળ આવે

તો તે જોઇને જ તેઓ આગળ વધતા. કોઇ વાર રસ્તા-માંના આશ્રમમાં રહેતા ઋષિશિષ્યો સમિધની ખોળમાં કે લાકડાં શોધવા અથવા વાછરડું ખોવાયું હોય તેને ખોળવા વનમાં નીકળ્યા હોય તેમનો ભેટો થાય તે વિશ્વામિત્રને આગ્રહ કરીને આશ્રમમાં પોતાના ગુરુ પાસે લઇ જાય. ત્યાં તેમનું અર્ઘ્યથી સ્વાગત થાય, ઘડી બે ઘડી વાર્તાલાપ ચાલે, આશ્રમવાસીઓ કંઈ ફળમૂળ ભાવથી આપે તે ખાઇ લે અને ફરી પાછા ચાલવા માંડે. વિશ્વામિત્ર હાજર ન હોય એવી વેળાએ તેમની સાથેના બે શિષ્યો આશ્રમમાંના છોકરા-ઓને રામલક્ષ્મણની ઓળખાણ કરાવે અને ખૂબ છટાથી તેમનાં પરાક્રમનાં વર્ણનો કરી ઘડી બે ઘડી વિનોદ કરાવે.

કેટલેક દિવસે મુસાફરી પૂરી થવા આવી. મિથિલા આવવાનું થયું ત્યાં માર્ગમાં એક સુંદર વન આવ્યું. જાત-જાતનાં લીલાંછમ ઝાડ ફળફૂલથી લચી જતાં હતાં. છતાં ત્યાં એક પણ પ્રાણી ફરકતું ન હતું તે જોઇને રામને વિસ્મય થયું. તેમણે વિશ્વામિત્રને આમ હોવાનું કારણ પૂછ્યું. ઋષિએ કહ્યું: અહીંઆં ગૌતમ નામના એક ઘણા વિદ્વાન અને પવિત્ર ઋષિ રહેતા હતા. તેમની પત્નીનું નામ અહલ્યા હતું. અહલ્યા સતી હતી અને હંમેશાં પતિસેવામાં તત્પર રહેતી. એક વાર અહલ્યાથી ઘણો ગંભીર અપરાધ થઇ ગયોઋષિ ક્રોધે ભરાયા અને અહલ્યાને શાપ દીધો કે તું આ વનમાં શલ્યા થઇને પડજે. અહલ્યાને શાપ લાગ્યા પછી ઋષિને બહુ ઉદ્વેગ થયો. તેઓ આ વન

છોડી ચાલ્યા ગયા. તેમનો પુત્ર શતાનંદ હતો તે જનક રાજાને ત્યાં જઇ રાજાનો પુરોહિત થયો. આમ ઋષિનું ઘર ભાગ્યું અને આશ્રમ સૂનો થઇ ગયો. તે દિવસથી પ્રાણીઓ પણ આ વનને છાંડી ગયાં છે. કોઇ મહાપુરુષનાં પગલાં આ વનમાં થશે ત્યારે અહલ્યાનો શાપ છૂટશે અને વનની સમૃદ્ધિ પાછી ફરશે."

આમ કહીને ઋષિ રાજકુમારને ગૌતમનો આશ્રમ જોવા લઇ ગયા. આશ્રમ આગળ આવ્યા ત્યાં પાસેની એક શિલામાંથી એક સ્ત્રી ઉભી થઇ, ધીમે ધીમે વિશ્વામિત્ર અને રાજકુમાર પાસે આવી. તેણે સફેદ વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. વાળ ઘણાં વર્ષોથી ઓળેલા ન હોવાથી ભેગા બાઝી જઇને એની જટા થઇ રહી હતી. એની આંખો નીચે ઢળેલી હતી અને તેમાં સંપૂર્ણ નમ્રતા હતી. રામના આગમનથી ઘણે વર્ષે તેને નવો જન્મ પ્રાપ્ત થયો હતો. ઋષિ અને રાજકુમાર ઉભા હતા ત્યાં આવી તેણે રામને ચરણે માથું મૂકી પ્રણામ કર્યો. તેનો કંઠ રૂંધાઇ ગયો હતો. તેનાથી એક શબ્દ પણ બોલી શકાયો નહિ. તેની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં. રામે અહલ્યાને ઓળખી અને તેને વંદન કરી ઉભી કરી. વિશ્વામિત્રે તેને ખૂબ સાંત્વન આપ્યું.

એટલામાં ગૌતમ ઋષિ પણ ફરતા ફરતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. અહલ્યાનો શાપ ટળેલો જોઈ તેમને અત્યંત

આનંદ થયો. તેમણે વિશ્વામિત્ર અને રામલક્ષ્મણને એક દિવસની મહેમાનગીરી સ્વીકારવા આગ્રહ કરી રાખ્યા. આશ્રમમાં ઘણે વર્ષે ફરીથી ચેતન આવ્યું, પશુપક્ષીઓ પણ આવવા લાગ્યાં અને વન પહેલાંના જેવું જ રમણીય બની રહ્યું

૧૫
જાનકીપરિચય

ગૌતમ અને અહલ્યાનું આતિથ્ય સ્વીકારી ઋષિ અને રાજકુમાર આગળ ચાલ્યા અને મિથિલા આવી પહોંચ્યા. રાત પડવા આવી હતી તેથી શહેર બહાર આંબાવાડિયામાં જ મુકામ રાખ્યો અને સવારે વહેલા ઉઠી નિત્યકર્મથી પરવારી જનક રાજાને મળવા ગયા.

જનકે અત્યંત ભાવથી તેમનું પૂજન કર્યું. ઋષિએ રાજાનું અને તેમના પરિવારનું ક્ષેમકુશળ પૂછી લીધા પછી થોડી વાતચીત થઇ. જનકે રામલક્ષ્મણ તરફ વળી ઋષિને

પૂછ્યું: "આ કોણ છે?" ઋષિએ કહ્યું: "એ દશરથ રાજાના પુત્ર રામ અને લક્ષ્મણ છે. તમારી પાસે પરશુરામે આપેલું શિવધનુષ છે તે જોવાની એમની ઇચ્છા છે. જનક ઋષિ અને રાજકુમારને જે જગાએ ધનુષ હતું ત્યાં લઇ ગયા અને ધનુષ બતાવી તેનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. વિશ્વામિત્રને તેમણે કહ્યું: "જે પુરુષ આ ધનુષ પર બાણ ચડાવે તેની સાથે સીતાને પરણાવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. આજ સુધીમાં અનેક જણ આવી ગયા પણ કોઇથી ધનુષ ઉપડી પણ શક્યું નથી તો બાણ ચડાવવાની શી વાત? કોઈ ક્ષત્રિયમાં પણ એવું બળ રહ્યું જણાતું નથી. પરશુરામે ક્ષત્રિયોનો ઘાણ વાળ્યા પછી ક્ષત્રિય વીર્યનો નાશ થયો છે શું?"

જનકનાં આ વાગ્બાણે લક્ષ્મણના હૃદયને વીંધી નાંખ્યું. તેનાં ભવાં ફરી ગયાં. પાસે રામ ઉભા હતા તેમને સાન કરીને લક્ષ્મણે કહ્યું: "આ જનક શું સમજતો હશે એના મનમાં કે ગમે તેમ બક્યા કરે છે? તમે લો આ ધનુષ ને ચડાવો બાણ, જેથી જનકને ખબર પડે કે હજુ પણ શૂરા ક્ષત્રિયો પડયા છે. રામે ધીમે રહીને કહ્યું: "તું કહે છે તે ખરૂં. પણ ગુરુની આજ્ઞા વિના આપણાથી એમ ન થાય." એટલામાં વિશ્વામિત્ર બોલ્યા: "રામ, ત્યારે તમે આ ધનુષ પર બાણ ચડાવવાનો પ્રયત્ન કરી જુઓ. પૂરી સાવધતા અને હીંમત રાખજો એટલે નિષ્ફળ નહિ જવાય."

રામ આગળ આવ્યા, ગુરુને વંદન કર્યું અને ધનુષ તરફ

વળ્યા. આ બધું ચાલતું હતું એટલામાં જનકનો ભાઇ અને દરબારના બીજા લોકો પણ ત્યાં ભેગા થઈ ગયા હતા. પાછળ ઝરૂખામાં અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ ભરાઈ હતી અને તે સૌની પાછળ સીતા સખીની સોડમાં લપાઇને ઉભી હતી. બધાં એકી ટશે રામ અને ધનુષ તરફ જોઇ રહ્યાં હતાં. ઘડીવારમાં શું થશે તે વિચારથી બધાંનાં હૃદય ધબકી રહ્યાં હતાં. એક ક્ષણમાં રામે ધનુષ ઉપાડી લીધું અને દોરી ચડાવવાને એને વાળી જોયું. ધનુષ ખેંચાતાની સાથે મોટો કાન ફાડી નાખે એવો કડાકો થયો અને ધનુષના બે કકડા થઇ ગયા. જોવા ઉભેલાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષ ચકિત થઇ ગયાં. સીતાને પણ અપૂર્વ આનંદ થયો. આટલે વર્ષે પુત્રીને માટે યોગ્ય વર મળી આવ્યો જાણી જનકને પણ પૂર્ણ સંતોષ થયો.

હવે સીતાના લગ્નની તૈયારીઓ થવા લાગી. રાજ્યના જોષીઓએ લગ્નનું શુભ મુહૂર્ત જોઇ આપ્યું. જનકે દશરથને બોલાવવા માણસ મોકલ્યાં. થોડે દિવસે દશરથ રાજા સકળ પરિવાર સાથે જાન લઇને મિથિલા આવી પહોંચ્યો. નગર બહાર તળાવ નજીક સુશોભિત હરિયાળી જમીનમાં તંબુ તાણેલા હતા તેમાં જાનને ઉતારો આપવામાં આવ્યો. પોતાની બીજી પુત્રી ઊર્મિલા હતી તેને લક્ષ્મણને આપવાનો અને પોતાના નાના ભાઇ કુશધ્વજની બે પુત્રીઓ હતી તેમને ભરત અને શત્રુઘ્નની સાથે પરણાવવાનો જનકે નિશ્ચય કર્યો હતો. રાજપુત્રીઓનાં લગ્નના ઉત્સવમાં આખું મિથિલા ઉત્સાહથી ભર્યું હતું.

પહેલે દિવસે જનકરાજાને ત્યાં સભા ભરાઇ. ત્યાં વસિષ્ઠે દશરથની વંશાવળી ગણાવી અને જનકે પોતાના વંશનો ઇતિહાસ કહ્યો. બીજે દિવસે દશરથે ચાર હજાર બ્રાહ્મણોને એક એક ગાયનું દાન કર્યું. તે દિવસે ભરતનો મામો કેકય-રાજ યુધાજિત પણ આવી પહોંચ્યો. ત્રીજે દિવસે લગ્નનું મુહૂર્ત હતું. જાનીવાસે સર્વેએ સવારે બ્રહ્મમુહૂર્તમાં ઉઠીને નિત્યકર્મ કરી લીધું. રાજકુમારને સુશોભિત અને બહુ-મૂલ્ય વસ્ત્ર અને આભૂષણ પહેરાવવામાં આવ્યાં અને લગ્નમંડપ તરફ પ્રયાણ શરૂ થયું. વસિષ્ઠ અને બીજા મુનિઓ સૌથી મોખરે ચાલતા હતા. લગ્નમંડપ આગળ આવ્યા ત્યાં જનક અને કુશધ્વજે તેમનો સત્કાર કર્યો અને મંડપ-માં આણ્યા. વિશાળ લગ્નમંડપ મિથિલાવાસીઓથી ચીકાર ભરાઇ ગએલો હતો. મંડપની શોભા પણ અદ્ભુત હતી. વચ્ચોવચ એક વેદી રચવામાં આવી હતી. રાજકુમાર વેદી આગળ આવ્યા એટલે જનકે તેમને આસન આપી બેસાડયા. વેદમન્ત્રના ઉચ્ચાર થવા લાગ્યા. અગ્નિદેવ અને મહર્ષિ-ઓની સમક્ષ એક પછી એક એમ રામે સીતાનું, લક્ષ્મણે ઊર્મિલાનું, ભરતે માણ્ડવીનું અને શત્રુઘ્ને શ્રુતકીર્તિનું પાણિગ્રહણ કર્યું. સર્વત્ર આનન્દોત્સવના પોકાર થઈ રહ્યા. જનક રાજાએ પહેરામણીમાં હજારો ગાયો, અનેક પ્રકારના ઢગલાબંધ વસ્ત્રાલંકાર, સેંકડો હાથીઘોડા, અને સો દાસ દાસીઓ આપ્યાં.

બીજી દિવસે સવારે વિશ્વામિત્ર વદાય લઇને ઉત્તર દિશામાં ગયા. દશરથ પણ જાન લઇને અયોધ્યા જવા નીકળ્યો.

જનક કુટુંબપરિવાર સાથે જાનને વળાવવા નગરની ભાગોળ સુધી ગયા. રાજપુત્રીઓનો વિયોગ તેમની માતાઓને બહુ સાલતો હતો. તેમણે પુત્રીઓને ઘણી ઘણી રૂડી શીખામણ આપી. જનક અને દશરથ વચ્ચે બહુ વાતચીત થઈ. અંતે સર્વે છૂટાં પડયાં. જાનને વળાવીને જનક નગરમાં પાછા વળ્યા.

પરિણય–લગ્ન

હસ્તમેળાપ–પાણિગ્રહણ

આતિથ્ય–પરોણાગત

૧૬
પરશુરામનો તેજોવધ

જાન અયોધ્યાને રસ્તે મુસાફરી કરવા લાગી. જાનમાંનાં બધાં માણસો પૂર્ણ આનંદમાં મહાલતાં ચાલતાં હતાં. તેવામાં એક દિવસ ઉપરાછાપરી અશુભ શુકન થવા લાગ્યા. પક્ષીઓના ભંયકર સ્વર સંભળાવા લાગ્યા, પશુઓ થંભી ગયાં, આકાશ અંધારાથી છવાઇ ગયું અને વાયુ

જોરમાં વાવા લાગ્યો. જાનનાં માણસો ગભરાવા લાગ્યાં. સામેથી ધૂળના ગોટેગોટ ઉડવા લાગ્યા. જાનમાં દશરથ, વસિષ્ઠ અને રાજપુત્રો એટલા જ સાવધ રહ્યા. તેમણે બીજાંને ધીરજ આપવા માંડી. એટલામાં સામેથી પહાડ જેવી તેજસ્વી મૂર્તિ* પૂરપાટમાં આવતી જણાઈ. તેને એક ખભે ધનુષ હતું, બીજે ખભે ચળકાટ મારતી કુહાડી હતી અને હાથમાં ધનુષબાણ હતાં. લાંબી જટા અને ઝગઝગાટ કુહાડી જોઇને બધાએ પરશુરામને ઓળખ્યા. તેઓ ફરીથી ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરવા તો નહિ નીકળ્યા હોય એ ભયથી સૌ કોઈનાં મનમાં ગભરાટ પેઠો. પરશુરામની ભવ્ય અને તેજસ્વી મૂર્તિ પાસે આવતાં જ વસિષ્ઠ વગેરે ઋષિઓએ તેમનો સત્કાર કર્યો અને સૌએ તેમને પ્રણામ કર્યા.

પરશુરામનો ક્રોધ હજુ ફુંફાડા મારતો હતો. તે ગરજી ઉઠયા: "જનકને મેં આપેલું શિવધનુષ તોડીને કોઈ ક્ષત્રિય કુમાર સીતાને વરી ગયો છે એમ સાંભળીને જ મને ક્રોધ ચડયો છે. એ પાપી દુષ્ટને હું માર્યા વિના મૂકનાર નથી. ચાલો વસિષ્ઠજી, બતાવો મને એ ઉદ્ધત ગર્વિષ્ઠ છોકરાને. નહિ તો આજે આ જાનમાંથી એક પણ માણસ જીવતું છૂટવાનું નથી એ નક્કી જાણજો"

વસિષ્ઠ આ પ્રશ્નનો જવાબ આપે તે પહેલાં તો રામ સૌને મોખરે આવી ઉભા અને પૂરા વિવેકથી નમ્રતાભરી

* कैलासमिव दुर्धर्षं कालाग्निमिव दुःसहम् ।
ज्वलन्तमिव तेजोभिदुर्निरीक्ष्यं पृथग्जनैः ॥

વાણીમાં કહેવા લાગ્યાઃ " પ્રભુ, એ ધનુષનો તોડનાર પણ આપનો જ કોઇ સેવક હશે. પણ એનું આપને શું કરવું છે તે તો અમને કહો. આપ નકામો ક્રોધ કરો છો અને આ બિચારાં બધાં માણસ બીકથી ધ્રૂજે છે."

રામને આમ નિડરતાથી બોલતા જોઇ પરશુરામનો પિત્તો વધારે ઉછળ્યો. તેમણે ફરી ત્રાડ મારી અને બોલ્યાઃ " અરે એ તે સેવક શાનો ? સેવક તો જે સેવા કરે તે. આ દુષ્ટે તો મને બળતરા કરાવી છે માટે એ તો મારો શત્રુ. એની સાથે તો હું લડાઈ જ કરું અને એને ભોંય પર નાંખી ખુંદી નાખું. પણ ક્યાં છે એ નામર્દ ? આવી જાય એ બહાર અને ચાખી લે મારી પરશુનો સ્વાદ."

રામની પાછળ લક્ષ્મણ પણ આગળ આવ્યો હતો. પરશુરામ વિના કારણે બખાળા કાઢે છે એ જોઇ ટિખળી સ્વભાવના લક્ષ્મણને ખૂબ હસવું આવ્યું. ઋષિને વધારે ખીલાવવાના હેતુથી તેણે ઠાવકું મ્હોઢું રાખીને કહ્યું: " મહારાજ, નાનપણમાં અમે ઘણાંયે ધનુષ્ય તોડતા પણ કોઇએ આવો કોપ તો નહિ કરેલો. તમારું ધનુષ્ય ખરું એક નવાઇનું કે જેની પાછળ આટલી બધી બળતરા ! જાઓ મહારાજ, ધનુષ તૂટી ગયું તો કહો તો બીજું અપાવીયે. એવી ધૂળગજાની વાતમાં તે આમ કીડી પર કટક શું ચડાવતા હશો ?"

લક્ષ્મણના શબ્દોએ બળતામાં ઘી હોમ્યું. પરશુરામનો ક્રોધ વધારે ભભુક્યો. "અલ્યા બાળક, સંભાળીને બોલજે. શું શિવજીનું ધનુષ તે સાધારણ ધનુષના જેવું કે જે ફરીથી મળી શકે ?"

"પણ મહારાજ, અમને શી ખબર એ તમારા ભમરાળા ધનુષની ? અમારે મને તો બધાંએ ધનુષ બરાબર. અને વળી તમારા ધનુષમાં પણ ક્યાં માલ હતો તે ? જૂનું ખંખ થઇ ગએલું તે રામે ખેંચ્યું તેની સાથે જ તૂટી ગયું."

ખભા પરની પરશુ બતાવી પરશુરામ કહેવા લાગ્યાઃ "તું બાળક છે એટલે હું તને જતો કરૂં છું. પણ તું મારી આ પરશુનું બળ જાણે છે ? સેંકડો ક્ષત્રિયોનાં લોહી પી પીને મત્ત થએલી આ પરશુ ત્રિભુવનનો પણ સંહાર કરવાને સમર્થ છે."

લક્ષ્મણે હસીને કહ્યું "વાહ રે મુનીશ્વર ! આપ તો ભારે અભિમાની યોદ્ધા લાગો છો. આપની કુહાડીને પણ આપે માનું લોહી પાઇને સારી પેઠે મત્ત કરી રાખી છે. ઘડિયે ને ઘડિયે કુહાડી જ બતાવ્યા કરો છો કેમ જાણે ક્ષત્રિયો તો કુહાડી દેખીને જ ડરી જતા નહિ હોય ! આપ બ્રાહ્મણ છો એટલે આપની સાથે તો શું યુદ્ધ કરીએ ? બ્રાહ્મણને મારીએ તો પાપ લાગે ને હારીએ તો અપયશ ચોંટે. અમારા કુળની તો એ રીત નથી નહિ તો તમને

બતાવી દેત કે ક્ષત્રિયોમાં પણ તમારો નાદ ઉતારે એવા પડ્યા છે. ”

લક્ષ્મણના મર્મવેધી બોલથી પરશુરામના ક્રોધની ગરમી વધવા લાગી. પાસે ઉભેલા વસિષ્ઠને તેમણે કહ્યું: “ જુઓ વસિષ્ઠ, તમે છો એટલે તમારી ખાતર આ બાળકને નથી મારતો. તમે એને મારા પરાક્રમની બધી વાત કહીને સમજાવી પાછો વાળો. નહિ તો એ અજ્ઞાન બાળક એનો જીવ ખોઇ બેસશે. ”

પરશુરામને ખીજાતા જોઈ લક્ષ્મણને તો ખૂબ મઝા પડતી હતી. વસિષ્ઠ બોલતા પહેલાં તો તેણે જ ચલાવ્યું: “ અરે પરશુરામજી, આપનાં પરાક્રમનાં શાં વખાણ આપે કરવાં બાકી રાખ્યાં છે તે હવે ગુરુજી એ કરી બતાવે ? પણ એ કાંઈ રણવીરનાં લક્ષણ ન કહેવાય. શૂરો હોય તે તો બોલી ન બતાવે પણ કરી બતાવે. ”

પરશુરામ પરશુ ઉગામીને લક્ષ્મણ તરફ ધાયા. તેમણે કહ્યું: “ હવે જગત મને બાળહત્યાનો દોષ ન દે, કેમ કે આ કડવાબોલો ઉદ્ધત બાળક હવે મ્હોતને જ લાયક છે. બાળક જાણીને મેં ઘણી વાર સુધી એના અપરાધની ક્ષમા આપી પણ હવે તો એ સાચે જ મરવાનો છે. આજે એ બાળકને મારીને હું ગુરુના ઋણથી મુક્ત થઇશ. ”

વસિષ્ઠે કહ્યું: " પરશુરામ, એ બાળકના સામું શું જોતા હશો? એ તો બાળક છે, અજ્ઞાન છે, વધારે પડતું બોલ્યો હશે, પણ હવે એનો અપરાધ ક્ષમા કરો."

લક્ષ્મણ તો બોલવાને તૈયાર જ હતો. તેણે કહ્યું: આપના ગુરુનું ઋણ ઘણા વર્ષનું હશે તેથી વ્યાજનો ભાર પણ ખૂબ વધ્યો હશે. એ ઋણ કેટલું છે તે કહી દો તો વ્યાજ સાથે બધા પૈસા રોકડા પરખાવી દઉં."

લક્ષ્મણનાં વચને વધારેલા પરશુરામના ક્રોધાગ્નિ પર રામનાં શીતળ વચન જળ સમાન પડયાં. રામે પરશુરામને વંદન કરીને કહ્યું: " પ્રભુ, આ બાળક પર આપને આટલો રોષ ન છાજે. એ અણસમજણો છે, આપની કૃતિઓથી અજાણ છે, તેથી એમ બોલે છે. આપનું પરાક્રમ જાણતો હોય તે આ રીતે બોલી પણ શકે ખરો?"

રામની શાંત મીઠી વાણીથી પરશુરામનો ક્રોધ જરા ટાઢો પડવા જતો હતો ત્યાં તો લક્ષ્મણે કંઇક અટક-ચાળું કર્યું " એટલે પરશુરામ ફરી છંછેડાયા. તેમણે રામને કહ્યું: જો તારા ભાઇને વાર. મૂરખ હજી મશ્કરી છોડતો નથી. આજે નિશ્ચે એનો કાળ આવ્યો છે તેથી જ એને આ દુર્મતિ સૂઝી છે."

લક્ષ્મણે હસીને કહ્યું: " મહારાજ, તપસ્વી થઇને આમ ક્રોધ શાને કરો છો? આ ક્રોધથી આપનું બધું

તપ બળી જશે. એની મને તો ચિંતા પેઠી છે. ધનુષ તૂટયું તો હશે, ખેર. હવે એ કંઇ ન તૂટયું થવાનું નથી. આપ ક્યારના ઉભા ને ઉભા છો તે બેસો તો ખરા. આપના પગમાં પણ કળતર થવા લાગશે."

પરશુરામને લક્ષ્મણનાં ટોણાથી નખથી શિખ સુધી ઝાળ ચડી હતી. તેમણે ફરીથી લક્ષ્મણ પર કુહાડી ઉગામવાની તૈયારી કરી પણ રામ વચ્ચે પડયા અને કહ્યું: "આપને રીસ કરવી હોય તો મારી ઉપર કરો. ધનુષ તો મેં તોડયું છે; પછી એ બાળક જોડે શી ખાંખદ કર્યા કરતા હશો? ઠપકો દેવો હોય તો મને દો, શિક્ષા કરવી હોય તો પણ મને કરો."

પરશુરામનો ક્રોધ હવે લક્ષ્મણ પરથી ખસી રામ પર ઢોળાયો. ખરો ગુનેહગાર આખરે હાથમાં આવ્યો એટલે એમને બમણું શૂર ચઢયું હતું. એમને ક્રોધ એટલો ચડયો હતો કે તે વધારે બોલી શકયા નહિ. તેમણે ગર્જના કરી કહ્યું: "હું તારી જ ખોળમાં હતો. તું આખરે હાથ લાગ્યો તે ઠીક જ થયું. શિવજીનું ધનુષ જર્જર થઇ ગએલું હતું તેને તોડયે તું ફુલાઈ જતો હોય તો આ વિષ્ણુનું તેટલું જ ભારે ધનુષ લે અને એના પર બાણ ચડાવી બતાવ; અને એટલું જો કરી શકે તો પછી મારે સાથે દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરવા આવી જા."

પરશુરામનાં વચન સાંભળી સૌના મ્હોડા પરથી નુર ઉતરી ગયું. દશરથ ભયથી ધ્રુજવા લાગ્યો. તે પરશુ-

રામને પગે પડ્યો અને કહ્યું: "પ્રભુ, અમે તો આપના સેવક છીએ. બાળક રામ પર આપને આટલો ક્રોધ કરવો છાજે?" પરશુરામ આગળ દશરથના શબ્દો હવામાં ઉડી ગયા. પણ એટલામાં રામે આગળ આવીને પરશુરામ પાસેથી ધનુષ લીધું અને તે પર બાણ ચડાવ્યું. આટલો નાનો યુવક વિષ્ણુના ધનુષને બાણ ચડાવે છે એ જોઇ પરશુરામ તો આભા જ બની ગયા. રામે કહ્યું: "મહારાજ, આપ પવિત્ર બ્રાહ્મણ છો તેથી હું આપને વંદન કરૂં છું. આપે બાપનું વેર વાળ્યું તેને માટે મને આપને સારૂ માન છે. પણ આપ જ્યારે મારા બળની હાંસી કરો અને શિરજોરી કરતા આવો ત્યારે તો મારે મારૂં પાણી બતાવવું જ જોઇએ. મારૂં આ બાણ કદી અફળ જનાર નથી. એને હું ક્યાં મારૂં તે બતાવો. આપ બ્રાહ્મણ હોવાથી પૂજનીય છો, માટે આપનો વધ તો મારાથી થાય જ નહિ. તેથી મારૂં બાણ કાં તો આપના પગને વેધી આપની આકાશગતિ અટકાવશે, કાં તો ત્રિલોકનો સંહાર કરશે."

રામનાં આ બહાદુરીભર્યાં વચનો સાંભળી પરશુરામનો ગર્વ ગળ્યો. ક્રોધને લીધે તેમનું બળ પણ ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. તેમને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ થઈ અને દશરથપુત્ર રામ પોતાનું તેજ હણશે એ ભવિષ્ય યાદ આવ્યું. તેમણે નમ્રતાથી કહ્યું: "રામ, ક્ષત્રિયો પાસેથી લીધેલી પૃથ્વી મેં અગસ્ત્યને આપી દીધી છે તેથી હું રાત્રે પૃથ્વી પર આવતો નથી, માટે મારી આકાશગતિ ન રોકશો. મેં

તમારૂં પરાક્રમ જાણ્યું છે. પૃથ્વી પર મારૂં કામ પૂરૂં થયું છે. હું હવે અહીંથી મહેન્દ્ર પર્વત પર ચાલ્યો જઈશ. મારી શક્તિ અને વિષ્ણુનું ધનુષ બંને હું તમને સમર્પણ કરૂં છું."

આ શબ્દો બોલી પરશુરામ વસિષ્ઠ વગેરેને નમસ્કાર કરી ચાલતા થયા. પરશુરામ ગયા પછી સૌનાં વદન પ્રફુલ્લિત થયાં અને રામની વાહવાહ બોલાઈ. દશરથને થયું કે આજે ક્ષત્રિયોની ગએલી આબરૂ પાછી વળી. પ્રવાસ શરૂ થયો અને થોડે દિવસે જાન અયોધ્યા આવી પહોંચી.

રાજકુમાર અને રાજવધૂનું સ્વાગત કરવાને આખું અયોધ્યા ઉલટયું હતું. વાજતેગાજતે અને હર્ષનાદ વચ્ચે જાને અયોધ્યામાં પ્રવેશ કર્યો અને રાજાના મહેલ આગળ આવી પહોંચી. રાણીઓએ પુત્રવધૂઓનાં ઓવારણાં લીધાં અને મહેલમાં પ્રવેશ કર્યે અયોધ્યામાં ઘણા દિવસ સુધી ઉત્સવ ચાલી રહ્યો.

ઉત્સવ પૂરો થયે કૈકેયીના ભાઈ યુધાજિતે જવા તૈયારી કરી અને ભરતશત્રુઘ્નને લઈ જવાની માગણી કરી. દશરથે તેમને મામાની સાથે જવા દીધા. રામ અને લક્ષ્મણ અયોધ્યામાં પિતાની પાસે જ રહ્યા.

૧૭

રામ યુવરાજ થશે

એક દિવસ જમ્યા પછી દશરથ અરીસામાં મોં જોતો હતો ત્યાં કાન આગળ એક ધોળો વાળ તેની નજરે પડયો. તે કાળમાં એવો રિવાજ હતો કે છોકરાંને છોકરાં થાય અથવા પોતાને પળીઆં આવે એટલે ઘરનો ભાર પુત્રને માથે નાંખી પુરુષે વાનપ્રસ્થ ધારણ કરવું, વનમાં જઈ ઝૂંપડી બાંધી કંદમૂળ કે ખેતરમાં લણ્યા પછી પડી રહેલું અનાજ વીણીને તે ખાઈને રહેવું અને મોક્ષ મેળવવાને સાધના કરવી. સ્ત્રીની ઇચ્છા હોય તો તેને પણ વનમાં લઈ જવી, નહિ તો તેને ઘેર પુત્રની પાસે રહેવા દેવી. ધોળો વાળ જોઈ દશરથે વિચાર કર્યો કે આ વાળ જાણે મને એ જ કહી રહ્યો છે કે હવે મારે પણ રામને યુવરાજ બનાવી ધીમેધીમે રાજ્યનો ભાર તેને માથે નાખી નિવૃત્ત થવું. રાજ્યભારથી નિવૃત્તિ મળશે એ વિચારથી દશરથના હૃદયનો અડધો ભાર ઉતરી ગયો.

તેણે તરત જ વસિષ્ઠને બોલાવી તેમને પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. વસિષ્ઠને રાજાનો વિચાર બહુ જ ગમ્યો. તેમણે કહ્યું: “ રામ જેવા ગુણિયલ પુત્રને રાજ્યનો ભાર

સોંપવાની સન્મતિ તને સૂઝી છે તેથી હું ખૂબ રાજી થયો છું. એથી તારું અને પ્રજાનું બંનેનું કલ્યાણ થશે. પ્રજા તો રામને માટે પ્રાણ પાથરવા તૈયાર છે." દશરથે કહ્યું: "ગુરુજી, પણ એ કામ જેમ બને તેમ જલદી આટોપી લેવું જોઇએ. માણસના મનનો ભરોસો નહિ; ઘડીમાં ફરી જાય, અને આવું કલ્યાણકારક કામ અટકી જાય. માટે આવતી કાલે સવારમાં જ આપણે રાજસભામાં આ વાત કરવી અને પ્રજાનું મન જાણી લેવું."

બીજે દિવસે સવારે દરબાર ભરાયો. રાજાના પ્રધાનો, રાજ્યના બીજા અમલદારો, નગરના પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા સજ્જનો, વિદ્વાનો વગેરે સભામાં આવ્યા હતા. કેટલાક ખંડીયા રાજાઓ પ્રસંગવશાત્ અયોધ્યા આવેલા તે પણ હાજર હતા. સભાનું બીજું બધું કામકાજ પૂરું થઇ ગયા પછી રાજાએ સભા આગળ રામને યુવરાજ બનાવવાનો પોતાનો વિચાર જણાવ્યો અને સભાજનોનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. રાજાનાં વચનો સાંભળીને સભામાં બેઠેલા સર્વના મુખ પર પ્રસન્નતાની છાયા ફેલાઈ ગઇ. થોડી વારે આગેવાન ગણાતા એક વૃદ્ધ નાગરિકે ઉભા થઈને રાજાને કહ્યું: "મહારાજ, આપના સ્વપ્નમાં પણ એવો વિચાર ક્યાંથી આવે કે જેથી પ્રજાનું અમંગળ થાય? પ્રજાના કલ્યાણ પાછળ સર્વસ્વ હોમવું, એ તો રઘુકુળનું બિરદ છે. આપના રાજ્યમાં અમને કોઇ દિવસ ફરિયાદ કરવાનું કારણ મળ્યું નથી. આપનું રાજ્ય અમર તપો એમ અમે તો ઇચ્છીએ

છીએ. છતાં વાનપ્રસ્થ થઈ આત્મકલ્યાણનો માર્ગ લેવાની અભિલાષા છે તે પણ ધર્મ છે અને આપનું અને પ્રજાનું તેમાં કલ્યાણ છે. રામની યોગ્યતા માટે તો શું કહેવાનું હોય ? આખી પ્રજાનાં હૃદયમાં રામની રમ્ય અને પ્રેમળ મૂર્તિ રમી રહી છે. રામ પર આખું અયોધ્યા વારી જાય છે. રામ યુવરાજ થાય તે દિવસ તો અયોધ્યાવાસીઓને પરમ ઉત્સવનો હશે. માટે આપ સુખેથી રામનો યુવરાજ-પદે અભિષેક કરો. "

રાજાએ પછી વસિષ્ઠ પાસે અભિષેકનું શુભ મુહૂર્ત જોવડાવ્યું. ઋષિએ કહ્યું: "આ ચૈત્ર માસ ચાલે છે તે અભિષેક માટે સર્વથા શુભ જ છે. અભિષેક બહુ વહેલો કરવો હોય તો આવતી કાલે જ પુષ્ય નક્ષત્રનો ઉત્તમ અને અત્યંત મંગળકારી યોગ છે." રાજાએ કહ્યું: "ત્યારે **शुभस्य शीघ्रम्।** જરૂર કાલે જ અભિષેક કરવો. મહારાજ, આપ રામની પાસે જઈ તેને અને સીતાને ઉપવાસ કરવાનું અને મન્ત્રનો જાપ કરવાનું કહો. મહામાત્રજી, તમે જાઓ અને અભિષેકની બધી તૈયારી કરો. શહેરમાં પણ દાંડી પીટાવી પ્રજાને ખબર અપાવો કે આવતી કાલે રામનો યુવરાજપદે અભિષેક થવાનો છે."

દરબાર બરખાસ્ત થઈ ગયા પછી દશરથે મહેલમાં જઈ રામને બોલાવ્યા અને કહ્યું: "વત્સ, મારી હવે અવસ્થા થઈ છે. આજ સુધી મેં રાજ્ય કરી કર્તવ્યનું પાલન કર્યું છે, વિવિધ ભોગ ભોગવ્યા છે અને દેવ, ઋષિ

અને પિતૃનું ઋણ મારી શક્તિ પ્રમાણે ચુકવ્યું છે. હવે મારી ઇચ્છા માત્ર તને યુવરાજ બનાવીને વાનપ્રસ્થ થવાની છે. અયોધ્યાની પ્રજા પણ તને રાજ્યાસન પર બેઠેલો જોવાને આતુર છે. આવતી કાલે પુષ્ય નક્ષત્રમાં અભિષેકનું શુભ મુહૂર્ત નક્કી થયું છે. ભરત અહીંઆં નથી અને અભિષેક કરવો પડે છે એથી મને દુઃખ તો થાય છે. છતાં ભરત ધર્માત્મા છે, તને સૌ રીતે અનુકૂળ છે એટલે એને મનમાં ઓછું નહિ આવે. કેટલાયે દિવસ થયાં મને ખરાબ સ્વપ્ન આવ્યાં કરે છે, મારું મરણ નજીક આવતું હોય એમ દેખાય છે. માટે જ આટલી ઉતાવળ કરવી પડી છે. તું જા, તારી માતાને અભિષેકની ખબર આપ. તું અને સીતા આજે ઉપવાસ કરજો અને ગુરુજી બતાવે તે મન્ત્રનો જાપ કરજો."

પિતાની આજ્ઞા લઇ રામે માતાને મહેલ જઇ તેને અભિષેકની જાણ કરી. કૌસલ્યાની આંખમાં હર્ષનાં અશ્રુ આવ્યાં; તેને જન્મ સફળ થયો લાગ્યો. તેણે રામનાં ઓવારણાં લીધાં અને રૂડો દિવસ લાવવા માટે પ્રભુની સ્તુતિ કરવા લાગી. રામ ત્યાંથી નીકળ્યા. રસ્તામાં લક્ષ્મણનો ભેટો થયો. અભિષેકની વાત સાંભળી લક્ષ્મણ રામને મળવા જ આવતો હતો. તેણે રામને જોતાં જ પ્રણામ કર્યા. રામે કહ્યુઃ "ભાઇ, મારી સાથે રહીને તું પણ આ પૃથ્વી પર રાજ્ય કર અને યથેચ્છ સુખ ભોગવ. મને મળેલી લક્ષ્મી એ તારી જ છે. મારું જીવન અને રાજ્ય પણ

તારાં જ છે." મોટાભાઈની રજા લઈ લક્ષ્મણ અભિષેકની તૈયારી કરવા ગયો અને રામ ઘેર સીતા પાસે આવ્યા. પતિપત્નીએ તે દિવસે ઉપવાસ કર્યો અને વસિષ્ઠ બતાવી ગયા હતા તે મન્ત્રનો જાપ શરૂ કર્યો.

દરબાર વીખરાયા પછી રામના અભિષેકની વાત પવનવેગે આખા અયોધ્યામાં પ્રસરી ગઈ. પ્રજાએ ઉત્સાહથી અને પ્રેમના ઉમળકાથી ઉભરાતે હૃદયે અભિષેકના ઉત્સવની તૈયારીઓ કરવા માંડી. બીજી બાજુએ રાજાના અનુચરોએ પણ નગરને સોહાવવાને મન મૂકીને કામ કરવા માંડયું. સાંજ પહેલાં તો આખા અયોધ્યામાં ઠેકાણે ઠેકાણે—દેવમંદિરો પર, ચોતરે ચોતરે, શેરીએ શેરીએ ને ઘેરેઘેર ધ્વજપતાકાઓ ઉડવા લાગી. ભાટચારણો ગીત ગાવા લાગ્યા. રસ્તાઓ પર પાણીનો છંટકાવ થઈ ગયો. ઠેકઠેકાણે આતશબાજીનાં ઝાડ રોપાયાં. લોકોનાં ટોળેટોળાં હર્ષના પોકાર કરતાં રાજાના મહેલ આગળ ઉલટવા લાગ્યાં. રસ્તા પર રથ ચલાવવાની બંધી થઈ ગઈ. આખા શહેરમાં બધે ઉત્સવની જ વાત ચાલી રહી. લોકો રામની ધર્મિષ્ઠતાનાં અને યોગ્યતાનાં અને દશરથની સદ્‌બુદ્ધિનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.

સાધના—પ્રયાસ

મહામાત્ર—રાજ્યનો એક મોટો અમલદાર

[ત્રણ ઋણ

આપણે જે ફળ ખાઈએ છીએ તેનું ઝાડ કંઈ આપણે વાવેલું નથી હોતું. આપણે રહીએ છીએ તે ઘર ઘણી વાર બીજાઓએ જ બંધાવેલું હોય છે. આપણે ચાલીએ છીએ તે રસ્તા પણ આપણા પહેલાંના લોકોએ બાંધેલા હોય છે. ટૂંકામાં આપણે આ દુનિયામાં આવીએ છીએ ને કેટલાંક ઋણ લઈને જ આવીએ છીએ. અને માણસ જો પોતાની જિંદગીમાં આ ઋણનો ભાર ઓછો કરવા કાંઈક પ્રયત્ન ન કરે તો તે નામોશીભરેલું છે. આપણા ધર્મમાં આ ઋણો ત્રણ પ્રકારનાં છે એમ કહ્યું છે. દેવઋણ, ઋષિઋણ અને પિતૃઋણ.

આ ઋણો આપણે ભૂલી ન જઈએ એટલા માટે દર વરસે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેનું સ્મરણ કરવાનો રિવાજ આપણા સમાજમાં ચાલતો આવેલો છે. એને આપણે શ્રાદ્ધ કહીએ છીએ. દરરોજ બ્રાહ્મણ લોકો બ્રહ્મયજ્ઞ, તર્પણ અને વૈશ્વદેવ કરે છે એમાં પણ એ ઋણનો જ ખ્યાલ હોય છે.

સૂર્યનારાયણ તપે છે, મેઘરાજ વરસે છે, ભૂમિમાતા ફળે છે તેથી જ આપણે જીવીએ છીએ. આ આપણી ઉપરનું દેવઋણ છે. કેવી રીતે રાંધવું, કેવી રીતે ઘર બાંધવું, સમાજની વ્યવસ્થા કેવી રીતે ચલાવવી, ન્યાય એટલે શું, ધર્મ એટલે શું, આ દુનિયા સાથે આપણો શો સંબંધ છે, આ દુનિયાનો સરજનહાર કોણ, તેને ઓળખવાનો રસ્તો કયો, એ બધું આપણને ઋષિઓએ જ

શીખવ્યું છે. આ જ્ઞાન અને સંસ્કારો તેમની પાસેથી ન મળત તો આપણે પશુની દશામાં જનમ્યા હોત. જેમણે આપણને જન્મ આપ્યો, જેમણે આપણને માલ-મતાનો વારસો આપ્યો, જેમણે આપણા ઉપર પ્રેમનો વરસાદ વરસાવ્યો, જેમણે કુટુંબના સંસ્કારો, કુટુંબની ટેક, કુટુંબના રિવાજો વગેરે અનેક વાતો પ્રયત્નપૂર્વક આપણને સોંપી દીધી તેમનું આપણા પર ઋણ છે. આને પિતૃઋણ કહે છે.

પિતૃઋણ અદા કરવાનો એટલે કે પાછું વાળવાનો ઉપાય તો એ છે કે આપણે પિતૃઓનું સ્મરણ કરીએ, તેમનું શ્રાદ્ધ કરીએ, તેમણે આપેલા સંસ્કારો સાચવીએ, કુળની પ્રતિષ્ઠાની વૃદ્ધિ કરીએ અને જેમ આપણા પિતૃઓએ આટલું બધું આપણને આપી દીધું તેમ આપણે પણ આવો વારસો. આ બધા સંસ્કારો આપણી સંતતિ—આપણાં બાળબચ્ચાંને સોંપી દઈએ.

ઋષિઋણ અદા કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ એ કે તેમનું સ્મરણ રાખવું, તેમના તરફથી મળેલાં જ્ઞાન અને વિદ્યાનું અધ્યયન કરી તેમાં વધારો કરવો અને તેમણે સ્થાપેલા સંસ્કારો, રિવાજો, તહેવારો અને વ્રતો અને તેમણે ઘડેલી સમાજવ્યવસ્થાનો ઉચ્છેદ ન થાય એ રીતે વર્તવું.

હવે દેવઋણ. એ બહુ જ વિશાળ છે. તે ફેડવાના પ્રકાર પણ ઘણા છે. આપણે જો જંગલો તોડી નાંખીએ તો બીજાં ઝાડ વાવવાં જોઈએ. અગ્નિસંસ્કારથી અથવા

બીજી અનેક રીતે પ્રાણીઓની હિંસા કરીએ છીએ તેના બદલામાં આપણી આસપાસનાં પશુપક્ષીઓનું પાલનપોષણ કરી તેમને સંતુષ્ટ કરવાં જોઈએ. આપણે અનેક લોકો પાસેથી સેવા લઈએ છીએ તેના બદલામાં આપણાથી બનતી સમાજની સેવા જાતે મહેનત કરી કરીએ. નદી અને તળાવનો ઉપયોગ કરી તેને ગંદાં કરીએ છીએ તે વખતોવખત સાફ કરીએ અને છતાં બધું દેવઋણ ફીટયું નથી એ વાત સમજી લઈ ભક્તિનમ્ર થઈ પરમાત્માની પૂજા કરીએ. આ રીતે જે માણસે ત્રણે ઋણ ફેડયાં હોય તે જ માણસ ઋણમુક્ત થયો કહેવાય. ઋણમુક્ત થએલો માણસ મોક્ષનો અધિકારી થાય છે.]

૧૮

કળિનો પ્રવેશ

આ બધું ચાલતું હતું તે વેળાએ રાજમહેલના એક ભાગમાં અગાસી પર બે સ્ત્રીઓ વાતો કરતી ઉભી હતી.

એકે કહ્યું: “ અલી દુઃશલા, આજે આ અયોધ્યામાં શાનો ઉત્સવ ચાલી રહ્યો છે ? આ રસ્તા પર આ તોરણ

અને ધજાપતાકા શાનાં છે ? આ વાજીંત્ર શાં વાગી રહ્યાં છે ? ભાટચારણો ગાઇ શું રહ્યા છે ? અને અલી, પણ આ કાઠીઓ ઉભરાય એમ માણસોનાં ટોળાંનાં ટોળાં મહેલ આગળ શું ઉલટયાં છે ? જો આ મોટી બ્રાહ્મણોની હારની હાર મહેલ આગળથી ચાલી જાય ! અરે જો તો ખરી, પેલાં હાથીઘોડાનાં જૂથ ને જૂથ ચાલ્યાં આવે ? પણ આ બધું છે શું તે ? રાજા કંઇ ચડાઇ લઇ જવાના છે કે શું ? ના, ના, પણ આ તો કંઇ માંગલિક પ્રસંગની તૈયારીઓ દેખાય છે, નહિ ?"

આ બધા ગભરાટના શબ્દો સાંભળી દુઃશલા ખડખડાટ હસી પડી. "વાહ ! મંથરા, આટલી ગભરાય છે શાને ? પણ મને હસવું તો એ છૂટે છે કે આખું અયોધ્યા તળેઉપર થાય છે છતાં શું બને છે તેની તને ખબર પણ નથી ? તું તો કૈકયીની માનીતી દાસી રહી, બહેન, તને તો સૌથી પહેલી જાણ થવી જોઇએ."

"પણ હવે કહેને કહેતી હોય તો શું છે તે," મંથરાએ અધીરી બની જઇને કહ્યું.

દુઃશલા બોલીઃ "આ તો આવતી કાલે સવારે રામભદ્રને મહારાજ યુવરાજ બનાવવાના છે તેની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. આ બ્રાહ્મણો કૌસલ્યાને મંદિરથી આવે છે. પુત્રના અભિષેકના ઉત્સવના આનંદમાં કૌસલ્યા તેમને દાન આપે છે તે લઇને તેઓ હરખભેર ચાલ્યા જાય છે."

મંથરા ખુંધી હતી અને ખુંધને લીધે તેનું શરીર કેડમાંથી બેવડું વળી ગયું હોવાથી તેનાથી લાકડીના ટેકા વિના ચલાતું નહિ. જેવી તે ખુંધી હતી તેવી ખંધી પણ હતી. કૈકેયીની સાથે તેને પિયરથી આવેલી હોવાથી કૈકેયીની તે માનીતી હતી. રાણી એને પૂછ્યા વિના પાણી પણ પીતી નહિ. રાણીના તેના પર ચારે હાથ હતા અને રાણીના કરતાં ઉંમરે મોટી હોવાથી ઘણી વખત મંથરા કૈકેયી પર દોર પણ ચલાવતી. તેની બધી ઇચ્છાઓ પૂરી પડતી છતાં મંથરાના લોભને થોભ હતો નહિ. અદેખાઇની તો જાણે તે જીવતીજાગતી મૂર્તિ જ હતી. રાણી કોઈ દાસીને કદાચ એકાદ સારી સાડી કે કંકણ આપે તો મંથરા ઉભા ને ઉભી બળી જાય. કોઈ પણ સુખી થાય તે તેનાથી સહેવાતું નહિ. રામ યુવરાજ બનશે એ ખબરે તેના દ્વેષાગ્નિને પ્રજ્વલિત કર્યો અને તે ભડભડ બળવા લાગી. તેનાથી અગાસીમાં ઉભું પણ ન રહેવાયું. ક્રોધે ભરાએલી નાગણ ફુંફાડા મારે એમ ફુંફાડા મારતી તે લાકડીના ટેકા લેતી લેતી કૈકેયીના શયનગૃહમાં જઈ પહોંચી. કૈકેયી પલંગ પર સૂતી હતી તેને ઉઠાડી અને કાળજું ચીરી નાખે એવી ચીસ પાડી.

"અલી એ મૂરખી! ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં ભાગ્ય ઉપર પાણી ફરી વળ્યું! આંખ ઉઘાડીને જો તો ખરી કે જગતમાં શું ચાલી રહ્યું છે. પણ જેના કપાળમાં વિધાતાએ લેખ લખી દીધા હોય તેને ક્યાંથી સૂઝે? એ સુખણી, જો તો ખરી, તારૂં સુખ ચાલ્યું. એ મહારાજની માનીતી, જરા

જાગીને તો જો, ક્યાં છે તારાં માન ને ક્યાં છે તારી સત્તા ? "

ભર ઉંઘમાં કૈકેયીને લાગ્યું કે જાણે એને માથે વીજળી પડી હોય. તે ઝબકીને જાગી. હાંફળીફાંફળી ઘડીવાર ચારે તરફ જોવા લાગી. સામે મંથરાનું કાળું મ્હોં જોયું. મંથરાનો મીત્તો આજ કંઇક જૂદો જ દેખાયો. બગાવે રહીને કૈકેયીએ તેને પૂછયું: "અરે બાઇ, પણ છે શું ? આટલી બધી ચીસો તે શેની પાડે છે ? જાણે રાજ-મહેલને લાગ જ લાગી હોય એમ ચીસો પાડતી આવી છે ! "

"રાજમહેલને તો કંઇ લાહ્ય નથી લાગી. તારા ને મારા ભાગ્યને લાહ્ય લાગી છે બાઇ !"

"મંથરા, આજે તું તે શું બોલે છે ! તને કોઇએ દુભવી કરી છે કે શું ? "

મંથરા ઉલટી વધારે ખીજાઇ. "મને દુભવનારૂં તો હજી હવે જન્મે ત્યારે છે. મોટી માનીતી રાણી થઇ છે તે સામી મારી દયા ખાય છે ને મારી વ્હારે ધાતી આવે છે ! અને મને કોઇએ દુભવી હોય તોયે તારાથી હવે શું થવાનું હતું ? એ દહાડા તો હવે ગયા. તું તારે ઉંઘ્યા કર. મારા બાપનું શું જાય છે, બાઇ ? "

કૈકેયી આ બધા ઠપકામાંથી કંઇ જ અર્થ કાઢી ન શકી. રોજ ઉંઘું તેમ આજ પણ ઉંઘી, એમાં શું ભારે

પાપ થઈ ગયું કે આ ડોશી આટલી બધી છમ કરતી હશે ? "મંથરા ! એમ શું કરે છે ? સીધું બોલે નહિ ત્યાં સુધી હું શું સમજું ?"

મંથરાએ મ્હોડું ચડાવીને કહ્યું: "મહેલમાં રહે છે પણ મહેલમાં શું બને છે એની તને ખબર ન હોય એ તે કેમ સંખાય ? રાજા રામનો આવતી કાલે યુવરાજપદે અભિષેક કરે છે, પણ તને એનું કંઇ છે ? તને તો હજુ જાણે ગગનમાં ગાજે છે !"

કૈકેયી હરખઘેલી બની ગઇ. એકદમ પલંગ પરથી નીચે ઉતરી અને ગળામાંથી માળા ઉતારીને મંથરાને પહેરાવી દીધી.

"મંથરા! તારા મ્હોંમાં સાકર. તારી બધી ગાળો હવે જ તને માફ છે."

મંથરાએ તિરસ્કારની સાથે રાણીનો કિંમતી હાર ફેંકી દીધો ને બોલી: "વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ કહે છે તે આનું જ નામ. જે સાંભળીને કાળજું બળી જવું જોઇએ તે વાત સાંભળીને બાઇસાહેબ હરખાઇ ગયાં અને ઇનામ આપવા બેઠાં ! હું તો બાઇ તને ચેતાવવા આવી છું. નહિ તો મારે શું ? ગમે તેવી તોયે હું તો દાસી માણસ. રાજમાતાનું માન જશે તો તારૂં જશે."

"અલી મંથરા, તું તો કંઇ બહુ જ ચળી ગઇ લાગે છે ! માન જવાનાં શાનાં હતાં ને શી વાત ? મારા રામના રાજ્યમાં મારાં માન કેવી રીતે ઉતરે ?"

મંથરાની દલીલો ચાલવા લાગીઃ "બાઇસાહેબ, તમારા કરતાં આ દુનિયા મેં કંઇક ઝાઝાં વરસ જોઇ છે. તને તો ઉજળું એટલું બધુંય દૂધ જ દેખાય છે, પણ ઠેઠ સુધી મહારાજે તને પત્તો જ લાગવા ન દીધો એમાં મને તો ભારે ભેદ દેખાય છે. અને ભરતશત્રુઘ્ન મોસાળથી આવે એટલી વાટ પણ એમનાથી જોવાઇ? શેની એટલી ધીરજ રાખે? વખત છે ને ભરત વાંધો લે ને સામો થાય તો ભારે પડે ને?"

મંથરાની દલીલોની ક્યાંક ઉંડી અસર થઇ તો ખરી જ. કૌસલ્યા શોક્યનું કામ કરે એમ કદાચ ધારી લઇએ પણ દશરથ રાજાનું, તેમના પ્રેમનું સ્મરણ નાં વળી તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઇ જતી. અને રામને માટે કંઈ શંકા જ કેમ લેવાય? તેણે કહ્યું: "રામ મને ભરત કરતાંયે વહાલો છે. રામ મને કોઇ દિવસ દગો દે જ નહિ."

મંથરા જેવી અનુભવી ડોશી પાસે પુત્રપ્રેમ પણ ક્યાં સુધી ટકે? મંથરા બોલીઃ "તારા જેવી મૂર્ખાઇ તો ક્યાંયે દીઠી નથી. શોક્યના દીકરાનો પ્રેમ માનીને રાજી થનારી તને જ જોઇ. આંગળીથી નખ વેગળા એટલા વેગળા. ગમે તેવી તોયે તું કંઈ કૌસલ્યા થોડી જ થવાની હતી? અને રાજ્ય મળવાનું હોય ત્યારે રામ પણ ફરી જાય ને રામનો પ્રેમ પણ ક્યાંઇ ઉડી જાય! રાજદરબારમાં આટલી

જિંદગી ગાળી તે બધી પાણીમાં જ નાંખી લાગે છે. નહિ તો આટલી સીધી વાત ન સમજાય ?"

કૈકેયી ગમે તેવી તોયે પલળવા લાગી. હજી મંથરાનો પાસ પૂરેપૂરો ચડી નહોતો ચૂક્યો. કૈકેયીનું કૈકેયીપણું અંદર રહ્યું રહ્યું બોલ્યું: "પણ મારાં માન જાય તો તેમાં કોઈનો શો વાંક? જેવાં મારાં ભાગ્ય. બાકી ગાદીએ તો પાટવી કુંવર હોય એ જ બેસે તો. સૂર્યવંશનો જે ધારો ચાલ્યો આવતો હોય એ કંઈ મારા સારુ બદલાય ?"

મંથરા પાસે જવાબ તૈયાર હતો: "રામ મોટા હોય તેથી શું થઈ ગયું ? તું માનીતી રાણી તો છે કે નહિ ? માનીતીઓના કુંવર બધે જ ગાદીએ આવે છે કે તારે ત્યાં નવાઈ છે ? રાજાજીને કરવું હોય તો બધુંયે થાય. અને રાજાજી પણ શું કરે ? તારા પોતામાં પરિબળ હોય તો બધુંયે બને. હજી કાંઈ જતું નથી રહ્યું."

કૈકેયીએ કહ્યું. "અલી મંથરા ! તું હવે મૂંગી રહે તો સારું. તેં તો મારી મતિ મૂંઝવી મેલી."

મંથરા જાણતી હતી કે કૈકેયીને ઝેર ચડવા લાગ્યું છે. એક બોલ કહે તો સામા ત્રણ સંભળાવતી તેને ઠેકાણે હવે નરમ થઈને 'મૂંગી રહે' એટલું જ કહેતી થઈ છે.

"ભરત જેવો ભડ અહીં હાજર હોત ને કૌસલ્યા એના રામને અભિષેક કરાવત તે હું જોત જ તો ! પણ

આ બાદસાહેબને ક્યાં કંઇ સમજવું છે? મારે શું? દાસીપણાં આવશે, કૌસલ્યાની ચાકરડી થઇને રહેશે, ત્યારે બધું સમજાશે. મારા જેવી કડવા ઘૂંટડા પાનાર કોઇ નહિ મળે. આ મારાં છેલ્લાં વચન છે. ફરીથી કદી કહેવા નહિ આવું. ચેતવું હોય તો ચેતજે."

મંથરા પલંગની નીચે એક ખૂણે ઉંધું માથું નાખીને બેઠી. પાવું હતું તેટલું વિષ પાઇ દીધું હતું. હવે તેની શી અસર થઇ છે એની એ મનમાં રાહ જોતી હતી.

કૈકેયી વિચારમાં ગરક થઇ ગઇ હતી. તેના હૃદયમાં ધર્મ અને સ્વાર્થ વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું અને એ બે વચ્ચે એનું હૃદય ઝોલાં ખાતું હતું. અંતે ધર્મની પુણ્યવૃત્તિનું બળ શિથિલ પડયું અને સ્વાર્થનો વિજય થયો. તે ગળગળી થઇ ગઇ અને મંથરાને કહેવા લાગી:

"મંથરા, તારો શો આભાર માનું? મને તેં ખરે વખતે મતિ સુઝાડી છે અને મારું નાવ ભરદરીએ ખડક પર અથડાઇ જતું બચાવ્યું છે. હવે કૌસલ્યાની કપટજાળ મને સમજાય છે. રામલક્ષ્મણને વિશ્વામિત્ર સાથે મોકલતાં રાજાને કેટલું દુઃખ થયું હતું અને ભરતને મોસાળ કાઢતાં સહેજ પણ આનાકાની ન કરી તેનું કારણ પણ હવે હું સમજી શકું છું. હવે જરૂર આભપાતાળ એક કરીને પણ ગાદીએ તો ભરતને જ બેસાડવો. પણ રામનું સાલ ટળે તેને માટે શું કરીશું, મંથરા?"

" રામને વનમાં કાઢવો એ જ."

" પણ એ શી રીતે બની શકે ?"

" એનો ઉપાય પણ શોધ્યે ન જડે એમ નથી. તું જ એકવાર કંઈક કહેતી હતી ને કે રાજાએ તને બે વર આપેલા છે."

" હા. એકવાર રાજા દેવોનો પક્ષ લઈને દાનવો સામે લડવા ગયા હતા. સાથે હું પણ ગઈ હતી. ત્યાં ઘોર સંગ્રામ થયો. યુદ્ધનો બરાબર રંગ જામી ગયો હતો તે વખતે રાજાના રથના પૈડાનો ખીલો નીકળી ગયો અને પૈડું રથથી છૂટું પડી જવાની તૈયારીમાં હતું. એકાએક મારી નજર તે પર ગઈ. મેં મારી બે આંગળી ખીલાની જગાએ ઘાલી દીધી અને પૈડું નીકળતું અટકાવ્યું. યુદ્ધ પૂરું થઈ ગયું અને રાક્ષસોનો પરાજય થયો. મારી આંગળીનો કુચો વળી ગયેલો તે રાજાએ જોયો અને મારા પર પ્રસન્ન થઈ મને બે વર આપ્યા અને જોઈએ તે માગી લેવાને કહ્યું. મેં કહ્યું કે મારે જ્યારે જોઈશે ત્યારે માગી લઈશ. હમણાં એ રહેવા દો."

મંથરા બોલી, " બસ ત્યારે. તારે રાજાને કહેવું કે ભરતને ગાદી આપો અને રામને ચૌદ વરસ વનવાસ મોકલો. ચૌદ વરસ તો ઘણાં થશે. એટલા સુધીમાં તો વનમાં રામ અથડાઈ કૂટાઈને કે રાક્ષસોનો ભોગ થઈને મરી પણ જશે."

"પણ રાજા બોલ્યું પાળતાં આનાકાની કરે તો ?" કૈકેયીએ પૂછ્યું.

"તેને માટે બેશ ઇલાજ એ કે તારે રૂસણું લેવું. બધા કામકાજથી પરવારી રાજા રાત્રે તારી પાસે આવશે. તે પહેલાં તું બધો વેશ તૈયાર કરી મૂક. રાજા આવે તે વખતે બોલવું ચાલવું નહિ અને રાજા મનાવે ત્યારે વર માગી લેવા. ન આપે તો ફાંસો ખાઇ મરવાની બીક બતાવવી."

કૈકેયી અને મંથરા એકબીજાને ખૂબ ઉમળકાથી ભેટયાં અને છૂટાં પડયાં.

૧૯

નાગણનો ડંખ

આખું અયોધ્યા ઉત્સવના આનંદમાં મગ્ન હતું અને એ આનંદ પર વિષાદની છાયા ફેલાવનાર એક કાળી વાદળી ઝડપભેર ચાલી આવતી હતી તેનો કોઇને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો.

મંથરાને વદાય કરી કૈકેયીએ રૂસણાનું નાટક ભજવવાને સાજ સજવા માંડયો. રાજાને આવવાની વેળા

થતાં તેણે શરીર પરથી ઘરેણાં કાઢીને ફેંકી દીધાં, સ
વસ્ત્ર ઉતારીને કાળાં લૂગડાં પહેરી લીધાં, વાળ વીંખ
નાખ્યા અને એક અંધારા ઓરડામાં જઈને ભ
પર પડી.

સાંજ પડી, દીવા થયા, અયોધ્યામાં સેંકડો સૂરજ
સામટો ઉદય થયો હોય એટલો ઝગઝગાટ થઈ ર
અભિષેકની બધી તૈયારી થઈ ગઈ. બધા કામથી પરવ
રાજા કૈકેયીના ભુવન તરફ વળ્યો. કૈકેયીને રામના અભિષેક
ખબર પહોંચાડવાનું પણ પોતે કામની તડામારમાં ભ
ગયો તેથી તેને ગુસ્સો ચઢયો હશે એ બીકથી દશ
ઉતાવળે પગલે કૈકેયીના ઓરડા આગળ આવી પહોંચ
અંદર જઈને જુએ છે તો એક ખૂણામાં ઝીણો દીવો બળ
કરે છે. ઓરડામાં દાસદાસી કોઈ જણાતું નથી. રાજ
નવાઈ લાગી કે કૈકેયીના મહેલમાં હજુ અંધારું કેમ
તરત પાછે પગલે બહાર આવી એક દાસીને કૈકેયી ક્યાં
તે પૂછયું. રાણી રીસાઈને ક્રોધાગારમાં ગઈ છે એ ખ
રાજાનું મન દુભાયું. તરત જ તે ક્રોધાગારમાં જઈ પહોંચ
રાજાનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળીને કૈકેયી સાવધ
અને રૂસણાનું નાટક સાંગોપાંગ પાર ઉતરે તેની
તૈયારી કરી લીધી.

રાજા દીવો મંગાવીને જુએ છે તો ઓરડામાં બધું વે
છેરણ પડયું છે. એક ખૂણામાં જમીન પર કૈકેયી પડી
શરીર પર અલંકાર નથી, કપડાંનું ઠેકાણું નથી, વ

વીખરાઇ ગયા છે, શરીરે ધૂળ પણ ચોંટી છે. દશરથે પાસે જઇને કહ્યું, "કૈકેયી, ઉઠ. આજે ઉત્સવનો રળિયામણો દિવસ છે. કાલે રામનો અભિષેક છે. તે વખતે તું આમ રીસાઇને કેમ બેઠી છે? તારે જે જોઇએ તે માગી લે. તે કરી દેવા હું તૈયાર છું."

કૈકેયીએ જવાબ ન દીધો અને વધારે ધૂંગરાઇને રાજા સામેથી મ્હોડું ફેરવી દીધું. રાજાની ચિંતા વધી.

"કૈકેયી, આમ શું કરે છે? તને કોણે દુભવી છે તે તો કહે. કોઇએ આંગળી ચીંધી હોય તો તેની આંગળી કપાવું. કડવું વેણ કહ્યું હોય તો તેની જીભ કપાવી કપાવી નાંખું. બોલી જા, તને કોણે દુભવી છે. આમ રૂસણું શું આદરી બેઠી છે? જરા બોલ તો ખરી."

સાક્ષાત્ ક્રોધમૂર્તિ ચંડિકા પ્રગટ થયાં હોય એવો દેખાવ કરીને નાગણી ફૂંફાડો મારે એમ કૈકેયીએ વિષની ઝાળ છોડી:

"અહીંઆં શું કરવાને આવ્યા છો? જાઓ તમારી માનીતી હોય તેની પાસે. આટલા દિવસ તહું મારી મીઠી મીઠી વાતોથી ભોળવાઇ, પણ હવે હું તમારા કપટનો પાર પામી છું. ગોદમાં ઘાલેલો સાપ આમ વેરવી થઇને ડંખ દેશે એવું હું અભાગણી સ્વપ્ને પણ જાણતી નહોતી. જોઇએ તે આપવું હોય તેનાં આવાં લક્ષણ હોય કે? મને તે દિવસે આપેલા બે વર તો હજુ પડયા છે અને શું મ્હોડું લઇને કહેતા હશો કે જોઇએ તે માગ?"

"અરે એ જ વાત છે ને?" દશરથે નરમાશથી કહ્યું. "એ વરની તો તેં મને ફરી યાદ પણ ન દેવડાવી અને હું તો કામમાં એની વાત જ ભૂલી ગયો હતો. ચાલ માગી લે આજે જે જોઇએ તે."

કૈકેયીએ રાજાની નાડ પારખી. તેને થયું કે હા, હવે રાજા બરાબર સકંજામાં આવી ગયા છે. "જોજો રાજા, આપવું પડશે માગીશ તે. નહિ તો પહેલેથી જ ના કહી દેજો."

"અરે એ શું બોલી? રઘુકુળનું વચન કોઇ દિવસ ફર્યું જાણ્યું છે?"

"લો ત્યારે સાંભળો. ભરતને ગાદી આપો અને રામને ચૌદ વરસ વનમાં મોકલો."

કૈકેયીના બોલ પૂરા થતાં જ રાજા એકદમ કારમી ચીસ પાડીને ધરણી પર ઢળી પડયો. તેને મૂર્છા આવી ગઇ. પાસેના ખંડમાંથી દાસીઓ ગભરાટમાં દોડી આવી અને ચોબાજી ચોબાજી રાજાની મૂર્છા વાળવાને ઉપચાર કરવા લાગી. થોડી વારે રાજાને શુદ્ધિ આવી. દાસીઓએ રાજાને હાથ ઝાલીને બેઠા કર્યો. રાજા હાથ જોડીને કૈકેયીને કરગરવા લાગ્યો:

"અરે તને આ શું સૂઝયું ભુંડી? જે રામ તને પુત્રથી પણ અધિક વહાલો લાગતો એને વનમાં કાઢવાની

મતિ તને ક્યાંથી થઇ આવી? પાટવી કુંવર રામને રાજ્ય મળવું જોઇએ એ ન્યાયને ઠેકાણે આ અન્યાય કરવા ક્યાંથી બેઠી? રામ રાજા થાય એના તને શો ભય લાગે છે? દેવસમો રામ, એને વનમાં મોકલીને તું શું લ્હાણુ કાઢીશ? હું તને પગે લાગીને વીનવું છું, કૈકેયી, તું વિચાર કરી જો અને હજીયે બીજું કાંઇ માગી લે. રામને આધારે તો હું જીવી શકું છું. રામ જતાં મારા પ્રાણ ઘડી ટકવાના નથી. મારી અવસ્થા સામું તો જો ને જરા દયા રાખ." દશરથે ઊંડો નિસાસો નાખ્યો. તેનાથી વધારે બોલી શકાયું નહિ.

કૈકેયી ન ડગી. તેણે કહ્યું: "હું જાણતી જ હતી કે તમે ખાલી વચનોથી મને ખુશ કરવા માગો છો. આમ છે ત્યારે રઘુવંશનું અભિમાન રાખીને સત્યવાદી અને દાનેશરી શાને કહેવડાવતા ફરો છો? સત્યવાદી તો હરિશ્ચંદ્ર કે જેણે વચનને ખાતર સ્ત્રી વેચી, પુત્ર વેચ્યો અને પોતે ચંડાળનો ગુલામ થઇને રહ્યો. દાનેશરી તો શિબિ કે જેણે કપોતને બચાવવાને પોતાના શરીરમાંથી ભારોભાર માંસ કાઢી આપતાં આંચકો ન ખાધો. આપેલું વચન ઘડીમાં ફોક કરી નાખનારને સત્યવાદી કોણ કહે? ભલે રાજા, મારા વર ન ચુકવવા હોય તો વાંધો નહિ. તમે સુખેથી રામને ગાદી આપો. પણ હું તો સવાર પહેલાં ફાંસો ખાઇને પ્રાણ કાઢી નાખીશ."

કૈકેયીનાં વાગ્બાણથી રાજાનું હૈયું ભેદાઇ ગયું. તેને

ફરી મૂર્છા આવી ગઈ. આખી રાત દશરથે મૂર્છા અને શોકમાં જ ગાળી.

વિષાદ—માઠું; શોક
સાંગોપાંગ—પૂરેપૂરું
ઉપચાર—ઉપાય

કોપાગાર—જૂના વખતના રાજમહેલમાં રાખવામાં આવતી રાણીઓને રીસાઈ ભરાવાની ઓરડી

૨૦

કૈકેયી અને કૌસલ્યા

સવારે બ્રહ્મમુહૂર્ત થતાં રાજમહેલ આગળ મંગળ ચોઘડીઆં વાગવા લાગ્યાં. રાજાને જગાડવાને બંદિજનો મધુર સ્વરે ગીત ગાવા લાગ્યા. અયોધ્યામાં બાળકથી વૃદ્ધ સુધી સૌ આજે વહેલું ઉઠ્યું હતું. મળસ્કું થતા પહેલાં તો રાજમહેલ આગળ લોકોની ભીડ થવા લાગી. રાજમહેલમાં પણ બધાં ઉઠીને ઉમંગભેર કામ કરતાં હતાં. રાજાએ સુમંત્રને સવારમાં વહેલો બોલાવેલો તે રાજાને ખોળતો ખોળતો કૈકેયીના ઓરડા આગળ આવી પહોંચ્યો. રાજા અંદર છે જાણી ઓરડામાં પેઠા ત્યારે તો રાજા બેશુદ્ધ પડેલા અને પાસે કૈકેયી બેઠી હતી. દાસીઓ રાજાને

પંખો નાખતી હતી. કૈકેયીએ સુમંત્રને કહ્યું કે રાજા રામને મળવા ઇચ્છે છે, માટે રામને બોલાવી લાવ. સુમંત્ર તરત જ પાછો વળ્યો અને કંઇ માઠું થવાનું છે એ ભયથી ધડકતે હૈયે દોડતે પગલે રામને મહેલ જઇ પહોંચ્યો.

રામ નિત્યકર્મથી પરવારી વસ્ત્રાભૂષણ સજી તૈયાર થઇ ઊભા રહ્યા હતા ત્યાં સુમંત્રે આવી રાજાનો સંદેશો કહ્યો. સુમંત્રની સાથે રામ તરત જ કૈકેયીને ત્યાં આવ્યા અને રાજાને તથા રાણીને પગે લાગ્યા. પિતાને બેશુદ્ધ પડેલા જોઇ રામનું મન વ્યાકુળ થયું.

રાજાની મૂર્છા જરા વળવા આવી હતી. તેણે આંખ ઉઘાડી રામ સામે જોયું. રામે પાસે આવી પૂછ્યું: "પિતાજી, શી આજ્ઞા છે?" રાજાનો કંઠ રૂંધાઇ ગયો હતો. તેનાથી એક શબ્દ પણ બોલી શકાયો નહિ. રામે કૈકેયી તરફ નજર ફેરવી. કૈકેયીએ કહ્યું, "રામ, તારા પરના હેતને લીધે રાજા બોલી શકતા નથી. તેથી એમને કહેવાનું છે તે હું તને કહું છું. રાજાએ મને બે વર આપેલા હતા તે મેં આજ માગી લીધા છે. તને આપવા ધારેલી ગાદી ભરતને આપવાની છે અને તારે ચૌદ વરસ વનવાસ ભોગવવાનો છે. મને મળેલું વચન ન પળાય તો મેં જીવ કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. રાજાએ તો હા કહી છે, પણ ભય માત્ર તારો છે. પિતાનું વચન પાળવું ન પાળવું તારી મરજીની વાત છે."

કૈકેયીનાં વચન રામે ઠંડે પેટે સાંભળ્યા કર્યાં. તેમની મુખમુદ્રા પર સ્હેજ પણ ક્રોધ કે વિષાદની છાયા ન જણાઇ. મલકાતે મ્હોડે તેમણે કૈકેયીને કહ્યું: " માતાજી, મેં ક્યારે પિતાજીની કે તમારી આજ્ઞા લોપી છે તમને અંદેશો રહે છે ? રામ કદી બેવચની નીવડ્યો નથી અને નીવડવાનો પણ નથી* તેની ખાતરી રાખજો. પિતાનું વચન પાળવાનું કયા ભાગ્યશાળીના નસીબમાં હોય? વળી ભરતને ગાદી મળે તેમાં પણ હું રાજી જ છું. ભરત મને પ્રાણ સમાન વહાલો છે. એનું રાજ્ય એ હું મારૂં જ સમજું છું. મારે અયોધ્યા કે વનવાસ બંને સમાન છે. હું જાઉં છું અને વનમાં જવાની તૈયારી કરી માતાજીની રજા લઇ પાછો ફરૂં છું."

રામ આમ સહેજ પણ આનાકાની વિના વનમાં જવાનું કબૂલ કરશે એવી કૈકેયીએ આશા નહોતી રાખી. કાંઇ નહિ તો તે સહેજ ગુસ્સે થશે કે બબડશે તો ખરો એમ તેણે ધાર્યું જ હતું. પણ જ્યારે રામે પ્રફુલ્લિત વદને વનવાસ સ્વીકાર્યો ત્યારે તે ભોંઠી પડી, છતાં તેના જીવને ટાઢક વળી.

રાજા પાસેથી નીકળી રામ કૌસલ્યા પાસે આવ્યા. કૌસલ્યાને હૈયે હરખ માતો ન હતો. તેણે પુત્રપ્રેમના ઉંડા ઉમળકાથી રામના મ્હોડા પર હાથ ફેરવ્યો અને આશીષ આપી કે 'તારૂં રાજ્ય અમર તપજો.'

---

* रामो द्विर्नाभिभाषते ।

રામે કહ્યું: "મને તો માજી, પિતાજીએ વનનું રાજ્ય આપ્યું છે."

"એ શું બોલે છે બેટા? આજે તારો અયોધ્યાની ગાદીએ અભિષેક થવાનો છે, તેની તૈયારીઓ પણ બધી થઇ ગઇ છે, એ નથી જાણતો શું?"

"તે ખરું, માતાજી, પણ રાણી કૈકેયીને પિતાજીએ બે વર આપેલા તે તેમણે આજે માગી લીધા અને રાજ-ગાદીએ ભરતને બેસાડવાનું અને મને ચૌદ વરસ વનમાં મોકલવાનું ઠર્યું. હું વનમાં જવાને તૈયાર થયો છું અને આપની રજા માગવા આવ્યો છું. અહીંથી હું દંડકારણ્યમાં જઇશ અને ચૌદ વરસ ઋષિઓના જેવું જીવન ગાળીને પાછો આવીશ. તમે એને માટે ચિંતા ન કરશો, માજી, ચૌદ વરસ તો જોતજોતામાં વહી જશે."

કેળના ઝાડ પર કુહાડીનો ઘા વાગે તેમ કૌસલ્યા એકાએક જમીન પર ઢળી પડી. રામે તેને ઉઠાડીને બેઠી કરી. એટલામાં લક્ષ્મણ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કૌસલ્યાએ સજળ નેત્રે કહ્યું: "પુત્ર, આખી જીંદગી દુઃખ ભોગવીને કંટાળી ગએલી હું કોઇ દિવસ સુખનાં વહાણાં વાશે એ આશાએ તારા તરફ જોઇ જોઇને જીંદગી ટકાવી રહી છું. આજે એ સુખનો દિવસ આવવાનો થયો તે પણ શું દૈવને ન ગમ્યું કે સુખ આવતા પહેલાં જ એને ઝડપી લેવાને એ તૈયાર થઇ ગયો? ઘણાં ઘણાં વ્રત કર્યાં, ઉપવાસ કર્યા, દેવોની આરાધના કરી પુત્રને પામી અને અપરંપાર

એમ લઈને મોટો કર્યો તે શું આ સત્તર વર્ષની કુમળી વયમાં વનમાં કાઢવાને ? એ દુષ્ટ કૈકેયી પણ મારી પેલા જન્મની કટ્ટી શત્રુ છે. આખી જીંદગી રાજાને મારાથી દૂર રાખ્યાથી ન ધરાઈ તે આજે મારા પુત્રને ગાદી મળે એમાં પણ એણે વિઘ્ન નાખ્યું. મારો પુત્ર કોઈ દિવસ રાજા થશે એમ જાણીને સૌ કોઈ મને ન દુભવવાની કાળજી રાખતાં. હવે એ બધાં કૈકેયીને વશ થશે અને મને હડેહડે કરવા લાગશે. મારે કૈકેયીની અને એના દીકરાની ગુલામડી થઈને દિવસ કાઢવા પડશે. ઓ પ્રભુ ! એ દુઃખ કરતાં તો મને મોત આપે તો સારું. ”

આ વાત ચાલતી હતી તેવામાં લક્ષ્મણ ત્યાં આવેલો તે ઊભો ઊભો આ બધું સાંભળી રહ્યો હતો. તેને રોમરોમ ક્રોધ વ્યાપી ગયો હતો. કૌસલ્યાને દામણી બનેલી જોઈ તે દીન બની ગયો અને કહેવા લાગ્યો: “ માતાજી, મારે પણ એ જ કહેવું છે. મોટાભાઈ કૈકેયી જેવી દુષ્ટ સ્ત્રીના બોલને વશ થઈને શા માટે વન જતા હશે ? એ કૈકેયીની શી ગુંજાશ કે મોટાભાઈને ખસ પણ કહી શકે ? અને રાજાને પણ ‘ સાઠી બુદ્ધિ નાઠી ’ એમ થયું છે. નહિ તો દેવ જેવો સરળ સ્વભાવનો, ઇંદ્રિયદમન કરનારો અને વેરીને પણ વહાલો લાગે એવો ગુણિયલ પુત્ર, તેને વિના કારણે વનમાં મોકલવાને કોણ તૈયાર થાય ? મોટાભાઈ પણ જાણે રાજખટપટથી તદ્દન અજાણ્યા હોય એમ જાણતા નથી કે રાજાને તો મરણ નજીક આવ્યું છે તે ભાન ભૂલીને ગમે તેમ બોલે, પણ આપણે આપણો હક કેમ

જેવા દઈએ? મને તો લાગે છે કે વનવાસની વાત બહાર લોકોમાં જણાય તે પહેલાં જ આપણે અભિષેક કરી દઈએ. પછી જોઉં છું કોણ સામો આવે છે તે. કૈકેયી, ભરત કે એમના પક્ષનો કોઈ પણ ચૂં કે ચાં કરવા આવશે તો તેને તો હું મારાં તીખાં તમતમતાં બાણથી યમસદન પહોંચાડી દઈશ. અરે જરૂર પડશે તો આખા અયોધ્યાને પાધર કરવાને પણ હું ડરું એવો નથી. રાજા નહિ માને તો તેમને પણ ઠેકાણે લાવીશું. વડીલ હોય તે પણ ગર્વિષ્ઠ થઈ જાય, સારાસારનું ભાન ભૂલી જાય કે અવળે રસ્તે ચડી જાય ત્યારે તેમને શાસન દેવું એ પુત્રનો ધર્મ છે. હું તો ભાઈની આજ્ઞાની જ રાહ જોઈ રહ્યા છું. એ વનમાં જાય તો એમની સાથે વનમાં જવાને કે દેવતામા પેસવાને પણ તૈયાર છું."

લક્ષ્મણ બોલી રહ્યો એટલે કૌસલ્યા રોતી રોતી કહેવા લાગી: "પુત્ર, લક્ષ્મણે તને રસ્તો બતાવ્યો તે તને ગમે તો લે. પણ તું વનમાં તો ન જ જઈશ. અહીંઆં મારી પાસે રહે અને મારી આંખોને ઠાર. તારે જેવી પિતાની તેવી મારી આજ્ઞા પણ પાળવી જ જોઈએ. તારા પિતાએ તને ભલે વનમાં જવાનું કહ્યું; હું કહું છું કે તું ન જઈશ. અને મારી આજ્ઞા લોપીને પણ તારે જવું હોય તો હું તો તારી સાથે આવવાની જ. જ્યાં તું ત્યાં હું. મને મૂકીને જઈશ તો હું તારા વિયોગે ઝુરી મરીશ અને એનું પાતક તને લાગશે."

રામે ધીરજથી ઉત્તર વાળ્યો: "માજી, પિતાજીનું વેણ મારાથી નહિ ઉથાપાય. તમને હું પગે પડીને વીનવું છું કે તમે મને વનમાં જવા દો. તમારે પણ મારા પિતાની આજ્ઞા પાળવી પડે તો પછી એમની આજ્ઞા વિરુદ્ધ જવાની સલાહ તમારાથી મને કેમ આપી શકાય? પિતાનું વચન પાળવું એ પરમ ધર્મ છે. એ ધર્મથી કેમ ચળાય? કણ્ડુ ઋષિએ ધર્મ જાણવા છતાં પિતાની આજ્ઞાને વશ થઇ વનમાં ગાયનો વધ કર્યો, પરશુરામે પિતાનું વેણ માથે ચડાવી કુહાડીના એક ઘાએ માનું માથું ઉડાવી દીધું, અને આપણા કુળમાં જ સગર રાજાના પુત્રોએ પિતાનું પણ રાખવા પૃથ્વી ખોદી કપિલ ઋષિને હાથે મોત વ્હોરી લીધું, એ દૃષ્ટાંત તમારાથી ક્યાં અજાણ્યાં છે? માટે મને એ ધર્મમાર્ગથી ચળિત થવાની આવી સલાહ ન આપો અને વનમાં જવાની રજા આપો. ભરત તરફનો ભય તમે છોડી દો. ભરતની બુદ્ધિ કાંઇ કૂડકપટવાળી નથી. એ જરૂર તમને કૈકેયીના કરતાં પણ વધારે માન આપશે અને તમને લગારે ઓછું નહિ આવવા દે."

લક્ષ્મણ તરફ વળી રામે કહ્યું: "લક્ષ્મણ, મારા પરની તારી મમતા અને તારૂં પરાક્રમ હું જાણું છું. આ પરાક્રમ બતાવવાનો વખત નથી. પિતાનું વચન પાળવું એ તો ધર્મ છે. અને વળી આપણા પિતા તો કૈકેયીને વર આપી વચનથી બંધાયા છે; તેમનું વચન જૂઠું ન પાડવું અને તેમને ઋણથી છોડાવી રઘુકુળનો ટેક

જાળવવો એ આપણો ધર્મ છે. એમાં દુઃખ પડે કે જીવ આપવો પડે તોયે શું? વળી કૈકેયીને પણ આપણે શા માટે દોષ દઇએ? એ બિચારી વિધાતાની ખેલાવી ખેલી રહી છે. આપણું અદૃષ્ટ જ એને એમ બોલાવે છે. મારે વન ગયે કંઈ પુણ્યકર્મ થવાનું ઇશ્વરે નિર્મ્યું હશે તો તે પણ કોણ જાણે? પ્રભુ જે કંઈ કરે છે તે સારાને માટે જ કરે છે. માટે ભરત તરફ તું રોષ છોડીને આ અભિષેકની તૈયારીઓથી જ ભરતનો અભિષેક કરવાનો નિશ્ચય કર અને મારા વનમાં ગયા પછી પ્રેમભાવ રાખી પિતાજીની તથા કૌસલ્યા અને સુમિત્રા બંને માતાઓની સેવા કરજે. માજી વનમાં આવવાને કહેછે, પણ પતિ જીવતા હોય તેને છોડીને વનમાં જઇ રહેવામાં સ્ત્રી પાપ કરે છે એ તેમને સમજાવવું જોઇએ. હવે તું ક્રોધ છોડ અને આપણે માતાજીને ધીરજ દઇએ. મારે અહીંથી વહેલું જવું જોઇએ જેથી કૈકેયીના મનમાં મારે વિષે જરા પણ શંકા ન આવવા પામે."

રામનાં વચનથી લક્ષ્મણનો ક્રોધ ઉતર્યો નહોતો. રામે દૈવની વાત કરી તે લક્ષ્મણને ન ગમી, છતાં ભાઇનું મન ન દુભાય તે માટે તે શાંત ઉભો રહ્યો. રામે કૌસલ્યા તરફ વળી તેને ફરીથી બહુ આજીજી કરી અને આખરે કહ્યું: "માજી, હવે મને રજા આપો. મારે જવાનું મોડું થાય છે. સૂરજ ઉગ્યો છે અને હમણાં જોતજોતામાં લોકો ભેગા થઇ જશે."

રામ કોઈ રીતે નહિ જ માને એમ કૌસલ્યાએ જોયું ત્યારે તે હૈયું કઠણ કરીને ઊભી થઈ, આંસુ લોહી નાખ્યાં અને પ્રસન્ન વદને પુત્રને આશીર્વાદ આપવા લાગી. અંતે રામે માની પ્રદક્ષિણા કરી અને દંડવત પ્રણામ કર્યો. માદીકરો ભેટયાં. કૌસલ્યાએ રામને છાતી સરસો ચાંપ્યો. તેનું માથું સુંઘ્યું. જીભ તો ઉપડે એમ હતું જ નહિ, પણ આંસુભરી આંખોથી રામને ધર્મ બજાવવાની રજા આપી.

રામે માતાને ફરી પ્રણામ કર્યો અને લક્ષ્મણને લઇને ચાલ્યા. માતા આંગણામાં ઊભી ઊભી એકીટસે પુત્રને જોઈ રહી. તેના મનમાં અનેક તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. થોડી વારમાં રામ અદૃશ્ય થઈ ગયા. રાણી ઘરમાં પાછી ફરી અને બ્રાહ્મણોને દાન આપવાની તથા રામના ક્ષેમકુશળ માટે હોમ કરાવવાની તૈયારી કરવા લાગી.

બંદિજન—ભાટચારણ; જુના વખતમાં વિજયી રાજા જીતેલા લોકો પાસે પોતાની કીર્તિ ગવડાવતો તે પરથી ગાનાર લોકોનું 'બંદિજન' નામ પડ્યું હશે.

અદૃષ્ટ—આપણે ન જાણતા હોઈએ એવું પૂર્વકર્મ; દૈવ

શાસન—રાજ

૨૧

લક્ષ્મણ અને સીતા

કૌસલ્યા પાસેથી નીકળી રામ સુમિત્રાની પણ રજા લઇ આવ્યા અને રસ્તામાં લક્ષ્મણને કંઇ કામે મોકલીને સીતા પાસે આવ્યા. સીતા રામની સાથે અભિષેકને સ્થળે જવાને તૈયાર થઇ રહી હતી. ઓચિંતી વનવાસની વાત સાંભળી તેના મનને સહેજ ખેદ થયો. રામે કહ્યું: "કલ્યાણિ, હવે હું તો જાઉં છું. લક્ષ્મણ તારી સંભાળ લેશે. તું અહીંઆં નિશ્ચિંત રહેજે અને પિતાજીની તથા માતાજીની સેવા કરજે. બીજી રાજમાતાઓ પણ મારે માતાજી જેટલી જ પૂજ્ય છે. તેમને પણ તું દરરોજ વંદન કરી આવજે. ભરતને ભાઈ સમાન અને શત્રુઘ્નને પુત્ર સમાન ગણજે અને સુખે રહેજે. ચૌદ વરસ તો જોતજોતામાં ચાલ્યાં જશે અને પાછો આવતો રહીશ."

સીતાએ ઝીલાયલે મ્હોંએ કહ્યું: "આર્યપુત્ર, તમે શું એમ માનો છો કે તમે વનમાં જશો અને હું આ રાજમહેલમાં રહેવાનું પસંદ કરીશ? ના, હું તો વનમાં કે તમે જ્યાં જાઓ ત્યાં તમારી સાથે જ આવવાની છું. તમારાથી હું કદી વિખૂટી પડનાર નથી. સ્ત્રી એના પતિથી વિખૂટી

પડીને રહી જ કેમ શકે ? મા, બાપ, ભાઇ, બહેન, બીજાં બધાં છૂટી જાય પણ સ્ત્રીથી કેમ છૂટાય ? તેનું ભાગ્ય તો પુરુષની સાથે બંધાએલું જ છે. માટે હું તમારી સાથે વનમાં આવીશ. હું બ્રહ્મચર્ય પાળીશ અને તમારા નિયમના પાલનમાં જરા પણ ઊણપ નહિ આવવા દઉં. વનમાં રહી ફળમૂળ ખાઇને તમારી સેવા કરીશ. એ જ મારો દૃઢ નિશ્ચય છે."

રામે કહ્યું: "અરે, પણ તું જરા વિચાર તો કર. જે અહીંઆં માતાપિતાની સેવા છે, ઘરનું ધર્મકાર્ય છે, તે મૂકીને તારાથી વનમાં કેમ અવાય ? વળી વનમાં કંઇ સુખ નથી. ત્યાં તો ગાડ.ઝાખરામાં, કાંટામાં અને ધગધગતી રેતી પર ચાલવું પડશે. મોટાં નદીનાળાં અને ભેખડો આવશે. રસ્તામાં સાપ ફર્યા જ કરતા હશે. જંગલમાં વાઘ વરૂ તો ઘૂઘવ્યા જ કરતાં હશે; ખાવા પીવાનું પણ ઠેકાણું નહિ પડે અને હેરાન હેરાન થઇ જવાશે. માટે તું તારો આ ગાંડપણભરેલો વિચાર છોડી દે."

સીતાને રોષ ચડયો હોય તેમ તે બોલી: "આર્યપુત્ર, શું તમે એમ માનો છો કે હું આ રાજમહેલને કે ભોગવિલાસને વરી છું ? તમે ન હો તો સ્વર્ગ પણ મારે નરક સમાન છે, તો આ ભોગવિલાસ અને રાજમહેલનાં સુખ શી વિસાતમાં ? ધર્મ તો તમે હશો ત્યાં મારાથી પળાશે તે ખરો. મારે તો તમે હો ત્યાં મહેલ અને તમે

ન હો ત્યાં વન. માટે ધર્મ અધર્મ બધું તમે." આ શબ્દો બોલતાં સીતાની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ.

રામે તેને શાંત પાડી અને કહ્યું: "તને નાખુશ કરીને હું જવા નથી માગતો. તારી આવવાની જ મરજી હોય તો નીકળવાની તૈયારી કર. આપણાં જે વસ્ત્રાભૂષણ છે તેમાંનું કાંઈ વનમાં નહિ લઈ જવાય. મેં બ્રાહ્મણને બોલાવ્યા છે તેમને એ બધું આપી દઈશું. તું બધી વસ્તુઓ બહાર કાઢી મૂક."

આ વાત ચાલતી હતી તેવામાં જ લક્ષ્મણ આવી પહોંચ્યો હતો. સીતા વનમાં જાય છે એ જાણીને તેણે પણ વનમાં જવાની હઠ પકડી. રામે એને ઘણું સમજાવ્યો પણ તે એકનો બે ન થયો, ત્યારે રામે કહ્યું, "માતા સુમિત્રા અને ઊર્મિલા બંને રાજીખુશીથી રજા આપે તો ભલે તું મારી સાથે આવ."

તરત જ લક્ષ્મણ રામ પાસેથી નીકળ્યો. એના દુઃખનો પાર ન હતો. મલકાતે મ્હોંએ એણે સુમિત્રાની રજા માગતાં કહ્યું: "માતાજી, મોટાભાઈની સાથે સીતાદેવી પણ વન જવા તૈયાર થયાં છે. એમને એકલાં તો જવા જ કેમ દેવાય ? માટે તમે મને પણ રજા આપો અને વનમાં ફરવાનો અને મોટાભાઈની સેવા કરવાનો લહાવો લેવા દો."

સુમિત્રા દયાભાવની મૂર્તિ હતી. એની આખી જીંદગી પરોપકારમાં જ ગઈ હતી. આ વખતે તો એની પરોપકારબુદ્ધિએ હદ કરી. પુત્રનો સેવાભાવ જોઈ તેને શેર

લોહી ચડ્યું અને પુત્રને ધન્યવાદ આપવા લાગી: "લક્ષ્મણ, આજે તેં મારી કૂખને અજવાળી છે. મોટાભાઇની સેવા કરવી, એના સુખદુઃખના ભાગીદાર થવું એ તારો ધર્મ તને સૂઝયો એથી મારે બીજું વધારે ખુશી થવાનું શું હોય? રામસીતાની સેવા કરજે અને એમાં લેશ પણ ચૂક પડવા દઇશ નહિ. રામને પિતા માનજે, સીતાને મા ગણજે અને જંગલને અયોધ્યા માની સુખેથી રહેજે. જા, પુત્ર, જા. તને મારા અનેક આશીર્વાદ છે."

બોલતાં બોલતાં સુમિત્રાની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવી ગયાં. લક્ષ્મણની પણ આંખ ભરાઇ ગઈ. તે માતાને ચરણે પડ્યો અને માનો આશીર્વાદ લઈ ઊર્મિલાની વિદાય લેવા ચાલ્યો.

રામ પાસેથી સાથે જવાની રજા મળી, સુમિત્રા માતાએ પણ એ વિચાર પસંદ કર્યો, એટલે લક્ષ્મણનો હરખ પેટમાં માય એમ ન હતું. તેને આનંદના ઉમળકા આવતા હતા. પણ હજીયે એક વાત તો રહી જ ગઈ હતી. ઊર્મિલાને કેમ મનાવવી? એમ તો એ વાત કંઈ અઘરી ન હતી. ઊર્મિલાએ આજ સુધીમાં ક્યારે હઠ લીધી છે? પણ સીતાને રજા મળી એટલે કયે બહાને એને ના પડાય? અને હા પાડવા જઇએ તો વનમાં રામની અને સીતાની સેવા એકચિત્તે થાય જ કેમ? આમ વિચાર કરે છે એટલામાં ઊર્મિલાનું ભવન આવી પહોંચ્યું. લક્ષ્મણે કહ્યું: "હશે, ગમે તેમ કરીને ઊર્મિલાને મનાવવી જ જોઇએ."

બધી વાત ઊર્મિલા સુધી વીજળીને વેગે પહોંચી હતી અને તે વન જવાને બધી તૈયારી કરી રહી હતી, એટલે તો લક્ષ્મણ પૂરેપૂરો મૂંઝાયો. તેણે હસીને કહ્યું, "ત્યારે મને વનમાં જવા દેવો નથી કે શું? તું પણ વનમાં આવે તો પછી પિતાશ્રીની અને કૌસલ્યા માતાની સેવા કોણ કરશે? અને સુમિત્રા માતા કોની તરફ જોશે? હું તો રામની સેવા કરવા જાઉં છું. તું ઘરમાં રહીશ તો જ રામને અને અમને વનમાં ચિન્તા કરવાપણું નહિ રહે. વૃદ્ધોની સેવા કોઇએ તો કરવી જ જોઇએ. આટલું મારું નહિ માને?"

ધન્ય છે ઊર્મિલાને! આંખમાંથી દડદડ આંસુ ખર્યાં! તેણે ભોંય તરફ જોયું અને એક નિસાસો મૂકી હા પાડી. લક્ષ્મણની આંખો પણ ભીની થઇ. તેણે કહ્યું, "હવે હું એકચિત્તે રામની સેવા કરીશ અને પાછો આવું ત્યાં સુધી કંદમૂળ અને ફળ ખાઇને જ રહીશ. રાત્રે પથારી પર સૂઇશ નહિ. બ્રહ્મચારીના બધા નિયમો પાળીશ. તારે અમારી ચિન્તા કરવી નહિ. સુમિત્રા માતાની સંભાળ લેજે. ચૌદ વરસ તો જોતજોતામાં વીતી જશે."

લક્ષ્મણે ઉતાવળથી વિદાય લીધી. ઊર્મિલાએ આંસુ લોહી નાખ્યાં અને સુમિત્રાને મંદિર પહોંચી.

એટલી વારમાં બ્રાહ્મણો આવી પહોંચ્યા હતા. ત્રણે જણે પોતાનાં વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે જે કાંઇ હતું તે બ્રાહ્મણોને આપી દીધું. રામલક્ષ્મણે પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર સજ્જ કરી

લીધાં, લક્ષ્મણે કોદાળી અને ટોપલી પણ લીધાં અને ત્રણે જણાં રાજાની રજા લેવા ગયાં.

૨૨

વલ્કલધારણ

દશરથની આજ્ઞા સાંભળીને રામ ગયા તે પછી તરત જ વસિષ્ઠ અભિષેકવિધિની તૈયારી કરવા આવેલા તે રાતનું વૃત્તાંત જાણી સીધા જ દશરથ પાસે ગયા. બીજા પ્રધાનો, માંડલિક રાજાઓ વગેરે પણ આવતા ગયા તેમ તેમ અભિષેકમાં વિઘ્ન પડેલું સાંભળી દશરથ હતો ત્યાં જ જવા લાગ્યા. પહો ફાટતા સુધીમાં તો કૈકેયીનું ભવન રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય બ્રાહ્મણો, પ્રધાનો, માંડલિકો અને શહેરના આગેવાનોથી ભરાઈ ગયું. સૌનાં મ્હોં શોક અને ચિન્તાથી બ્હીલાઈ ગએલાં હતાં. ઘડી બે ઘડીમાં તો બહાર મહેલના દરવાજા આગળ ભેગા થએલા લોકોએ પણ કૈકેયીએ રામનો અભિષેક બંધ રખાવી રામને વન મોકલવાની તૈયારી કર્યાની વાત જાણી. લોકોએ તરત જ શોરબકોર કરવા માંડ્યો અને ખરી વાત વિગતવાર જાણવા

અધીરાઇ બતાવવા માંડી. ટોળામાંથી ઘણા લોકો છૂટા પડીને જેવું અધુંપધું સાંભળેલું તેવું બીજાને કહેવાને નીકળી પડયા.

આ બાજુએ રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા રાજા પાસે આવી પહોંચ્યાં. વસિષ્ઠ, સુમન્ત્ર અને બીજાઓએ સીતા અને લક્ષ્મણને વનમાં ન જવાને બહુ સમજાવ્યાં, પણ એમનો નિશ્ચય ડગે એવો નથી એમ જાણી વધારે ખેંચતાણ ન કરી. ત્રણે જણે રાજાને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યાં અને વન જવાની રજા માગી. રાજાએ આંખ ફેરવી તેમની સામે જોયું અને ગળગળા સાદે ધીરે અવાજે કહ્યું: "બેટા...રામ ...સીતા... લ...ક્ષ્મણ... " તેનાથી વધારે બોલાયું નહિ. તેની છાતીએ ડૂમો ભરાઈ આવ્યો હતો. તેની આંખોએ શ્રાવણભાદરવો વહેવા લાગ્યો. રાજાની દયામણી દશા જોઇ પાસે ઉભેલાનાં હૈયાં કરુણાથી ભીંજાઇ ગયાં. રાજાની પાસે કૈકેયી બેઠી હતી તેનું વજ્રહૈયું માત્ર ન પીગળ્યું. તેણે રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને વલ્કલ લાવી આપ્યાં અને તે પહેરવાને કહ્યું.

રામ અને લક્ષ્મણે વલ્કલ ધારણ કરી લીધાં, પણ સીતાને તો જીંદગીમાં વલ્કલ પહેરવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. જેણે બહુમૂલ્ય ચીરથી શરીર શોભાવેલું તે સીતા વલ્કલ ગળે ભરવીને શરમની મારી નીચી નજર કરી ઉભી રહી. વલ્કલ કેમ પહેરવું એ જ એને આવડતું નહોતું. ઓશીયાળાની જેમ એણે મુંઝાઇને રામ

સામે જોયું. તરત રામે આગળ આવી એના રેશમી વસ્ત્ર ઉપર વલ્કલ બાંધી દીધું. આ કરુણ દૃશ્ય જોઇ અન્તઃ-પુરની સ્ત્રીઓની આંખો આંસુથી ભરાઇ ગઇ અને બધા પુરુષવર્ગનાં મ્હોં લાજથી લેવાઇ ગયાં.

કૈકેયીની આ ક્રૂરતા વસિષ્ઠથી સહન ન થઈ શકી. તેમણે ભમર ચડાવીને કહ્યું: "કૈકેયી, આ તો અનર્થની અવધિ આવે છે; રઘુકુળમાં કદી ન બનેલું એવું ઘોર કૃત્ય થાય છે. રામનો વનવાસ તેં માગી લીધો છે, લક્ષ્મણ અને સીતાનો નહિ. તો પછી તેમને પણ વલ્કલ શાનાં પહેરાવવા તૈયાર થઈ છે? જા સુમન્ત્ર, લઈ આવ લક્ષ્મણ અને સીતાનાં વસ્ત્ર અને આભૂષણ, અને આપ એમને પહેરવાને."

લક્ષ્મણે કહ્યું કે "હું તો મોટાભાઇની સાથે જટા વલ્કલ ધારણ કરીને જ રહેવાનો છું." સીતાએ પણ નિશ્ચય ફેરવવા ના પાડી. એટલામાં તો સુમન્ત્ર વસ્ત્ર અલંકાર વગેરે લઇને આવ્યો. ગુરુદેવનો અને રાજાનો ઘણો આગ્રહ જોઇને સીતાએ કચવાતે મને વસ્ત્ર અને ઘરેણાં પહેરી લીધાં. ત્રણે જણે ફરીથી રાજાને, કૈકેયીને અને સર્વ પુરુષવર્ગને પ્રણામ કર્યાં અને રજા માગી. એટલામાં કૌસલ્યા, સુમિત્રા અને બીજી રાણીઓ પણ આવી પહોંચી. રામે દશરથની પાસે જઇ કહ્યું: "પિતાજી, અમે જઇએ છીએ. આપ અમારી કશી ચિંતા કરશો નહિ અને મનમાં લગારે ઓછું આણશો નહિ. આ મારાં

માતાજી છે. એમને મારા જવાથી આપના પર જરાએ રોષ ચડ્યો નથી. એ આપની સેવા કરશે. ભરત આપની આજ્ઞાઓ રૂડી રીતે પાળશે. અને અમે તો કાલે સવારે ચૌદ વરસ પૂરાં થઈ જશે એટલે આવતાં રહીશું."

વલ્કલ—ઝાડની ભીની છાલ કુટીને તેમાંથી બનાવેલું વસ્ત્ર

૨૩

વિદાય

રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ બહાર આવ્યાં તેમની પાછળ બધો પુરુષવર્ગ, રાણીઓ અને દાસદાસીઓ પણ ધાઈ આવ્યાં. દશરથ પણ લથડિયાં ખાતો આવ્યો. એને એક બાજુએ મહામાત્ર સિદ્ધાર્થ અને બીજી બાજુએ ઉપાધ્યાય સુધન્વા ટેકો આપતા ચાલતા હતા. મહેલના મોટા દરવાજા આગળ તો લોકની ઠઠ જામી હતી અને એ મેદનીમાંથી રસ્તો કરવો એ પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. લોકોએ ખરી વાત જાણી હતી અને કૈકયી પર ફિટકારનો વરસાદ વરસાવવા માંડયો હતો. કેટલાક કહેતા હતા કે એ દુષ્ટ કૃત્યાને મહેલમાંથી ખેંચી કાઢો, આપણે એને પૂરી કરી નાખીએ. કેટલાક કહેતા હતા કે

આપણે એ પાપણીના રાજ્યમાં રહેવું નથી. આપણે તો રામની સાથે વનમાં જઇશું. બીજા કહે આપણે આ રાજ્ય છોડી બીજા દેશમાં જઇ વસીશું. કોઈ કહે આ દશરથની મતિ બગડી છે. આમ જાતજાતની વાતો ચાલતી હતી. કોલાહલનો પાર ન હતો.

રાજાના અનુચરોએ આવી લોકોને આજીજીઓ કરીને ખસેડયા અને રસ્તો કર્યો. રાજમંડળ આગળ ચાલ્યું. સુમંત્ર રથ લઇ આવ્યો હતોતેમાં રામ, લક્ષ્મણ અને જાનકી બેઠાં. સુમન્ત્રે રથ હાંકવા માંડ્યો, પણ લોકો રથને વળગ્યા, રથની છત્ર પર ને પૈડે ચડી બેઠા અને રથને ઘેરી વળ્યા. સુમન્ત્રે ઘણી આજીજી કરી. રામે વિનંતિ કરી ત્યારે લોકોએ રથ ચાલવા દીધો. પાછળ આખું અયોધ્યા ચાલ્યું. રથ ઝપાટામાં ચાલવા લાગ્યો અને લોકો પાછળ પડવા લાગ્યા. દશરથ છેક પાછળ પડી ગયો હતો. તેનું હૈયાફાટ રુદન ચાલુ જ હતું. શહેરની ભાગોળ આવી ત્યાં રાજમંડળ થોભ્યું. કેટલાક લોકો પણ થોભ્યા. બીજા કેટલાક રામની સાથે વનમાં જવાનો નિશ્ચય કરીને ઘેરથી નીકળ્યા હતા તે રથની સાથે રહ્યા. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાએ રથમાંથી મ્હોં બહાર કાઢી ફરી એક વાર દૂર ઉભેલાં માતપિતાને અને ગુરુજનને પ્રણામ કર્યા અને રથ ઝડપભેર ચાલ્યો.

દશરથને ફરીથી મૂર્છા આવી જાય એવી તેની સ્થિતિ થઇ ગઈ હતી એટલે મન્ત્રીઓ એને સંભાળીને મહેલમાં ઉચકી ગયા. વસિષ્ઠ પણ રાજાને આશ્વાસન આપવાને તેની

પાસે જ રહ્યા. આખા અયોધ્યામાં ઘેરેઘેર રોપોકરાણુ થઇ રહ્યું. લોકો ખાવાપીવાનું ભૂલી ગયા અને રામનામનું જ રટણ કરવા લાગ્યા. આગલી રાત્રે ઉત્સવ મહાલવા તત્પર થએલું અયોધ્યા સૂર્યોદય થતાં તો રામવિયોગના શોકમાં ગરક થઇ ગયું.

ઉપાધ્યાય—એક જ વિષયમાં કૃત્યા—ટાકગ
પારંગત અને વેતન
લઇને ભણાવનાર
શિક્ષક

૨૪

ગંગાપાર

રામના રથ ચાલવા લાગ્યો અને પાછળ અયોધ્યા-વાસીઓનું ટોળું ચાલવા લાગ્યું. રામે જોયું કે પ્રજાજનો પાછા નથી જ ફરતા, એટલે ત્રણે જણે રથમાંથી ઉતરી ચાલવા માંડયું. પ્રજાને માટે રામના હૃદયમાં રહેલું વાત્સલ્ય જોઇને પાછળ આવનાર પ્રજાજનોનાં હૃદય પીગળી ગયાં. તેમણે રાજકુમાર અને જાનકીને રથમાં બેસવા

કરગરીને આગ્રહ કર્યો. વૃદ્ધ પ્રજાજનોના આગ્રહ આગળ રામે નમતું આપ્યું. ત્રણે જણ રથમાં બેઠાં અને રથ મંદ ગતિથી ચાલવા લાગ્યો.

રાત પડી ત્યાં વાસો રહેવાનું નક્કી થયું. મોડી રાત્રે બધાં સૂઈ ગયાં. સવારે રામ વહેલા ઉઠયા. તેમણે સુમન્ત્ર, લક્ષ્મણ અને સીતાને જગાડયાં અને સુમન્ત્રને રથ જોડવાને કહ્યું. પ્રજાજનોને પાછા વાળવાની આ યુક્તિ હતી. પ્રજાજનો આગલા દિવસના થાકેલા તે ઘસઘસાટ ઉંઘતા હતા ત્યાં રથ તૈયાર થયો. ત્રણે જણ તેમાં બેઠાં અને રથ અયોધ્યાની વાટે વળ્યો. કેટલેક રસ્તે ગયા પછી રામના કહેવાથી સુમન્ત્રે રથ પાછો દક્ષિણ દિશાએ એવી ચતુરાઇથી વાળ્યો કે જોનારને એ કયાં ગયો એની ખબર જ ન પડે. આડે રસ્તે થઇને રથ દૂર નીકળી ગયો.

મળસ્કું થયું એટલે વનમાં સૂતેલા લોકો ઉઠયા અને રામ, લક્ષ્મણ, સીતા, સુમંત્ર કે રથ એમાંનું કશું ન જણાયું એટલે અકળાવા લાગ્યા. એમને ખાત્રી થઇ કે રામ જરૂર એમને અંતરિયાળ મૂકીને ચાલતા થયા. આસપાસ ખોળ કરતાં રથનો ચીલો જડી આવ્યો. એ ચીલે ચીલે અયોધ્યા તરફ ચાલ્યા. ચીલો બંધ થયો ત્યાં અટકયા. હવે આગળ તો રસ્તાની ભાળ મળે જ નહિ. ઘણી શોધ કરી પણ તે નિષ્ફળ ગઇ. તેઓ હતાશ થઇ થઇ ગયા અને બ્હીલે મ્હોડે અયોધ્યા તરફ વળ્યા. અયોધ્યા આવતાં તેમનું રોવું ખાળ્યું ન રહ્યું. શહેરમાં તેમની

આસપાસ લોકોનાં ટોળાંનાં ટોળાં ફરી વળ્યાં અને રામના સમાચાર પૂછવા લાગ્યાં. લોકો આગળ પોતાનાં હૈયાં ખાલી કરી તેઓ ઘેર ગયા અને તે દિવસથી રામ આવે ત્યાં સુધીને માટે અનેક જાતનાં વ્રત આરંભી દીધાં.

રામનો રથ તો હવે પૂરપાટમાં દોડવા લાગ્યો. ગામ અને નગર એક પછી એક આવતાં ગયાં. કોઈ પણ નગરમાં પ્રવેશ કર્યા વિના રામે મુસાફરી ચાલુ જ રાખી. કોસલ દેશની હદ પૂરી થઈ ત્યાં સુમંત્રે રથ થોભાવ્યો. રામલક્ષ્મણે પ્રિય જન્મભૂમિને શોકથી ઉભરાતે હૈયે છેલ્લું વંદન કર્યું અને આગળ ચાલ્યા.

પુણ્યસલિલા અઘમોચની ગંગા આવી ત્યાં રથ અટક્યો. ગંગાતટના એ પ્રદેશમાં નિષાદ (દાશ) નામની અનાર્ય જાત વસતી હતી. પાસે ગંગાના તટ પર શૃંગવેર-પુર કરીને એમનું પાટનગર હતું. ત્યાંનો નિષાદરાજ ગુહ રામનો પરમ મિત્ર હતો. ચાર લોકોએ ગુહને ખબર આપી કે ગંગાને તટે એક સુશોભિત રથ આવ્યો છે અને સાથે ત્રણ પુરુષ અને એક સ્ત્રી છે. ગુહ તરત જ તપાસ કરવા નીકળ્યો ત્યાં તો રામનાં દર્શન થયાં. બંને મિત્રો એક બીજાને પ્રેમભાવે ભેટયા અને એકબીજાની ખબર અંતર પૂછી.

ગુહે કહ્યું: "ચાલો મારા નગરમાં. ત્યાં સુખેથી રહો અને ચૌદ વરસ પૂરાં કરો." રામે કહ્યું "ના, પિતાજીએ મને વનવાસ ભોગવવાની આજ્ઞા કરી

છે. માટે ચૌદ વરસ સુધી હું નગરમાં પ્રવેશ કરવાનો નથી. અમે તો અહીંઆં ગંગાતટે જ રહીશું." ગુહે જમવાનો આગ્રહ કર્યો પણ રામે કહ્યું: "અમે વનનાં ફળમૂળ ખાઈને જ રહેવાનાં છીએ. ફક્ત આ ઘોડાને માટે ઘાસ અને ચંદી મોકલાવજે." ગુહે અનુચરોને આજ્ઞા કરી અને પોતે રામની પાસે જ રહ્યો.

રાત પડી એટલે લક્ષ્મણે જમીન પર ઘાસ પાથરી બે સાથરા તૈયાર કર્યા. રામ અને સીતા સૂઈ રહ્યાં. ગુહે લક્ષ્મણને કહ્યું, "તમે પણ સૂઈ જાઓ. હું અને મારી સેના તમારી ત્રણેની ચોકી કરીશું અને તમને કોઈની આંચ નહિ આવવા દઈએ."

લક્ષ્મણે જવાબ દીધો, "નિષાદરાજ, અમે નથી કોઈ પ્રાણીને પીડતા કે નથી કોઈને છંછેડતા. પછી અમને ભય તો શાનો હોય? પણ રામ અને સીતાને આમ સાથરો નાંખીને સૂતેલાં જોઉં ત્યાં મને ઊંઘ કેમ આવે? અયોધ્યાના પ્રાણરૂપ રામ અને કોસલની શોભાસમાં સીતાને રાજમહેલ છોડી આ જંગલમાં સાથરે સૂવાનું શાને હોય? અરે, રામસૂની અયોધ્યામાં આજે રાત કોણ જાણે કેવીયે જતી હશે! કૌસલ્યા સુમિત્રાએ ધીરજ ધારેલી, પણ હવે તો એમનાં હૈયાં જરૂર ફાટી ગયાં હશે. અયોધ્યાની પ્રજા પણ રામવિયોગે ઝુરતી હશે. એનો વિચાર કરતાં મને ઊંઘ કેમ આવે, નિષાદરાજ? મારે તો હવે ભાઈભાભીની સેવાનું વ્રત

છે. હવે ચૌદે વરસ હું આખી રાત આમ એમની ચોકી કરવામાં જ ગાળીશ."

લક્ષ્મણની ભક્તિ અને સેવાભાવ જોઈ ગુહ ગળગળો થઈ ગયો અને એની આંખ ભરાઈ આવી. બંને જણ આખી રાત રામસીતાની ચોકી કરતા રહ્યા. સુમન્ત્ર પણ તેમાં ભળ્યો. આખી રાત ત્રણ જણે વાતોમાં વીતાડી. સીતા ઉઠયાં અને નિત્યકર્મથી પરવારી ગુહની પાસે વડવાઇઓ મંગાવી તેના દૂધથી જટા બાંધી લીધી.

એટલામાં ગુહે નૌકા તૈયાર કરી. સુમન્ત્રને અહીંઆંથી પાછા ફરવાનું હતું. તેનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું હતું. ખાલી રથ લઇને જવું એને મરણ સમાન લાગતું હતું. રામે તેને કહ્યું: "સુમન્ત્ર, તમે હવે પાછા વળો. અમારા પર છે તેવો ને તેવો પ્રેમભાવ રાખજો અને પિતાજીને મારો સંદેશો કહેજો કે અમને અયોધ્યા છોડીને વનમાં જતાં તલભાર પણ દુઃખ થયું નથી; અમે સુખમાં જઇએ છીએ. માટે અમારે માટે લેશ પણ ચિંતા ન કરશો. સુમન્ત્ર, માતાજી કૌસલ્યાને, સુમિત્રાને, કૈકેયીને અને બીજી સૌ રાણીઓને ખબર પૂછજો અને કૌસલ્યા અને સુમિત્રાની વારંવાર સંભાળ લેતા રહેજો. ઊર્મિલાને તો શો સંદેશો કહેવું? એણે તો અમારી ખાતર આખું જીંદગીનું સુખ જતું કર્યું છે અને અમારા દુઃખમાં ભાગિયણ બની છે. વનમાં પણ અમને કશી ચિન્તા ન રહે એ માટે એણે માતપિતાની સેવા સ્વીકારી વનમાં આવવાની ઇચ્છાને

જતી કરી છે એનું એ ઋણ તો અમે કયે ભવે ફીટાડી શકશું ? ભરતને કહેજો કે રૂડી રીતે રાજ્ય કરે અને જેવી કૈકેયી છે તેવી જ કૌસલ્યાને પણ ગણે. જાઓ સુમન્ત્ર, હવે મળીશું પાછા આવીશું ત્યારે. ”

રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા નાવમાં બેઠાં. નિષાદરાજે નાવ હંકારવા માંડ્યું. સુમન્ત્ર કિનારે દિઙ્મૂઢ બનીને દૂર ને દૂર જતી નૌકા તરફ અનિમેષ દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યો. નૌકા પાણી વટાવીને સામે કિનારે પહોંચી. ત્રણે જણ કિનારે ઉતર્યા અને ચાલવા લાગ્યાં. એ દેખાતાં બંધ થયાં ત્યાં સુધી સુમન્ત્ર ઊભો જ હતો. કેટલીક વારે એને ભાન આવ્યું. નિર્જન અરણ્ય, સામે ગંગાનો વિશાળ પટ અને આ તીરે ખાલી રથ પાસે પોતાને એકલો ઊભો રહેલો જોઇને એ શોકમાં ડૂબી ગયો અને ઠુઠવો મૂકીને રોવા લાગ્યો. ઘણી વારે એણે રથને ઘોડા જોડયા અને અયોધ્યાનો રસ્તો લીધો.

વાત્સલ્ય—વહાલ
ચાર—જાસુસ
પુણ્યસલિલા—નિર્મળ જળ વાળી
અનિમેષ દૃષ્ટિએ—આંખનો પલકારો કર્યા વગર

અંતરિયાળ—અધવચ
સાથરો—પથારી
અઘમોચની—પાપથી છોડવનારી

૨૫

ચિત્રકૂટ પર

ગંગા ઉતર્યા પછી રામે લક્ષ્મણને કહ્યું: "હવે આપણે ગાઢ અરણ્યમાં પગે મુસાફરી કરવાની છે. રાક્ષસોનો આ પ્રદેશમાં ભારે ભય છે. સીતાનું આપણે રક્ષણ કરવું પડશે. માટે હું આગળ અને તું પાછળ એમ ચાલીશું અને સીતાને વચ્ચે રાખીશું. આપણે હમેશાં ચોકતા રહેવું પડશે." હવે આગળ રામ, વચ્ચે સીતા અને પાછળ લક્ષ્મણ એમ મુસાફરી કરવા માંડી. વનના રળિયામણા દેખાવો જોઈને આનન્દથી વાતો કરતાં રસ્તો સહેજમાં ખૂટી જતો અને થાક પણ લાગતો નહિ. રાત પડતી ત્યારે ઝાડ નીચે વાસો કરતાં, લક્ષ્મણ ફળમૂળ લાવે તે ખાતાં અને જમીન પર સાથરો નાખીને સૂઈ રહેતાં. લક્ષ્મણ હંમેશાં રાત્રે ભાઈભાભીની ચોકી કરતો.

આગળ જતાં પ્રયાગરાજ આવ્યું. ગંગા યમુનાનો સંગમ આવ્યો. પાસે ભરદ્વાજ ઋષિનો આશ્રમ હતો ત્યાં ત્રણે જણ ગયાં. ઋષિએ તેમનું સ્વાગત કર્યું. રામે પોતાનું બધું વૃત્તાંત સંભળાવ્યું અને રહેવા લાયક જગા બતાવવાને

ઋષિને વિનંતિ કરી. ઋષિએ કહ્યું: " અહીંથી દસ ગાઉ પર જનસ્થાન કરીને પ્રદેશ છે ત્યાં ચિત્રકૂટ પર્વત છે તે અતિ રળિયામણું અને રહેવા લાયક સ્થળ છે. ઘણા તપસ્વીઓ ત્યાં રહે છે. તમે ત્યાં જઇને રહેશો તો તમને જરૂર ગમશે અને વનની અગવડો બહુ નહિ વેઠવી પડે.

બીજે દિવસે સવારે ત્રણે જણે ઉઠીને પ્રવાસ શરૂ કર્યો. માર્ગમાં યમુના નદી આવી. યમુનાનું કાળું પાણી, ઉતાવળું વહેણુ અને કિનારે આવેલાં વૃક્ષનાં ઝુંડનાં ઝુંડ જોઇ સીતાને અ ર્વ આનંદ થયો. વનમાંથી લાકડાં ભેગાં કરી લક્ષ્મણે નાનું સરખું હોડકું તૈયાર કર્યું તેમાં બેસી યમુના પાર કરી સામે કિનારે ઉતર્યા અને ભરદ્વાજે આપેલી નીશાનીએ ચાલ્યાં. થોડી વારે સામેથી ચિત્રકૂટ પર્વતનું શિખર દેખાવા લાગ્યું. ઘડીવારમાં તો તેઓ ઠેઠ પર્વતની તળેટીમાં આવીને ઉભાં. પર્વતની શોભા જોઇને એમના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. પર્વત પર જઇને ત્યાં રહેતા ઋષિઓને પૂછપરછ કરી રહેઠાણને લાયક એક સ્થળ શોધી કાઢ્યું. એ દિવસમાં તો લક્ષ્મણે એ જગામાં એક સુંદર અને નાનકડી પણ સગવડવાળી પર્ણકુટી તૈયાર કરી. શુભ મુહૂર્તમાં વાસ્તુદેવતાનું પૂજન કરી રામ સીતાએ પર્ણકુટીમાં પ્રવેશ કર્યો. થોડા દિવસમાં તો વનમાં તેમને અયોધ્યા કરતાં પણ વધારે આનંદ પડવા લાગ્યો. સીતાને તો રાજમહેલનું સુખ વીસારે પણ પડવા લાગ્યું.

૨૬

અંતકાળની ઘડીઓ

આ બાજુએ સુમન્ત્ર અયોધ્યા આવી પહોંચ્યો. નગરજનો પૂછશે કે 'રામને ક્યાં મૂકી આવ્યો?' ત્યારે શો ઉત્તર દઈશ એ વિચારે સુમન્ત્રનું હૃદય ભેદી નાખ્યું. આખો દિવસ નગર બહાર રહી અંધારૂં થતાં મ્હોડું ઢાંકીને તે નગરમાં પેઠો અને સીધો રાજમહેલમાં દશરથ પાસે ગયો. રામ વનવાસ ગયા તે દિવસથી રાજા કૌસલ્યા પાસે રહેતો અને કૈકેયીનું મ્હોં પણ જોતો નહિ. સુમન્ત્ર કૌસલ્યાને મન્દિર ગયો. સુમન્ત્રને જોતાં જ રાજાએ પૂછ્યું: "સુમન્ત્ર, રામ ક્યાં? સીતા ક્યાં? લક્ષ્મણ ક્યાં? કહે એ બધાંને તું ક્યાં મૂકી આવ્યો?" સુમન્ત્ર શો જવાબ દે? તે પૂતળા જેવો સ્તબ્ધ થઈને ઉભો રહ્યો. રાજાએ ફરીથી દયામણું મ્હોં કરીને કહ્યું: "અરે ભુંડા, કહેને રામ ક્યાં છે?" સુમન્ત્રે કહ્યું: "ગંગાના તટ પર રામ લક્ષ્મણ અને જાનકીને મૂકીને આવ્યો છું. એમને ગંગા ઓળંગીને પાર જતાં મેં નજરે જોયાં છે." દશરથે ઉંડો નિસાસો નાખ્યો અને પૂછ્યું, "રામે છૂટા પડતી વખતે કંઇ સંદેશો કહ્યો છે?" સુમન્ત્રે સંદેશો કહી બતાવ્યો.

દશરથના દુઃખમાં વધારો થશે એમ જાણીને હૃદયમાં બળતરા થતી હતી તેનું ચિહ્ન પણ સુમન્ત્રે જણાવા દીધું નહિ અને રાજાની રજા લઇ ઘેર ગયો.

રામનો સંદેશો અને સુમન્ત્રથી છૂટા પડતી વખતનું વર્ણન સાંભળીને રાજાને શોકનો ઉભરો ઉછળી આવ્યો તે ન જ શમ્યો. તેણે કરુણ સ્વરથી વિલાપ કરવો શરૂ કર્યો. તેની આખી જીંદગીનું ચિત્ર તેની આંખ આગળ તરવરવા લાગ્યું. એક અંધ સ્ત્રીપુરુષના જોડાએ કરેલા ભવિષ્યકથનનું તેને સ્મરણ થઇ આવ્યું. શ્રવણવધની યાદ આવતાં કાળની ભયાનક મૂર્તિ તેની આગળ ખડી થઈ. ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં તેણે કૌસલ્યાને એ ભવિષ્યકથનની વાત સંભળાવવા માંડી. કૌસલ્યા પતિને આશ્વાસન આપતી ગઇ અને વાત સાંભળતી ગઇ. રાજાએ વાત ચલાવી:

" એક વખત ભરજુવાનીમાં હું મૃગયા કરવા નીકળી પડયો. દોડતે ઘોડે શિકારની શોધમાં ફરતાં એક સરોવર આગળ આવ્યો ત્યાં પાણીમાં અવાજ થતો સાંભળ્યો. કોઇ હરણ કે બીજું જનાવર પાણી પીવા આવ્યું હશે એમ ધારીને મેં બરાબર ચોટ લગાવી. તરત જ સરોવરમાંથી મનુષ્યની કારમી ચીસ સંભળાઇ. હું ગભરો બનીને દોડયો અને જઇને જોઉં છું તો એક ઋષિકુમાર બાણથી વીંધાઇને પડયો છે, પાસે પાણીથી ભરેલો લોટો છે અને ઘામાંથી લોહીની ધાર ધડધડ વહ્યા કરે છે. હું તરત એની

પાસે દોડી ગયો અને હાથ જોડી તેની ક્ષમા માગવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું, "હશે, મારું નસીબ. પણ તમે આ પાણી લઇ જાઓ અને અહીંઆં પાસે આ મારાં અંધ માતપિતા છે તેમને આપો. અરે એ બિચારાંની જીવાદોરી તૂટી જાય છે. હવે એ શું કરશે ? "

બોલતાં બોલતાં કુમાર શ્રવણની જીભ અટકવા લાગી. મેં તેને ધીરજ આપી અને એનાં માતપિતાને મારે ત્યાં લઈ જઈ પુત્રની પેરે તેમની સેવા કરીશ એવું વચન આપ્યું. તેણે મને પાણી લઈ જવા સાન કરી. પણ હું ન ખસ્યો. મારા મનની મૂંઝવણ એ ચતુર કુમાર કળી ગયો હતો. તેણે શરીરમાં રહ્યું હતું તે બધું જોર એકઠું કરીને બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને કહ્યું, "રાજા, તને બ્રહ્મહત્યાનો ભય છે, પણ તું નિર્ભય રહેજે. હું દ્વિજ નથી પણ વૈશ્ય બાપથી શૂદ્ર માને પેટે જન્મેલો છું." આટલું કહેતામાં તો તે બાળકના પ્રાણ નીકળી ગયા. હું ડરતો ડરતો પાણી લઇને તે અંધ સ્ત્રીપુરુષ પાસે ગયો અને પાણી આપ્યું.

પુરુષે પૂછ્યું, "શ્રવણ, વત્સ, આજે તને શું થયું છે? તું કેમ બોલતો નથી ?" શ્રવણના મરણની વાત કહી મેં ખૂબ પશ્ચાત્તાપ કર્યો. તે સ્ત્રીપુરુષ તરત જ વન ગજવી નાંખે એવું આક્રંદ કરવા લાગ્યાં. પુરુષે મને કહ્યું, "અમને શ્રવણના શબ પાસે લઈ જા. અમે પણ શ્રવણની સાથે પરલોકમાં જઇશું. એના વિના અમે ક્ષણ પણ નહિ જીવી

શકીએ. હું તેમને શ્રવણના શબ પાસે દોરી ગયો. તેમનો વિલાપ ચાલુ જ હતો. મેં આસપાસથી લાકડાં ભેગાં કરી ચિતા તૈયાર કરી અને શબ આગળ આવ્યો. તે વૃદ્ધ મને શાપ આપશે એ ભયથી હું ધ્રુજતો હતો. તેણે કહ્યું, “રાજા, હવે અમારો જીવ જાય છે. તને શાપ આપીને પ્રભુનો ગુન્હેગાર તો નહિ થાઉં. પણ મરવા બેઠેલો માણસ ભવિષ્ય જોઇ શકે છે. મને તારું ભવિષ્ય જણાય છે કે તારે પણ અમારી પેઠે પુત્રવિયોગથી ઝૂરીઝૂરીને મરવું પડશે.” હું ભવિષ્યવાણી સાંભળીને થરથર્યો. એ જોડાએ તરત જ પ્રાણ મૂક્યો. મેં એક જ ચિતા પર પિતા, માતા અને પુત્રનો અગ્નિદાહ કર્યો અને હું ઘેર આવ્યો. અરે, એ વૃદ્ધની વાણી આજ ખરી પડવા બેઠી છે!”

રાજાના હૃદયમાં હવે બેસુમાર મૂંઝવણ થવા લાગી. તેણે દુઃખમાં પથારીમાં પછાડા નાંખવા માંડયા. ઘણીવારે તેને મૂર્છા આવી. કૌસલ્યા અને સુમિત્રાએ જાણ્યું કે રાજાનું દુઃખ જરા શાન્ત પડયું છે. મોડી રાત ગઇ હતી તેથી તેમણે પણ જરા આડું પાસું કર્યું અને ઉંઘી ગઇ.

હાહાકાર

સવારે ઉઠીને જૂએ છે તો રાજા અચેતન પડ્યા છે. રાણીએ એક હાક મારી, બીજી હાક મારી, પણ કોણ જવાબ દે? જરા નીચી વળીને જોયું તો રાજાના ડોળા ફાટી ગયા છે અને હૃદય બંધ પડી ગયું છે. તરત જ તેમણે રુદન શરૂ કર્યું. સવારના પહોરમાં એકાએક રુદન સાંભળીને મહેલમાં સૌ કોઇ ચમકી ઉઠયાં અને રાણીઓ, દાસદાસીઓ સૌ કૌસલ્યાને મંદિરે ધાઇ આવ્યાં. એક ઘડીમાં તો આખો મહેલ રોકકળથી ધ્રુજવા લાગ્યો. એટલામાં સુમન્ત્ર આવ્યો, પાછળ મહામાત્ર સિદ્ધાર્થ આવ્યો, ઉપાધ્યાય આવ્યા, વસિષ્ઠ આવ્યા અને કૌસલ્યાનું ભવન ભરાઇ ગયું. વીજળીવેગે આખા શહેરમાં રાજાના મરણની ખબર ફરી વળી. લોકોએ કામકાજ બધું બંધ કરી દીધું અને ઉંડી ગમગીનીમાં પડી ગયાં.

ચકલે ચકલે લોકોનાં ટોળાં ભેગાં થવા લાગ્યાં. રાજપ્રજા પ્રેમાળ રાજાના મરણની વાત સાંભળીને બાવરી બની ભાન ભૂલી હતી. અયોધ્યામાં શું થવા બેઠું છે એ વિષે સૌ કોઈ વિમાસણ કરતું બેઠું હતું.

રાજાના શબની શી વ્યવસ્થા કરવી, એકે રાજકુમાર હાજર નથી પછી શબને અગ્નિસંસ્કાર કોણ કરે, વગેરે સવાલોનો વિચાર રાજમહેલમાં મળેલા મંડળમાં થવા

લાગ્યો. આખરે એ જ નક્કી થયું કે રાજાના શબને તેલમાં સાચવી રાખવું અને ભરત અને શત્રુઘ્નને તાબડતોબ બોલાવવા. આ નિશ્ચય બધાને ગમ્યો. મન્ત્રીઓએ એ નિશ્ચયનો અમલ તરત જ કરી દીધો. રાજાના શબને તેલનો એક મોટો હોજ ભરીને તેમાં રાખવામાં આવ્યું. બધું મંડળ વીખરાઇ ગયું. માત્ર સુમન્ત્ર અને ઉપાધ્યાય બે જણા રાણીઓને આશ્વાસન આપવાને રહ્યા.

૨૮

મોસાળથી આગમન

ભરત શત્રુઘ્નને તેડવા નીકળેલા ઘોડેસ્વારો દોડતે ઘોડે મજલ દર મજલ કાપીને કેકય દેશમાં યુધાજિત રાજાના પાટનગરમાં આવી પહોંચ્યા. ભરતને આગલી રાત્રે ઘણાં જ ભયંકર સ્વપ્નાં આવેલાં તેની વાત કરતો તે મિત્રો આગળ બેઠો હતો. સ્વારોએ આવી તેને કહ્યું કે "અયોધ્યામાં આપનું ઘણું જ જરૂરનું કામ પડયું છે, માટે હમણાં ને હમણાં જ પધારો." ભરતે બધાનું કુશળ પૂછવા માંડયું પણ સ્વારોએ કહ્યું કે " અમારી પાસે તો આટલો જ સંદેશો છે." બંને ભાઇઓએ મામાની અને બીજાં

સગાંવહાલાંની રજા લીધી અને સ્વારો સાથે અયોધ્યા આવવા નીકળ્યા.

યુધાજિતે તેને વાઘ જેવા બળવાન અને મહાકાય એવા કેટલાક કુતરા, બે હજાર સોનૈયા, સોળસો ઘોડા, કેટલાક હાથી અને ખચ્ચર ભેટ આપ્યા. "અમારે પણી જ ઉતાવળે જવાની જરૂર છે" એમ કહી ભરતે આ બધી ભેટ લેવા ના પાડી છતાં યુધાજિતે આગ્રહ કરીને એની સાથે એ બધું મોકલ્યું. એ બધા સાજને પાછળ રાખીને અયોધ્યાના ઘોડેસ્વારો સાથે રાજકુમાર આગળ નીકળી ગયા અને રથને પૂરપાટમાં દોડાવતા કેટલેક દિવસે અયોધ્યા આવી પહોંચ્યા.

નગરની ભાગોળ આવી ત્યાં જ ભરતને બધું સૂનું લાગવા માંડયું. શહેર બહારના બાગ બધા ખાલી પડયા છે, ત્યાં કોઇ આવતું જતું નથી એ જોઇ રાજકુમારને ખેદ થયો અને આશ્ચર્ય પણ થયું. શહેરમાં પણ બજારનું કામકાજ બધું ઠંડું હતું. યજ્ઞયાગ ક્યાંએ નજરે પડતા ન હતા. વેદમન્ત્રના ઘોષ ક્યાંયે સંભળાતા ન હતા. જે અયોધ્યા માણસોના કોલાહલથી ગાજી રહેતું તેમાં બધે સુનસાન હતું. રસ્તે જતાં માણસો ચૂપચાપ ચાલ્યાં જતાં હતાં. સૌનાં મ્હોડાં પર ઉદાસી છવાએલી હતી. રાજકુમારને લોકો નમન કરતા હતા પણ તેમાં હમેશનો આનંદનો ઉમળકો નહોતો. ભરતને થયું જરૂર કંઇ ભારે નવાજૂની થઇ હશે. રાજકુમાર

પરભાર્યાં મહેલમાં જઈ રાજાના ઓરડા તરફ ગયા. પિતાનું ભવન સૂનું દેખ્યું. દાસદાસીઓ ઓભીલાં ફરતાં હતાં. રાજા રણવાસમાં હશે એમ ધારી બંને ભાઈ કૈકેયીને ત્યાં ગયા.

પુત્રને જોઈ કૈકેયી તરત જ પલંગ પરથી ઉઠીને ધાઈ આવી પુત્રને ભેટી પડી અને તેમનાં ઓવારણાં લેવા લાગી. ભરતે પૂછ્યું: "પિતાજી ક્યાં છે?" કૈકેયીએ કહ્યું: "ભરત, તારા પિતાજીનો સ્વર્ગવાસ થયો." આ શબ્દો સાંભળતાં ભરત પર વજ્રપાત થયો હોય એમ તે ધરણી પર ઢળી પડયો અને અત્યંત શોક કરવા લાગ્યો. કુમાર શત્રુઘ્નનું હૈયું પણ શોકથી વીંધાઈ ગયું. કૈકેયીએ બંનેને આશ્વાસન દેવા લાગી: "ઉઠ, ભરત, તારા જેવાને આવો શોક કરવો શોભે નહિ." ભરતે કહ્યું: "અરે, પિતાજી રામનો અભિષેક કરતા હશે કે યજ્ઞ કરતા હશે એમ જાણી અમે હોંશભેર મુસાફરી કરીને આવ્યા અને અહીંઆં તો એથી ઉલટું જ નીકળ્યું. રામ ખરા ભાગ્યશાળી કે પિતાને તેમણે અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. માતાજી, રામને અમારા આવ્યાની ખબર અપાવો. રામ એ જ અમારે હવે પિતાને સ્થાને છે. એમની સેવા કરીને અમે રાચશું. પણ માતાજી, પિતાજીને શો વ્યાધિ થયો હતો? એમણે દેહ છોડતી વખતે શું કહ્યું હતું તે તો કહો."

કૈકેયીએ કહ્યું: "તારા પિતાજીએ હે રામ, હે લક્ષ્મણ ઓ સીતા, એ શબ્દો બોલતાં બોલતાં પ્રાણત્યાગ કર્યો."

ભરતને બીજું વાગ્બાણ વાગ્યું. "હેં, માતાજી, એમ કેમ ? શું એ બધાં તે વખતે નહોતાં ?"

"ના. રામ તો વલ્કલ ધારણ કરી વનમાં ગયા છે. સીતા અને લક્ષ્મણ પણ એની સાથે ગયાં છે."

ભરત આભો બન્યો. ભાઇના ચારિત્ર વિષે એને ઘડીવાર શંકા આવી ગઇ રઘુકુળનો કુમાર ભરજુવાનીએ વનમાં કેમ જાય? "માતાજી, રામ વનમાં ગયા! કેમ ? એમણે કોઇ બ્રાહ્મણનું ધન તો લૂંટી નથી લીધું ? કે કોઇ નિર્દોષ ગરીબને માર્યો તો નથી ? રામને વનમાં કેમ જવું પડયું ? અને સીતા તથા લક્ષ્મણ એમની સાથે ગયાં ! આ બધું શું બની ગયું ?"

કૈકેયીએ બધું વૃત્તાંત અથથી ઇતિ સુધી અક્ષરેઅક્ષર કહી સંભળાવ્યું. વચ્ચે વચ્ચે પોતાની ચતુરાઇનાં ભભકદાર વર્ણનો કર્યાં, અને ભરતનો હાથ ઝાલીને તેને ઉઠાડતી મલકતે મ્હોડે બોલી: "ચાલ, ઉઠ, આ રાજ્ય હવે તારૂં છે. તું રાજ્યની લગામ હાથમાં લેવાને તૈયાર થઇ જા. શત્રુઘ્ન, તું પણ ભાઇની સાથે સત્તા મ્હાલવા તત્પર થા."

ભરતે માનો હાથ તરછોડી નાંખ્યો. પિતાના મરણનું અને રામના વનવાસનું કારણ કૈકેયી છે એમ જાણીને કૈકેયી પર તેને કાળ ચડયો હતો. શત્રુઘ્ન તો કમરે ખોસેલું ખડ્ગ કાઢીને કૈકેયીનો વધ કરવા જતો હતો, પણ ભરતે તેને વાર્યો અને સ્ત્રીહત્યા કરતાં અટકાવ્યો.

ભરતશત્રુઘ્નને આવ્યા સાંભળી મંથરા મલકાતી મલકાતી લાકડીનો ટેકો લઇને વધામણી ખાવા ચાલી.

એને તો આ આનન્દના દિવસો હતા એટલે નવાં નવાં લૂગડાં અને ઘરેણાં પહેરીને ફરતી હતી. કૈકેયીના બારણા આગળ આવી ત્યાં જ દ્વારપાળે એને ઝાલી ને અંદર શત્રુઘ્ન પાસે લઈ ગયો. આ સઘળી ઉપાધિ ઉભી કરનાર દુષ્ટાને જોઇ શત્રુઘ્ન તેના તરફ દાંત કચકચાવીને ધાયો અને ગડદાપાટુનો પ્રસાદ સારી પેઠે જમાડયો. મંથરા ચીસેચીસ પાડવા લાગી. શત્રુઘ્ને એની ચીસો તરફ કાન ન દેતાં એને દોરડાથી બંધાવીને ઘસડતે ઘસડતે લઇ જઇને એક ઓરડામાં પૂરાવી દીધી.

ભરતને હવે કૈકેયી માતા નહિ પણ એક દુષ્ટ, લોભી અને હત્યારી સ્ત્રી ભસવા લાગી. તે તડુકીને બોલ્યો: " હે દુષ્ટ ગોઝારી પતિઘાતક સ્ત્રી, તું મારી મા કહેવાવાને લાયક નથી. તું ધર્માત્મા અશ્વપતિની દીકરી પણ નથી. તારે આજે આ પવિત્ર રઘુકુળનો નાશ થવા બેઠો છે. તારે પાપે આખું અયોધ્યા નિરાધાર થઇ ગયું છે. રાજ્યને લોભે તેં સત્યાનાશ વાળ્યું છે. તારૂં લીધું રાજ્ય મારે શું કામનું છે ? મારેતો હવેથી તારૂં નીચનું મ્હોડું પણ જોવું નથી. પડી રહેજે તું હવે તારા અંધારા ઓરડામાં અને સડયા કરજે ત્યાં. કોઇ તારા સામું પણ જોનાર નથી." *

---

* अहो कैकयी हे काय ।
केलें तूवां हाय हाय ।
न म्हणवे तूज माय ।
जन्मो जन्मीं वैरिणी ॥

ક્રોધથી બળ્યાજળ્યા બે ભાઈઓ કૈકેયીને તરછોડી કૌસલ્યા પાસે ગયા, તેને પ્રણામ કર્યા અને પોતાનું હૈયું ખાલી કરી કૈકેયીના દુષ્કૃત્ય માટે માફી માગી. કૌસલ્યાએ તેમના ક્રોધાગ્નિ પર પોતાની મધુર વાણી રૂપી જળ છાંટી તેને જરા ટાઢો પાડ્યો અને ત્રણે જણ હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યાં. એવામાં વસિષ્ઠ, સુમન્ત્ર, મન્ત્રીઓ વગેરે આવી પહોંચ્યા. તેમણે પણ ભરત શત્રુઘ્નને બનતી ધીરજ દીધી.

રાચવું—ખુશી થવું
તડુકવું—બૂમ મારવી

અથથી ઇતિ સુધી—શરૂઆતથી છેડા સુધી

૨૯

ભાઈની શોધમાં

તે જ દિવસે ભરતે પિતાના શબને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. દસ દિવસ સુધી રાજકુળમાં સૂતક પળાયું. બારમે દિવસે ભરતે શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી પિતાનું શ્રાદ્ધ કર્યું અને તેમના કલ્યાણને નિમિત્તે ધન, અન્ન, વસ્ત્ર, ગાયો,

વાહન, ઘર, જમીન વગેરેનાં દાન કર્યાં. તેરમો દિવસ આખો શોકમાં ગયો. ચૌદમે દિવસે સવારમાં દરબાર ભરાયો તેમાં ભરતે રાજયગાદી નહિ સ્વીકારવાનો અને રામની પાછળ વનમાં જઈ તેમને સમજાવી અયોધ્યા લાવી ગાદીએ બેસાડવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. ભરતના અડગ નિર્ધાર આગળ દરબારીઓની અને રાણીઓની દલીલો અફળ ગઇ. મન્ત્રીઓને રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાનું કહીને ભરત વનમાં જવા નીકળી પડયો. સેનાપતિને અગાઉથી કહી મૂકેલું એટલે ચતુરંગી સેના પણ ભરતની સાથે જવા તૈયાર થઇ રહી હતી. તેને સાથે લઇને ભરતે વનમાં પ્રવાસ શરૂ કર્યો.

ગંગાનો તટ આવ્યો ત્યાં શૃંગવેરપુર આગળ સેનાએ પડાવ નાંખ્યો. ગુપ્તચરો દ્વારા ગુહને ખબર મળી કે ભરત મોટી સેના સાથે વનમાં આવ્યો છે અને ગંગા પાર કરવાની પેરવી ચાલી રહી છે. ભરત રાજય છોડીને વનમાં આવ્યો છે, અને રામનો એ વેરી છે, તેથી વનમાં જ રામનો ઘાટ ઘડી નાખવા તો તે નહિ જતો હોય એ અશુભ શંકાથી ગુહના હૃદયમાં થરથરાટ વછૂટયો. તેણે તરત જ ચુનંદા દાશ સુભટોને ગંગાના તટ પર મોકલી દીધા અને તેમને હુકમ આપ્યો કે તમારે ગંગાના બંને તટ પર તીરકામઠાં સજ્જ કરીને ઉભા રહેવું અને ભરતની સેના નદી ઉતરવા માંડે કે તરત જ એના પર તીરનો વરસાદ વરસાવવો. તે જ વખતે બીજા કેટલાકે ગંગામાં

પડવું અને તીરના મારથી બચેલા ભાગને જળશાયી કરી દેવો.

આ બધી સૂચના આપીને ગુહ પોતે કેટલાક સૈનિકો સાથે ભરતની પાસે ગયો, એને મળ્યો અને પોતાની શંકા તેની આગળ પ્રગટ કરી કહ્યું: "જુઓ, તમે તમારી સેનાના જોરથી ફુલાતા હશો અને તેથી રામને તો પળમાં મચ્છરની પેઠે મસળી નખાશે એમ તમને લાગતું હશે. પણ હું રામનો દિલોજાન દોસ્ત છું એ તો તમે જાણતા હશો. યાદ રાખજો કે તમારું બળ મારી રણનીતિ આગળ ધૂળ છે. આ થોડા જંગલમાં હું એક સો જ માણસ રાખી તમને એવો હંફાવીશ કે તમારો એકે માણસ જીવતો જવા નહિ દઉં. માટે તમારો ખરો ઇરાદો હોય તે ખુલ્લા દિલથી ક્ષત્રિય બચ્ચાની માફક બેધડકપણે કહી દેજો. નહિ તો પછી જે પરિણામ આવે તે જોઈ લેજો."

ગુહની રામ ઉપરની પ્રીતિ જોઇ ભરત ચકિત થયો. તેણે બહુ બહુ પુરાવા અને દલીલો આપી ગુહને પોતાના શુદ્ધ હેતુની ખાત્રી કરી આપી. ભરતની સરળતા જોઇ ગુહ તેના પર ખુશ થયો અને સેનાને માટે બધી જાતની સગવડ કરી આપી. ગંગા ઓળંગવાને વહાણો તૈયાર થયાં. સેના વહાણોમાં બેઠી અને સામે કિનારે ઉતરી. હાથી ઘોડા વગેરે પાણીમાં ચાલતા આવ્યા. ભરત અને ગુહ એકબીજાને મિત્રભાવે ભેટયા અને છૂટા પડયા.

ગુહે રામ જે રસ્તે ગયા હતા તે રસ્તો બતાવ્યો હતો. એ રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ભરદ્વાજ મુનિનો આશ્રમ

આવ્યો. સેનાને તપોવનની હદ બહાર રાખી ભરત ભરદ્વાજને મળ્યો. ભરદ્વાજે આખી સેનાને એક રાત રોકી અને રૂડી રીતે તેની પરોણાગત કરી. રાજમહેલમાં પણ દુર્લભ એવી સુખસામગ્રી અતિથિને આપે છે છતાં ઋષિ પોતે જંગલનાં કંદમૂળ ખાઇને કેમ રહેતા હશે, એ વિષે સૈન્યમાંના ઘણાને આશ્ચર્ય પણ થયું. રામ ચિત્રકૂટમાં જઇ વસ્યા છે એ ખબર ભરદ્વાજે આપી. સવારે સેનાએ ચિત્રકૂટ તરફ કૂચ શરૂ કરી.

વૃક્ષોથી ઢંકાઇ ગએલાં ચિત્રકૂટનાં મનોહર શિખર દૂરથી દેખાવા લાગ્યાં. એક પહોર દિવસ ચડેલો હતો એટલે સૂર્યનો પ્રકાશ પડવાથી ઝાડોમાંથી તેજ ઝરતું હતું અને તેથી એમની સામે આંખ ઠારીને જોઇ શકાતું નહોતું. ચિત્રકૂટ પાસે આવ્યો જોઇ સેનાનો ઉત્સાહ વધ્યો અને વેગ પણ બમણો થયો. પર્વતની તળેટી આવી ત્યાં સેનાને થોભવાનો હુકમ થયો. લાવલશ્કરને લઇ પર્વત પર ચડાય નહિ, અને બહુ માણસો જવાથી તપસ્વીઓનાં તપમાં ખલેલ પહોંચે એ વિચારથી સેનાને તળેટીમાં રાખી ભરત અને સુમન્ત્ર એકલા જ પર્વત પર ચાલ્યા.

ગુપ્તચર—જાસુસ
નિર્ધાર—નિશ્ચય

જળશાયી કરવું—ડુબાડી દેવું

૩૦

ભરતભેટ

તળેટીમાં છાવણી નાંખી પડેલી સેનામાંના હાથી ઘોડાને જોઈને તેમજ હથિયારોના ખડખડાટ અને માણસોના શોરબકોરથી ભયભીત થઈને તે ભાગનાં હરણ વગેરે પ્રાણીઓ પર્વત પર નાસવા લાગ્યાં. રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ આ વખતે પર્ણકુટીના આંગણામાં લક્ષ્મણે આણેલાં ફળ ખાવા બેઠાં હતાં. હરણોને નાસતાં જોઈ રામે લક્ષ્મણને કહ્યું: "કોઈ દિવસ નહિ ને આજે આ હરણ આમ કેમ દોડે છે? જો, એમની આંખમાં ભયનું ચિહ્ન જણાય છે અને વારેવારે એ પાછળ નજર નાખ્યા કરે છે. જો તો ખરો પાછળથી કોણ આવે છે? આ તપોવનની શાંતિનો ભંગ કરી પાપમાં પડવાનું કયા હતભાગી શિકારીને સૂઝ્યું હશે?" પોતાનાં વહાલાં મૃગલાંને પ્રાણ બચાવવા ફાળ ભરીને દોડતાં જોઈ સીતાનું મન પણ ઘણું દુભાયું.

લક્ષ્મણે ઝાડ પર ચડી દૂર નીચે સુધી નજર નાંખી અને બોલ્યો: "આ તો કોઈ રાજાનું મોટું લશ્કર આવીને તળેટીમાં પડ્યું છે. પણ અરે, આ તો રઘુકુળનો કોવિદારધ્વજ ફરકતો જણાય છે. પેલો મહારાજ દશરથ સ્વારી

કરતા તે વૃદ્ધ શત્રુંજય હાથી ડોલે. ઓ તેના સાદ સંભળાય. આ તે ભરત સેના લઇને અહીંઆં આવ્યો છે કે શું? જોયો એ દુષ્ટ? આપણને અયોધ્યામાંથી કાઢી વનમાં મોકલ્યા. એથીયે સંતોષ ન પામતાં અહીં વનમાં પણ આપણી કેડે પડી આપણો કાંટો કાઢી નાખવા ઇચ્છે છે! આવવા દો, એને ચખાડી દઉં આજે મારા બાહુબળનો સ્વાદ અને ચિત્રકૂટમાં જ ભોંયભેગો કરી નાંખું. મોટાભાઇ, તમે પણ ધનુષબાણ તૈયાર કરીને ઉભા રહો. એ દુષ્ટ ક્યે વખતે અને કઇ રીતે આવશે એનો ભરોસો નહિ. આપણે હવે આઠે પહોર ચેતતા રહેવું પડશે."

રામે કહ્યું: "લક્ષ્મણ, ઉતાવળો મા થા. ભરતનો સ્વભાવ હું સારી પેઠે જાણું છું. એ તું માને છે એવો લોભી અને ક્રૂર નથી. એ તો ધર્મને અનુસરનારો અને ધર્મને માટે જાન આપનારો પુરુષ છે. એ કંઇ આપણને મારવા નહિ આવતો હોય. આપણને મળી રાજ્યની કઇ ગુંચ ઉકેલવાની ઇચ્છાથી એ આવ્યો હશે. બહુ હશે તો એણે અધર્મથી મળતું રાજ્યાસન સ્વીકારવાની જ ના પાડી હશે અને મા સાથે લડીને અહીંઆં આવતો હશે. ભરતને તું કે હું મારીએ અને એ લોહીઆળા હાથે હું અયોધ્યા પર રાજ્ય કરી રઘુકુળને કલંક લગાડું એમ તું માને છે? હું રાજ્ય કરીશ તો તે ભાઇઓને અળગા કરીને કે તેમને દાસ રાખીને નહિ કરૂં. મારા રાજ્યમાં મારા જેટલો જ અધિકાર મારા ભાઇઓને રહેશે. ભરતના મરણનો વિચાર જ

મને કંપાવી મૂકે છે. તું જરા ધીરજ રાખ. એને અહીં આવવા તો દે. ઉતાવળું અવિચારી સાહસ શા કામનું? **अविवेकः परमापदां पदम्** એ તો તું સારી રીતે જાણે છે.”

લક્ષ્મણ પોતાની અધીરાઈ માટે જરા લજવાયો. એટલામાં ભરત અને સુમન્ત્ર આશ્રમની ખોળમાં નીકળેલા તે ઝાડે બાંધી રાખેલા દર્ભના બંધનું એંધાણ જેતા જેતા આવતા હતા, તે ધુમાડો જેઇને તે તરફ વળ્યા અને રામની પર્ણકુટી આગળ આવી પહોંચ્યા. ભરતે દૂરથી જ દોડતા આવીને રામને ચરણે માથું મૂક્યું. રામ લક્ષ્મણ બંને ભાઇઓ ભરતને વહાલથી ભેટયા અને સુમન્ત્રને પણ પ્રણામ કર્યા. ભરતે સીતાને પણ વંદન કર્યું. સૌ એક-બીજાનું કુશળ પૂછવા લાગ્યાં. રામે અયોધ્યાની બધી હકીકત પૂછી લીધી. છેવટે દશરથની વાત આવતાં ભરતે પિતાના ખબર આપતાં ઊંચે સ્વરે રોવા માંડયું. સૌએ રાજાના મરણ માટે આંસુ સાર્યાં. પિતાના મરણ વિષે જ વાતો કરતાં કરતાં તેઓ નદીમાં સ્નાન કરવાં ગયાં. રામે નદીમાં દશરથનું તર્પણ કર્યું અને પાછાં પર્ણકુટીમાં આવ્યા.

ભરત અને સુમન્ત્રે ફળ ખાઈ લીધા પછી ભરતે વાત ઉપાડી ને કૈકેયીના કૃત્ય માટે રામની ક્ષમા માગી, રાજ્યગાદી ન લેવાની પોતાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કહી બતાવી અને છેવટે કહ્યું: “ મોટાભાઇ, તમે મારી સાથે ચાલો અને રાજ્યાસન પર બેસો. અયોધ્યાની પ્રજા તમારા

વિયોગથી ઝુરે છે; કૌસલ્યા અને સુમિત્રા માતા તમારા વિયોગે જળ વિના માછલું તરફડે એમ તરફડે છે. મન્ત્રીઓ મોટી મુંઝવણમાં પડયા છે. એ બધાના સામું જોઈ તમે પાછા ચાલો. ગાદીના ખરા હકદાર તમે છો. મારે એ ગાદી શિવનિર્માલ્ય બરાબર છે.”

રામે જવાબ આપ્યો: “ભરત, મારી પાસે એક જ દલીલ છે, અને તે પિતાજીની આજ્ઞા. મેરુ ચળે, અગ્નિ ઉષ્ણતા છોડે કે પૂર્વનો સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગે, છતાં હું પિતાની આજ્ઞાના પાલનમાંથી જરા પણ ચસકવાનો નથી. રામ એકવચની છે તે તો તું જાણે છે. હવે તો ચૌદ વરસ વનવાસ ભોગવ્યા વિના મારાથી અયોધ્યામાં પ્રવેશ થઇ જ નહિ શકે પિતાની આજ્ઞા પાળવી એ તારો પણ ધર્મ છે. પિતાએ તને ગાદી સોંપી છે. પછી તું શાને એ છોડીને નીકળ્યો છે? તું રાજ્ય નહિ કરે તો કોસલમાં અરાજક અને અંધાધુંધી ફેલાશે. એનું પાપ કોને લાગશે તેનો વિચાર કરી જો અને અયોધ્યા પાછો જઇ ગાદી પર બેસ. પ્રજાને, માતાજીને, સર્વને સમજાવજે કે સત્ય એ જ ધર્મ છે. સારૂં વિશ્વ એ સત્યને આધારે નભે છે. સત્યને સારૂ મરી ફીટવું પણ સત્ય ન છોડવું એ માણસનો પરમ ધર્મ છે અને એમાં જ શ્રેયની સિદ્ધિ છે. માટે તમે મારે માટેનો મિથ્યા મોહ છોડી તમારાં કર્તવ્ય હોય તે કર્યા જજો.”

ભરતનો નિશ્ચય પણ અડગ હતો. તેણે રામની સાથે ઘણી રકઝક કરી; કહ્યું કે "વસિષ્ઠ આપણા ગુરુ છે. તે પિતાજીના પણ ગુરુ હતા. તેમની આજ્ઞા પાળવી જોઈએ. તેમણે તમને અયોધ્યા આવવાની આજ્ઞા કરી છે. એને તો તમે માથે ચડાવશો જ ને?"

ભરતના બોલ બધા પાણીમાં ગયા. પવનના અનેક ભારે સપાટા આગળ જેમ પર્વત અચળ રહે તેમ રામ અચળ રહ્યા. કમળપત્ર પર ગમે તેટલું પાણી પડે છતાં જેમ કમળપત્ર અલિપ્ત જ રહે તેમ ભરતનાં આજીજીનાં વચનો રામના હૃદયમાં અટક્યા વિના એક કાને પેસીને બીજે કાનેથી નીકળી ગયાં. તપોવનના ઋષિઓ રામને મળવા આવ્યા હતા તે બંને ભાઈઓનો એકબીજા પરનો પ્રેમ, બંનેની સત્યપ્રિયતા અને અચળ દૃઢતા જોઈને દંગ થઈ ગયા. ભરતે જોયું કે રામ કોઈ પણ રીતે વાળ્યા વળતા નથી ત્યારે નિરાશ થઈને કહ્યું: "ત્યારે હવે જ્યાં સુધી રામ અયોધ્યા આવવાની હા ન પાડે ત્યાં સુધી હું આ પર્ણકુટીમાં દર્ભાસન પર અન્નજળ કંઈ જ લીધા વિના બેસી રહીશ અને દેહ પાડીશ."

ભરતની આ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી રામને દુઃખ થયું. તેમણે કહ્યું: "ભરત, આમ બળાત્કાર કરીને મને સત્યને રસ્તેથી ચળાવવા માગે છે શું? તને ધર્માત્માને એ શોભે પણ ખરું? ઊઠ, બેઠો થઈ જા અને આગ્રહ છોડી દે." ભરતે ઋષિઓ તરફ જોઈ કહ્યું: "તમે મોટાભાઈને કેમ

કંઈ કહેતા નથી ?" ઋષિઓએ જવાબ દીધો: "રામ સત્યનું પાલન કરે છે એમાં અમે એમને શું કહીએ ? તમે જ પાછા જઈને પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજ્ય કરો અને પિતાનું ઋણ અદા કરો તો શું ખોટું ?"

ઋષિનાં વચનો કંઈક ભરતને ગળે ઊતર્યાં. આખરે ઊંડો નિસાસો નાખીને તેણે કહ્યું, "છતાં પણ હું અયોધ્યામાં તો નથી જ રહેવાનો કે ગાદીએ પણ નથી બેસવાનો. મોટાભાઈ, તમારી પાદુકા મને આપો. હું નગર બહાર રહીશ. એ પાદુકા જ રાજ્યાસન પર બિરાજશે અને એની આણ વર્તશે. તમે વનમાંથી આવશો ત્યારે તમારી સાથે જ હું અયોધ્યામાં પગ મૂકીશ. બરાબર ચૌદ વરસ હું તમારી રાહ જોઈશ. ચૌદ વરસ પર એક દહાડો પણ વધારે થયો તો હું ચિતા ખડકીને બળી મૂઓ જાણજો.

આમ કહી ભરતે રામ પાસેથી પાદુકા લઈ માથે મૂકી અને પર્વત ઊતરવા લાગ્યો. ભરતે લક્ષ્મણને અયોધ્યા આવવા ઘણો આગ્રહ કર્યો છતાં લક્ષ્મણે તો રામની સાથે રહી તેમની સેવા કરવાની જ ઇચ્છા બતાવી. રામ અને લક્ષ્મણ બંને સેનાની છાવણી સુધી ગયા, સેનાને જોઈ અને સૈનિકોને મળ્યા. છેવટે વિદાય લેવાનો વખત આવ્યો. ત્રણે ભાઈઓની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવી ગયાં. રામે ભરત અને સુમન્ત્રને સૌ માતાઓની ભાળ રાખવાનું અને પ્રજાનું મન સાચવવાનું યાદ દેવડાવ્યું. ભરતે રામને પ્રણામ કર્યા, લક્ષ્મણને આશીર્વાદ દીધો અને ભાઈઓ છૂટા પડયા.

રામની પાદુકા શત્રુંજય હાથી પર અંબાડીમાં મૂકવામાં આવી હતી. સૈન્ય આવ્યું તે જ રસ્તે પાછું ફર્યું અને થોડે દિવસે અયોધ્યા આવી પહોંચ્યું. સેનાને અયોધ્યા મોકલી ભરત નંદિગ્રામમાં જ રહ્યા. રામની પાદુકાનો નંદિગ્રામમાં અભિષેક થયો. ત્યાર પછી પ્રધાનો કોસલનું રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. દરેક અગત્યની બાબતમાં તેઓ ભરતની સલાહ લેતા. ભરત પહેલાં પોતાનો વિચાર પાદુકા આગળ જણાવતો અને પછી તે પ્રમાણે હુકમ આપતો.

ભરતના ગયા પછી રામને ચિત્રકૂટમાં રહેવાનો કંટાળો આવવા લાગ્યો. વારંવાર ભરત સાંભરી આવવાથી તેમને સંતાપ થતો. પાસેના આશ્રમના કુલપતિ વિદ્યાર્થીઓને લઈને ચિત્રકૂટ છોડી બીજે જતા હતા, એટલે રામે પણ મુકામ ઉપાડ્યો અને ઋષિઓના સંગાથમાં દંડકારણ્ય જઈ પહોંચ્યા.

અરાજક- રાજા વિનાની સ્થિતિ   અલિપ્ત—નિરાળું
પાદુકા—પાવડી
[શિવનિર્માલ્ય—નિર્માલ્ય એટલે એક વાર સ્વીકાર કરી ફેંકી દીધેલી વસ્તુ. પૂજામાં ચડાવેલાં ફૂલ બીજે દિવસે નિર્માલ્ય ગણાય છે. એમ મનાય છે કે શિવ સિવાયના બધા દેવોનું નિર્માલ્ય ભક્તો પ્રસાદ તરીકે ગ્રહણ કરી શકે છે. એ ઉપરથી શિવ-નિર્માલ્ય એટલે આપણાથી અડાય નહિ એવી વસ્તુ.]

૩૧

દંડકારણ્ય

વિન્ધ્ય પર્વત અને કૃષ્ણા નદી વચ્ચેના વિશાળ પ્રદેશનું નામ દંડકારણ્ય હતું. દંડકારણ્ય એટલે કુદરતની શોભાનો ખજાનો એમ મનાતું, અને ખરેખર હતું પણ તેમજ. માણસ એક વાર માંહ્ય પેઠો હોય તો ક્યાં ગયો એનો પત્તો જ ન લાગે એવાં વાઘ વરૂ રીંછ વગેરે સેંકડો વિકરાળ પશુઓથી ભરેલાં ઘાડાં જંગજાળવાળાં વન અને લીલોતરીવાળાં ગાઉના ગાઉ સુધી પથરાઈ રહેલાં વિશાળ મેદાન, ઉંચી ટેકરીઓ અને ઉંડી ખીણો, પ્રચંડ ઘૂઘવાટ કરતી નદીઓ અને ખળખળ વહેતાં નાનકડાં ઝરણાં, વેરાન પ્રદેશ અને ધાનથી ઉભરાતાં ખેતરો વગેરે ભાતભાતનાં દૃશ્યોથી જોનારના મન પર સૃષ્ટિની વિશાળતા અને વિવિધતાની ઉંડી છાપ પડતી અને એ સૃષ્ટિના કર્તાની શક્તિ માટે માન અને ભક્તિભાવ ઉપજતાં. રસિક અને નિર્મળ મન વાળા મનુષ્યનું હૃદય એ દૃશ્યો જોઇને કુદરત સાથે એકતાન થતું અને પોતાના અને સૃષ્ટિના આત્મા વચ્ચે એકતાનો અનુભવ કરતું.

તપ અને ધ્યાનને માટે દંડકારણ્યમાં પૂરી અનુકૂળતા હતી અને તેથી જ એ તપસ્વીઓનું સ્થાન બની ગયું હતું.

તેમાં ઠેકઠેકાણે ઋષિમુનિઓના આશ્રમનાં જૂથનાં જૂથ બાઝી ગયેલાં હતાં. એ આશ્રમોમાં મોટાં મોટાં વિદ્યાપીઠો ચાલતાં અને અહોરાત્ર સરસ્વતીની ઉપાસના થતી. સરસ્વતીના અનન્ય અને નૈષ્ઠિક ઉપાસક ઋષિમુનિઓ એ વિદ્યાપીઠોના કુલપતિ થતા અને એમના હાથ નીચે સેંકડો અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા ભણાવતા. તે કાળમાં દંડકારણ્યનાં વિદ્યાપીઠોની પ્રતિષ્ઠા ભારે હતી અને દેશ-દેશાન્તરમાં તેમની કીર્તિ પ્રસરેલી હતી. દેશદેશથી દ્વિજ ગણાતી ત્રણ વર્ણોના વિદ્યાર્થીઓ હજારોની સંખ્યામાં આવી એ વિદ્યાપીઠોમાં જોડાતા અને અભ્યાસ કરતા. એકએક કુલપતિના હાથમાં દશ હજાર વિદ્યાર્થીઓ રહેતા અને બધાને અન્નવસ્ત્ર કુલપતિ જ પૂરાં પાડતા. કેળવણીનું ખર્ચ મોટે ભાગે રાજાઓ તરફથી પૂરૂં પડતું. વિદ્યાપીઠોમાં વિદ્યાઓનું પઠનપાઠન થતું. વિદ્યાર્થીઓ ભણીગણી ગુરુ-દક્ષિણા આપી ગુરુનો આશીર્વાદ લઈ સ્નાતક બની ઘેર જતા.

તે કાળે વિદ્યાનું મહત્ત્વ એટલું બધું ગણાતું કે વિદ્યા મેળવવી એ દરેક દ્વિજનું કર્તવ્ય ગણાતું. ઉપવીત-સંસ્કાર કરી અધ્યયન ન કરનાર ' વ્રાત્ય ' કહેવાતા અને અપવિત્ર ગણાતા. ગમે તેવા સંકટમાં પણ કોઇ એમને વિદ્યા ભણાવવા અથવા એમની સાથે લગ્નસંબંધ બાંધવા તૈયાર થતું નહિ. ભણવાને માટે કોઇ જાતની ફી ન હતી કે ભારે ભારે ચોપડીઓ ખરીદવી પડતી ન હતી. સર્વ

પ્રકારનું જ્ઞાન ગુરુને મુખેથી જ મળતું. એટલે ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ સહેલાઇથી જે શાસ્ત્ર ભણવું હોય તે શાસ્ત્ર કે વિદ્યામાં પારંગત થઈ શકતો. વિદ્યાપીઠો હંમેશાં ભરેલાં રહેતાં તેનું આ મફત અને લગભગ ફરજિયાત કેળવણી એ પણ એક મુખ્ય કારણ હતું.

એક બાજુ સરસ્વતીની આરાધના ચાલતી ત્યાં બીજે પાસે તપસ્વીઓની તપશ્ચર્યા પણ કોઇ જાતની દખલ વિના નિર્જન અરણ્યના એકાંત અને શાંતિવાળા ભાગોમાં અહોરાત્ર અખંડ ચાલ્યાં કરતી હતી. ઋષિઓ જાતજાતનાં વ્રત આદરી એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યાન ધરી મોક્ષના ઉપાય સાધી રહ્યા હતા. કેટલાકને સૂર્યચન્દ્રનાં કિરણ એ જ એક આહાર હતો. કેટલાકને કાચું પત્થરથી પીસેલું અનાજ જ ખાવાની પ્રતિજ્ઞા હતી. કેટલાક પાંદડાં ખાઇને જ જીવતા. તો કોઇ વળી ખાંડયા વિનાનું ફોતરાંવાળું જ અનાજ ખાતા. કેટલાકે ગળા સુધી પાણીમાં ઉભા રહી કદી પણ બહાર ન નીકળવાનો નિયમ કર્યો હતો. કેટલાક શરીરની પથારી કરીને જ સૂઇ રહેતા, તો કેટલાકને ઉભે ઉભે જ ઉંઘ લેવાનું વ્રત હતું. કોઈ વળી રાતદિન એક પગ પર જ ઉભા રહેતા. કેટલાક કેવળ પાણીનો જ આહાર કરતા તો કેટલાક કેવળ વાયુભક્ષણ કરીને જ રહેતા. કેટલાક હમેશાં ખુલ્લી જગામાં ઉભા રહેતા, તો કેટલાક દર્ભ પાથરીને તેના પર શયન કરતા. કેટલાક પર્વત પર રહેતા અને કદી નીચે ઉતરતા નહિ. કેટલાકનો વળી હંમેશાં ભીનાં વસ્ત્ર પહેરી રાખવાનો નિશ્ચય હતો. કેટલાક ચોપાસ તાપણાં

સળગાવી એની વચ્ચે બેસી પંચાગ્નિસેવન કરતા હતા. આમ નાના પ્રકારનાં શરીરકષ્ટ કરીને એ બધા તપસ્વીઓ જપ કર્યા કરતા અને સમાધિની ધુન લગાવી રહ્યા હતા.

એમની દિવ્ય શાંતિમાં ખલેલ પડાવનાર માત્ર એક વસ્તુ હતી. દંડકારણ્યમાં રાક્ષસોનો પણ વાસ હતો. એ રાક્ષસો ઋષિઓ પર વારંવાર ધાડ પાડતા, એમના યજ્ઞમાં ભંગાણ પડાવતા અને કેટલીક વાર તેમને મારી પણ નાખતા. કેટલાયે તપસ્વીઓ આમ રાક્ષસોના ભોગ થઈ પડ્યા હતા. રાક્ષસોના જુલમનો ઉપાય કરવાની એમનામાં શક્તિ ન હતી એમ નહિ. ત્રિભુવનને પણ પલકમાં બાળીને ભસ્મ કરે એવું એ તપસ્વીઓમાં તેજ હતું. પણ એ તેજ ગૂઢ હતું અને એનો તેઓ ઉપયોગ કરતા નહિ. ઘણાં વિઘ્ન વેઠીને અને અગણિત લાલચોને હઠાવીને કણકણ કરીને સંચિત કરેલા તપને શાપ આપીને ક્ષણવારમાં બાળી નાખવું એ તેમને ન ગમતું. તેમને મન નાશવંત દેહ કરતાં તપની કિંમત વધારે હતી. તેથી તેઓ મૂંગે મ્હોડે રાક્ષસોનો ત્રાસ સહન કરી ક્રોધને દબાવી રહ્યા હતા. ક્રોધનો સહેજ પણ વિજય થાય તો તપ ક્ષીણ થઈ જાય, તેથી તેઓ સંભાળી સંભાળીને ચાલતા હતા.

તેમણે જ્યારે સાંભળ્યું કે બે ધીર વીર ક્ષત્રિય કુમાર દંડકારણ્યમાં આવ્યા છે અને એમણે અત્યાર સુધીમાં ઘણા રાક્ષસોને માર્યા છે, ત્યારે તેમનાં મન પ્રફુલ્લિત થયાં. આ ક્ષત્રિય કુમારો દંડકારણ્યમાંથી રાક્ષસની જડ

કાઢશે કે ઓછામાં ઓછું તેમને ત્યાંથી ભગાડી તો મૂકશે એ આશાથી તપોવનવાસીઓને આનંદ થયો. જે ઋષિમુનિઓ ત્રિકાળજ્ઞાની હતા તેમને તો વિષ્ણુ ભગવાને દુષ્ટ રાક્ષસોનો સંહાર કરવાને અવની પર અવતાર લીધો છે એ વાતની ખબર હતી. ઋષિઓનું એક પ્રતિનિધિમંડળ રામ પાસે ગયું અને તેમને દંડકારણ્યમાં રહી રાક્ષસોનો ભય ફેડવાને વિનંતિ કરી.

રામ તો દંડકારણ્યમાં રહેવા જ આવેલા, એટલે સાથે સાથે ઋષિઓની કંઇ સેવા પણ થઇ શકશે એ વિચારથી તેમણે તરત જ એ કામ માથે લીધું. ઋષિઓ રામને આશ્રમમાં લઇ ગયા અને ત્યાં આશ્રમને છાજે એવી રીતે તેમનું આતિથ્ય કર્યું. સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે રામ એક પછી એક કરીને બધા આશ્રમો જોઇ આવ્યા. કોઈ ઠેકાણે ચાર માસ, કોઇ ઠેકાણે આઠ માસ, વળી કોઇ જગાએ દસ માસ, એમ કરીને દંડકારણ્યના આશ્રમોમાં ફરતાં ફરતાં જ રામે દસ વરસ કાઢી નાખ્યાં. એટલા વખત દરમિયાન રામલક્ષ્મણને હાથે કેટલાક રાક્ષસોનાં મરણ પણ નીપજ્યાં. તેમના હાથનો ઝપાટો જોઇને રાક્ષસો દંડકારણ્યના એ ભાગને છોડી ગયા અને ઋષિઓ નિર્ભય થઈ રામલક્ષ્મણને આશીષ દેવા લાગ્યા.

દૃશ્ય—દેખાવ
અનન્ય—એકનિષ્ઠ
દ્વિજ—બે વાર જન્મેલો; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય.
એકતાન—તલ્લીન
નૈષ્ઠિક—શ્રદ્ધાવાન
અહોરાત્ર—રાતદિવસ
અવની—પૃથ્વી

૩૨

મહર્ષિ અગસ્ત્ય

અહીંઆં ઋષિઓ પાસેથી રામે સાંભળ્યું કે મહામુનિ અગસ્ત્ય દંડકારણ્યના જ એક બીજા ભાગમાં રહે છે. અગસ્ત્ય તે કાળના ભારતવર્ષના વિખ્યાત પુરુષોમાં ઉંચું સ્થાન ધરાવતા હતા. રામલક્ષ્મણે વિશ્વામિત્રને મ્હોડે અગસ્ત્યનાં બહુ વખાણ સાંભળ્યાં હતાં. એક વાર અગસ્ત્ય મુનિ સમુદ્રનું આચમન કરી ગયા હતા. વિન્ધ્ય પર્વતે પોતાનાં શિખર ઠેઠ આકાશને અડાડી દીધાં હતાં અને ઉત્તર દક્ષિણ વચ્ચે આડ કરી લોકોની આવજા બંધ કરી દીધી હતી. પછી અગસ્ત્ય વિન્ધ્ય પાસે ગયા ત્યારે વિન્ધ્ય નમ્યો અને અગસ્ત્યને માર્ગ આપ્યો. અગસ્ત્ય પાછા આવવાનો વાયદો કરીને દક્ષિણમાં ગયા તે ત્યાં જ રહ્યા અને લોકોનો માર્ગ મોકળો થયો.* ઇલ્વલ અને વાતાપિ નામના બે અધર્મી રાક્ષસ ભાઇઓ કૂડકપટથી બ્રાહ્મણોને રંજાડતા હતા. ઇલ્વલ બ્રાહ્મણનો વેશ લેતો અને બ્રાહ્મણોને શ્રાદ્ધનું નિમિત્ત કાઢીને જમવા નોતરતો. એને સંસ્કૃત ભાષા બોલતો સાંભળીને ભોળા બ્રાહ્મણો એને બ્રાહ્મણ જ

* આજે પણ અગસ્ત્યનો તારો દક્ષિણમાં જ દેખાય છે.

માનતા અને જમવા જતા. વાતાપિ બકરાનું રૂપ લેતો અને એનું માંસ બ્રાહ્મણોનું પીરસાતું. બ્રાહ્મણો જમી રહે એટલે ઇલ્વલ બૂમ મારતો કે "વાતાપિ, બહાર નીકળ." એટલે વાતાપિ બ્રાહ્મણોનાં પેટ ફાડીને બહાર નીકળતો. આ કપટી રાક્ષસોએ આ જ રીતે હજારો બ્રાહ્મણોના જીવ લીધા હતા. એક દિવસ અગસ્ત્યને નોતરું આવ્યું. અગસ્ત્ય જમી રહ્યા પછી ઇલ્વલે હંમેશની પેઠે બૂમ પાડી. અગસ્ત્ય બોલ્યા: "વાતાપિ તો મારા પેટમાં ક્યારનોયે હજમ થઈ ગયો છે." ઇલ્વલનો મીજાજ હાથથી ગયો. તે ઋષિ પર હુમલો કરતો હતો ત્યાં જ ઋષિએ કતરાતી આંખે એના તરફ જોયું. આંખમાંથી અગ્નિ ભભૂક્યો અને બાપડો ઇલ્વલ ઋષિની સમક્ષ બળીને ભસ્મ થયો.

આ બધી વાતો રામલક્ષ્મણે વિશ્વામિત્ર પાસેથી સાંભળી હતી. તે જ દિવસથી અગસ્ત્યનાં દર્શન કરવાની એમની ઉત્કંઠા હતી. અગસ્ત્ય પાસે જ રહે છે એમ જાણ્યું ત્યારે તેમણે ત્યાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને બીજે દિવસે નીકળી ઋષિઓએ આપેલી એંધાણીએ ચાલ્યા.

રંજાડવું—પીડવું નિમિત્ત—બહાનું

૩૩

સંસ્કૃતિનું મન્દિર

વનની શોભા નિહાળતાં નિહાળતાં ત્રણે જણ ચાલ્યાં જાય છે. ચાર દિવસની મુસાફરી પછી પીપળાનાં ઝાડનાં ઝુંડનાં ઝુંડ દૂરથી દેખાવા લાગ્યાં. અગસ્ત્યના આશ્રમની એ નિશાની ઋષિઓએ આપેલી તેથી તેઓ તે તરફ વળ્યાં. ઝાડે દર્ભ બાંધી આશ્રમમાં પેસવાના રસ્તાનું એંધાણ કરી રાખેલું તે તેમણે શોધી કાઢયું અને દર્ભબંધની નિશાનીએ નિશાનીએ ચાલ્યાં. પીપળાનાં ઝુંડ વટાવી ગયાં ત્યાં વડ, ખાખરા, આંબા, ફણસ, બીલી વગેરે જાતજાતનાં હજારો ઝાડોથી ભરેલું વન આવ્યુ. ઝાડ બધાં ફળફૂલથી લચી જતાં હતાં અને પવનના વાવાથી વનમાંથી જે સુગંધ છૂટતી હતી તેથી આખું વન મઘમઘી રહેતું. એ જંગલમાં ઠેકાણે ઠેકાણે નિર્મળ સ્ફટિક જેવાં પાણીથી ભરેલાં નાનાં મોટાં અનેક તળાવ હતાં. તળાવમાં કમળની વચ્ચે ફરતાં હંસ કારંડવ વગેરે પક્ષીઓથી તળાવની શોભા અલૌકિક બની રહેતી હતી. તળાવમાં ભેંસો નહાવા પડેલી તેથી તળાવ વચ્ચે નાના કાળા બેટ ન બન્યા હોય એવો ભાસ થતો હતો. ઝાડ પરનાં કોયલ, કૌઆ, મોર, બપૈયા વગેરે પક્ષીઓ

જાતજાતના મધુર રવ કાઢી વનને ગજાવી રહ્યાં હતાં. ઝાડ પર વાંદરાની વસ્તી પણ સારી પેઠે હતી. તેઓ એક ઝાડથી બીજે ઝાડે કૂદાકૂદ કરી મૂકીને અને વારેવારે પક્ષીઓના કિલકિલાટથી ખુશખુશ થઇને જાતજાતના ચાળા કરીને જોનારને પેટ ભરીને હસાવતા હતા. હરણાં પણ તલભાર ડર રાખ્યા વિના મ્હોમાં ઘાસના કોળીઆ ઘાલી આમથી તેમ દોડતાં હતાં. રામલક્ષ્મણે ધનુષબાણ સજેલાં હતાં છતાં મૃગલાં એમને પડખે થઇને, કેટલીક વાર તો એમને ઘસાઇને પણ જતાં. ઠામઠામ લાકડાંના ઢગલા પડી રહ્યા હતા અને ગાયોનાં ટોળાં ચરતાં હતાં. વાછરડાંને બોલાવવા ગાયો જ્યારે ભાં ભાં કરીને ભાંભરતી ત્યારે તેનો પડછંદો આખા વનમાં ઉઠતો અને સાંભળનારના કાન સાથે અથડાઈ અદ્‌ભુત આનંદ ઉપજાવતો.

શહેરમાં વસનારને સ્વપ્ને પણ દુર્લભ એવી આ તપોવનની શોભા અને કુદરતની સુંદરતા જોતાં જોતાં ત્રણે જણ આગળ ચાલ્યાં ત્યાં ઋષિકુમારનું ટોળું સામું મળ્યું. સર્વનાં મુખ બ્રહ્મચર્ય અને તપશ્ચર્યાના તેજથી ઝળકાટ મારી રહ્યાં હતાં અને એમાંથી ઝરતું તેજ કોઈ પણ જોનારને આંજી નાખવાને સમર્થ હતું. સૌનો વેશ એક સરખો હતો. માથા પરની જટા ઉપર સૂર્યનાં કિરણ પડવાથી તે ચળકાટ મારતી હતી. સૌનાં કપાળમાં ભસ્મનાં ત્રિપુંડ્ર હતાં અને ગળે રૂદ્રાક્ષની માળા હતી. સૌએ શરીરે કાળાં મૃગચર્મ ઓઢી લીધાં હતાં અને ડાબા હાથમાં

કમંડલુ રાખ્યાં હતાં. જમણે હાથે ખાખરાના દંડ ખભા, પર ટેકાવી રાખ્યા હતા. સૌની કેડે મુંજની મેખલા હતી. એ સર્વની પાછળ બે ત્રણ મૃગલાં પણ ધીમે પગલે ચાલ્યાં આવતાં હતાં.

આ બધા અગસ્ત્યના શિષ્યો હતા. તેઓ સવારનું નિત્યકર્મ કરી પરવારી વનમાં જૂદા જૂદા કામ માટે નીકળી પડ્યા હતા. કોઈને ગાયો ચારવાનું, કોઈને લાકડાં લાવવાનું, કોઈને સમિધો ભેગી કરવાનું, કોઈને ફળ આણવાનું, તો કોઈને ઇંગુદીફળ લાવવાનું કામ સોંપવામાં આવેલું હતું. સૌ હરખભેર પોતાના કામ પર ચાલ્યા જતા હતા. અગસ્ત્યનો પુત્ર દૃઢદસ્યુ એ સર્વનો સરદાર હતો અને સૌથી મોખરે ચાલતો હતો. રામ લક્ષ્મણ અને સીતાએ ઋષિકુમારોને વંદન કર્યું. ઋષિકુમારોએ સામો આશીર્વાદ આપ્યો. સામસામાં કુશળ પૂછાયાં. રામને અગસ્ત્ય પાસે લઈ જવાને દૃઢદસ્યુએ એક સહાધ્યાયીને મોકલી આપ્યો અને બીજું મંડળ ઝપાટાબંધ આગળ વધ્યું. રામ લક્ષ્મણ અને સીતા ઋષિશિષ્યની પાછળ પાછળ છેક આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યાં.

આશ્રમનો દેખાવ અલૌકિક હતો. એક વિશાળ ભૂમિમાં ઝાડોની વચ્ચે વચ્ચે કેટલીક પર્ણશાળાઓ બાંધેલી છે. એક ઋષિ માટે, બીજી કેટલીક શિષ્યો માટે અને બાકીની ગાયોને માટે છે. ઝુંપડાંઓની વચ્ચોવચ એક હોમશાળા છે તેમાં અગ્નિ ભડભડ બળી રહ્યો છે. હોમ

હમણાં જ પૂરો થએલો હોવાથી સમિધો અને પુરોડાશ બળે છે તેનો તડતડાટ થયા કરે છે. પર્ણકુટીઓની આગળ ઋષિપત્ની લોપામુદ્રાએ પોતાને હાથે રોપેલા અને વ્હાલથી ઉછરેલા છોડના કયારા આવેલા છે. આશ્રમમાં ભણતી ઋષિકન્યાઓ નાનકડા નાજુક ઘડા લઇને બહુ સંભાળથી હોંશભેર એ છોડને પાણી પાય છે. કેકાણે કેકાણે ઝાડ નીચે શિષ્યોનાં જૂથ જમી ગએલાં છે અને અધ્યયન ચાલી રહ્યું છે. કોઇ જગાએ યજ્ઞવિદ્યા શીખાય છે. કોઇ જગાએ ધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન થાય છે. કોઇ જગાએ વેદનું પઠન ચાલી રહ્યું છે. કોઇ જગાએ એક જણ પુસ્તક વાંચે છે અને બીજા એકચિત્તે સાંભળે છે. તો કોઇ જગાએ શાસ્ત્રના અર્થ પર શિષ્યો વચ્ચે ચર્ચા ચાલી રહી છે. જે શિષ્યોને વનમાં જવાનો વારો હશે તે વનમાં ગયા છે. ભણવાના વારા વાળા ભણે છે. બીજું કામ કરવાના વારો છે તે આશ્રમમાં જ કામ કરે છે. કોઇ નવી પર્ણશાળા બાંધવામાં ગુંથાયા છે. કોઇ પર્ણકુટીનાં આંગણાં લીંપે છે. તો કોઇ પર્ણકુટી અંદરથી વાળીઝૂડીને સાફ કરે છે. કોઇ મુંજમેખલા તૈયાર કરી રહ્યા છે, કોઇ વલ્કલ ધોવામાં રોકાયા છે, ત્યારે કોઇ મૃગચર્મ સાફ કરે છે. કેટલાક કમળનાળ આણીને એને સૂકવી દીધાં છે, તો કેટલાક રૂદ્રાક્ષની માળાઓ બનાવી રહ્યા છે. કેટલાક વળી માથી વિખૂટાં પડેલાં વાછરડાંને ખવડાવી પાણી પાઇ પંપાળવાનો આનંદ લઇ રહ્યા છે. બીજા કેટલાક આ બધાથી દૂર જઇ ધ્યાન લગાવી રહ્યા છે. સૌ પોતપોતાનું કામ

એટલી ચૂપકીથી કર્યે જાય છે કે આશ્રમની શાંતિમાં, જરાયે ભંગ પડતો નથી. રાજ્યની વ્યવસ્થા કરતાં રાજાને કેટલી મહેનત પડે છે, કેટલાં માણસો રાખવાં પડે છે, કેટલા નિયમો ઘડવા પડે છે, અને અહીંઆં કોઇ પણ જાતના નિયમો ઘડ્યા વિના કેટલી શાંતિથી અને વ્યવસ્થિત રીતે આખા આશ્રમનું કામ ચાલે છે એ જોઇ રામને આશ્ચર્ય થયું અને ઋષિઓને માટે જે માન અને પૂજ્યભાવ તેમના મનમાં હતાં તે બમણાં થયાં.

સાથે આવેલો શિષ્ય તેમને ગુરુદેવની પાસે લઇ ગયો. આશ્રમના એક ખૂણામાં એકાંત સ્થળમાં ઋષિ ચિંતન કરતા બેઠા હતા. રામ લક્ષ્મણ અને સીતાએ ઋષિને ચરણે માથું મૂકી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. ઋષિએ એમને આશીર્વાદ દીધો. શિષ્ય આસન લઈ આવ્યો તેના પર ત્રણે જણ બેઠાં. પછી અગસ્ત્યે તેમને ખબર પૂછી અને શિષ્યે આણેલાં ફળથી તેમનું સ્વાગત કર્યું. જુદી જુદી બાબત વિષે ઘણી વાર સુધી વાતો થયા પછી અગસ્ત્યે તેમને કહ્યું, "તમે આવવાનાં છો એ હું અગાઉથી જાણતો હતો. હવે તમે અહીંઆં આશ્રમમાં જ રહો અને વનવાસના દિવસ પૂરા કરો."

રામે વિનયથી કહ્યું, "અમે આશ્રમમાં નહિ હોઇએ તોપણ આપને આશ્રયે જ છીએ. અમને આ બધો પ્રદેશ જોવાની ઇચ્છા છે એટલે અમે અહીંઆં પાસે એક ઝુંપડી

બાંધીને રહીશું અને આસપાસ ફરી બધું જોઇશું. આપ અમને એવી કોઈ સરસ જગા બતાવો જ્યાં અમે રહીએ. આપનાં દર્શને તો અમે વારંવાર આવતાં જ રહીશું. ”

ઋષિએ કહ્યું: “ ઠીક, તમારી એમ મરજી હોય તો એમ કરો. અહીંઆંથી બે યોજન (આઠ ગાઉ) પર પંચવટી નામનો પ્રદેશ છે. ત્યાં ફળ, મૂળ, પાણી વગેરે અખુટ છે. વનની શોભા પણ અપાર છે. વનમાં મૃગ અને અને બીજાં પશુપક્ષીઓ પણ બહુ મોટી સંખ્યામાં રહે છે. પાસે જ ગોદાવરી વહે છે. એ પ્રદેશ જેવી રળિયામણી જગા આટલામાં બીજે ક્યાંયે નથી. સીતાને પણ ત્યાં ગમશે. તમે ત્યાં જઇને રહેશો તો સાથે સાથે ઋષિઓનું રાક્ષસોથી રક્ષણ પણ થઈ શકશે. ” રામે ઋષિની સલાહ પ્રમાણે પંચવટીમાં જઈ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઋષિએ એમને રસ્તાની થોડી માહીતી આપી.

આ વખતે મધ્યાહ્ન થવા આવ્યો હતો. વનમાં ગએલા વિદ્યાર્થીઓ પાછા વળી ગયા હતા. થોડી વારમાં મધ્યાહ્નનું નિત્યકર્મ શરૂ થયું. રામલક્ષ્મણે પણ ઋષિઓની સાથે મધ્યાહ્નસંધ્યા વગેરે કર્યું. પછી ફળાહાર થયો અને અધ્યયનનું કામ શરૂ થયું. સાંજે સૂરજ નમતો થતાં સાયંકાળનું નિત્યકર્મ થયું. વેદમંત્રના ઘોષ સાથે અગ્નિદેવતાને આહુતિઓ અપાઈ. સૂરજ આથમ્યે ચરવા ગએલી ગાયો પણ આવી પહોંચી. શિષ્યોએ વાછરડાં ધરાય એટલું દૂધ રહેવા દઇને

બીજું દૂધ દોહી લીધું. દિવસનું કામકાજ પૂરું થઈ ગયા પછી એક ઝાડ નીચે સર્વ આશ્રમવાસીઓ ભેગાં મળીને બેઠાં. સૌની વચ્ચે અગસ્ત્યનું આસન હતું. ઋષિએ થોડો ધર્મોપદેશ કર્યો અને મંડળ વીખેરાયું. રાતના બે પહોર જતાં તો આશ્રમમાં કોઈ કોઈ તપસ્વી સિવાય બધાં સૂઈ ગયાં અને બધે શાંતિ ફેલાઈ ગઈ.

છ ઘડી રાત રહી હતી ત્યાં તો સર્વ આશ્રમવાસીઓ જાગી ગયા હતા. રામ લક્ષ્મણ અને સીતાએ અગસ્ત્યને પ્રણામ કર્યા, તેમની રજા લીધી અને પંચવટીનો રસ્તો લીધો.

પડછંદો—પડઘો
પર્ણશાળા—ઝુંપડી

સહાધ્યાયી—સાથે ભણતા વિદ્યાર્થી

૩૪

રમણીય પંચવટી

મધ્યાહ્ન પહેલાં તો તેમણે પંચવટીના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો. 'આ પેલું ઋષિ કહેતા હતા તે સરોવર, આ પેલો વડ, આ પેલી ટેકરી' એમ વાતો કરતાં એકબીજાને

વનનાં સ્થળો બતાવતાં ચાલતાં હતાં ત્યાં દૂરથી જ રસ્તામાં કંઇ મોટી કાળી વસ્તુ પડી હોય એમ દેખાયું. જરાક આઘે જતામાં તો માલમ પડયું કે એક મોટો બિહામણો લાગતો ગીધ પાંખો પસારી રસ્તો રોકીને બેઠો છે. લક્ષ્મણે કહ્યું: "મોટાભાઇ, ધનુષબાણ કરો સજ્જ. આ કોઇ રાક્ષસ જ હોય એમ લાગે છે. એનાથી અગસ્ત્યના તપોવનની હદમાં તો પેસાતું જ નહિ હોય. શું પેસે? પેસે તો પલકમાં બળીને ભસ્મ ન થઇ જાય? એટલે એ દુષ્ટ ગીધનું રૂપ લઇને અહીંઆ ઋષિઓને છેતરવાને બેઠો છે. શું આ રાક્ષસોની કપટજાળ! સાલસ બિચારા બ્રાહ્મણો આ કપટીઓના પંજામાં ફસાઇ પડે એમાં શી નવાઇ? એવા ક્રૂર કુટિલ અધર્મીઓનો નાશ તો કરવો જ જોઇએ."

રામ આગળ ગયા અને ગીધને કહેવા લાગ્યા: "તું કોણ છે અને અહીંઆં રસ્તો રોકીને કેમ પડયો છે? રાક્ષસ હોય તો તું માની લેજે કે તારૂં આવી બન્યું છે. અમે દશરથના પુત્રો છીએ અને રાક્ષસોનો સંહાર કરવાને જ નીકળ્યા છીએ. માટે સાચેસાચું બોલી દેજે." ગીધ બોલ્યો: "હું ગીધ છું અને આ પંચવટીમાં રહું છું. મારૂં નામ જટાયુ છે. દશરથ રાજા તો મારા પરમ મિત્ર છે. તમે દશરથના પુત્ર હો ત્યારે તો હું તમારી સાથે જ અહીંઆં રહીશ અને તમારી રખવાળી કરીશ." પિતાના મિત્રને રામે પ્રણામ કર્યો અને સાથે રાખ્યો. દશરથના

મરણની ખબર જાણી જટાયુએ આંસુ સાર્યાં અને સૌ ગોદાવરીને તટે આવી પહોંચ્યાં.

રામ અને સીતાને ઝાડને છાંયે બેસાડીને લક્ષ્મણ ઝુંપડી બાંધવાની જગા પસંદ કરવા વનમાં ગયો. જંગલની ઝાડીઓ અને વાંકચોંકથી લક્ષ્મણ એટલો પરિચિત થઈ ગયો હતો કે જોતજોતામાં તો તે પાછો વળ્યો. જે જગા તેણે પસંદ કરી હતી તે રામ અને સીતાને બતાવી. પાસે પાણી પુષ્કળ હતું અને ફૂલ, કુશ, સમિધ વગેરે પણ ઘણા કાળ સુધી ખૂટે એવાં ન હતાં, એટલે રામને પણ એ જગા ગમી. સીતા તો આસપાસનો રમણીય પ્રદેશ જોઈને મુગ્ધ જ બની ગઈ હતી. આવું અદ્ભુત સ્થાન પસંદ કરવા માટે તે લક્ષ્મણને ધન્યવાદ આપવા લાગી.

લક્ષ્મણે પર્ણકુટીની સામગ્રી તૈયાર કરી. માટીની ભીંતો કરી, જાડા પોલા વાંસના થાંભલા કર્યા, લાંબા વાંસના મોભ બનાવ્યા, શમીની ડાળીઓની વળીઓ કરી, વળીઓને મોભ સાથે સખત બંધથી બાંધી અને છેવટે દર્ભ, કાસ, પાંદડાં વગેરેનું છાજ બનાવી દીધું. સહેજ વારમાં તો સારી પેઠે લાંબી પહોળી અને બધી જાતની સગવડવાળી સુન્દર પર્ણકુટી ઉભી થઈ ગઈ. અંદરની જમીન પર પાણી છાંટીને લક્ષ્મણે તેને પણ સપાટ બનાવી દીધી. પર્ણકુટીનું કામ પૂરૂં થયું એટલે લક્ષ્મણે જઈને ગોદાવરીમાં સ્નાન કર્યું, કમળપુષ્પ ભેગાં કરી લીધાં અને

વળતાં રામ અને સીતાને બોલાવી પર્ણકુટી આગળ લઇ ગયો. કમળનાં ફૂલથી વાસ્તુદેવતાનું પૂજન કરી ત્રણેએ પર્ણકુટીમાં પ્રવેશ કર્યો.

થોડા દિવસમાં લક્ષ્મણની મદદથી સીતાએ આંગણામાં જાતજાતનાં સુશોભિત ફૂલઝાડ વાવીને નાનોસરખો પણ સોહામણો બગીચો તૈયાર કરી દીધો. ચોરસ, ગોળ, ત્રિકોણ, સ્વસ્તિક એમ જૂદા જૂદા આકારમાં છોડને વાવ્યા હોવાથી અને વચ્ચે વચ્ચે આવવા જવાના રસ્તા રાખેલા હોવાથી બગીચાની શોભામાં ઘણો વધારો થતો હતો. આસપાસ ચોમેર કેળનાં ઝાડ વાવીને બગીચાની હદ બનાવી હતી તેથી દૂરના જોનારને તો એ જગાએ કેળનું જૂથ હોય એમ જ લાગે. નવા રોપેલા છોડની આસપાસ ક્યારા બનાવીને સીતા તેમને ઉમંગભેર પાણી પાતી અને તેમનું જીવની પેરે જતન કરતી. પર્ણકુટીની પાછળના મેદાનમાં મૃગલાં રમવા આવતાં ને કુદાકુદ કરી મૂકતાં. સીતા ઘણીવાર ઉભી રહીને એકીટસે તેમની રમત જોયાં કરતી. કેટલીક વાર તો એકાદા મૃગલાને ધીમે રહીને પકડી લેતી, તેને આંગણામાં લાવી રમાડતી, તેની સાથે ગેલ કરતી અને પેટના બાળકને ખવડાવે એટલા વહાલથી તેના મ્હોંમાં ઘાસના કણ ઘાલતી. છોડ અને મૃગલાં પાછળ જ એનો દિવસનો મોટો ભાગ નીકળી જતો.

આંગણામાં બેઠે બેઠે જ ગોદાવરીનો રેતાળ પટ, નિર્મળ પાણી અને તેમાંનાં કમળો એ બધું જોઈ શકાતું.

ઘણી વખત રામ લક્ષ્મણ અને સીતા એ જગાએ બેસતાં અને ગોદાવરી અને આસપાસનો નિર્જન પ્રદેશ જોઈ જોઈને હૈયામાં ઉભરાઈ આવતાં બાલ્યાવસ્થાનાં મીઠાં સંભારણાં એકબીજા આગળ કહી હૈયું ખાલી કરતાં. અયોધ્યાથી કુમળી વયે નીકળેલા કુમાર રામ હવે પ્રૌઢ યુવક બન્યા હતા. બાલ્યકાળની રમતો રમવાને લાયક વયના લક્ષ્મણની મુખમુદ્રા હવે ફરી ગઈ હતી. જુવાની અને અખંડિત બ્રહ્મચર્યના તેજથી એનું મુખ ચળકાટ મારી રહેતું હતું. કુમારાવસ્થામાં પતિની પાછળ વનમાં નીકળેલી સીતાએ કુમારાવસ્થા છોડી યૌવનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ત્રણેને બાળપણના દિવસો યાદ આવતા અને મિથિલા, અયોધ્યા, દશરથનો પ્રેમ, કૌસલ્યાની પ્રેમાળ મૂર્તિ, અયોધ્યાની પ્રજા એ બધું સાંભરી આવતું. ઘડીવારમાં પંચવટીના એકાંતના આનંદ આગળ એ સૌ વિસારે પડી જતું, અને એમ દિવસો પર દિવસો ચાલ્યા જતા હતા.

રામના આ પ્રદેશમાં આવ્યા પછી રાક્ષસો યાં આવતા ઓછા થઈ ગયા હતા. કોઈ રડ્યોખડ્યો આવી ચડતો તો તેને રામના બાહુબળનો સ્વાદ મળી જતો. રાક્ષસ સામો હલ્લો ન કરે ત્યાં સુધી એનું એકાદ અંગ કાપી નાખી કદરૂપો બનાવીને જીવતો છોડી દેવાનો રામનો નિયમ હતો. નહિંતર જ તે રાક્ષસના પ્રાણ લેતા.

કુશ—દર્ભ સ્વસ્તિક—સાથીઓ

૩૫

શૂર્પણખાના બેહાલ

એક દિવસ સવારનો વખત હતો. રામ હમણાં જ ગોદાવરીમાં સ્નાન કરી આવી નિત્યકર્મથી પરવારી બહાર મેદાનમાં ફરતા હતા. લક્ષ્મણ પણ તરત જ વનમાંથી પાછો ફર્યો હતો. સીતા બગીચામાં બેઠી બેઠી એક છોડનો ક્યારો તૂટી ગએલો તે સમો કરતી હતી. તેવામાં ગડગડાટ થતો હોય એવો અવાજ આવતો સંભળાયો. તેમનું ધ્યાન એકદમ તે તરફ ખેંચાયું. રામે જોયું કે એ બાજુએથી એક વિકરાળ રાક્ષસી વાયુવેગે દોડી આવે છે. એક પળમાં રાક્ષસીની આખી આકૃતિ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી. તેનો બેડોળ ચહેરો, મોટું દુંદાળું પેટ, બિહામણી લાગતી ફાટી ગએલી લાલચોળ આંખો અને વીખરાએલા લાંબા વાળ જોઇને રામને સહેજ કુતૂહળ થયું અને રાક્ષસી તરફ જોઈ રહ્યા. રાક્ષસી હવે છેક પાસે આવી પહોંચી. દૂરથી એક મનુષ્યને ઉભેલો જોઇને આજે સારે નસીબે ઉત્તમ ભક્ષ મળ્યું એ વિચારે મનમાં મલકાતી મલકાતી રાક્ષસી દોડી આવતી હતી. પણ રામની નજીક આવતાં જ તે રામના તેજથી અંજાઈ ગઈ. એના ક્રૂરતાના વિચારો ક્ષણવાર ખસી ગયા અને હૈયું હિંડોળે ચડ્યું. ઘડીભર તો ઉભી હતી ત્યાં જ

સ્તબ્ધ બનીને ચોંટી રહી. આખરે બોલવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરી તેણે રામને નમ્રતાથી પૂછયું, "તમે કોણ છો અને આ વનમાં કેમ આવેલા છો?" એક સ્ત્રી આ પ્રશ્ન પૂછે છે એ જોઈ રામે સીધી સાદી રીતે ધીરે ધીરે પોતાનું નામ ઠામ બધું આપ્યું અને પોતાનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો.

રામના મ્હોંમાંથી જેમ જેમ વેણ નીકળતાં ગયાં તેમ તેમ રાક્ષસીનો મોહ વધવા લાગ્યો. તેનું હૃદય ભારે મૂંઝવણમાં પડ્યું. કેટલીક વાર સુધી તો રામની પાસે પોતાની ઇચ્છા કેમ જણાવવી તે જ તેને ન સૂઝયું. છેવટે ધૈર્ય રાખીને તે રામને કહેવા લાગીઃ "રામ, મારાથી ઝાઝું બોલાતું નથી, પણ ટુંકમાં હું કહી દઉં છું કે તમને પરણવાને હું તલસી રહી છું. તમે મારો સ્વીકાર કરશો તો જ હું જીવી શકીશ. હું લંકાના નામાંકિત અને સમૃદ્ધિમાન ચક્રવર્તી રાજા રાવણની બહેન છું. મારૂં નામ શૂર્પણખા છે. મારા ખર ને દૂષણ નામના બીજા બે ભાઈઓ છે તેમને રાવણે જનસ્થાનના સૂબા બનાવીને મોકલ્યા છે. હું પણ અહીંઆં એમની સાથે આવી છું. આખી રાક્ષસ જાતિમાં મારા જેવી કુટડી કોઈ સ્ત્રી નથી. હું ગમે તેવું રૂપ ધારણ કરી શકું છું. અને મારા બળનાં વખાણ તો મારે જ મ્હોંએ હું શું કરૂં? એ તો તમે જ્યારે અનુભવ લો ત્યારે જ તમને ખબર પડે. હું તમને કરગરીને વીનવું છું કે તમે મારી સાથે લગ્ન કરો. પછી હું તમને લઇને ઉડીશ,

આપણે બે જણ આકાશમાં સ્વચ્છંદે ફરીશું, જ્યાં જવું હશે ત્યાં જઈશું અને મોજ માણીશું. તમારા જેવા તે શું આવા ઘોર જંગલમાં કાયાને કષ્ટ આપીને રહેવાને સરજાયા હશે ? માટે તમે જરૂર મારું કહ્યું માનો."

શૂર્પણખાનાં મોહક વચનથી રામનું મન તલપૂર પણ ચળ્યું ન હતું. રામના દૃઢ સંયમને ચલિત કરે એવું રાક્ષસ જાતિમાં તો શું પણ આખા ત્રિભુવનમાં કોઈ ન હતું. રામે સહેજ સ્મિત કરીને કહ્યું: "શૂર્પણખા, જો મારી સ્ત્રી તો મારી સાથે છે અને મારું એકપત્નીવ્રત અચળ છે એટલે મારો તો ઈલાજ નથી. પણ પેલી પર્ણકુટીમાં મારો નાનો ભાઈ લક્ષ્મણ છે તે સ્ત્રીને વનમાં લાવ્યો નથી. એને પૂછી જો એ તને પરણે તો."

શૂર્પણખાને નિરાશા તો ઉપજી, પણ રામે એવી ચતુરાઈથી મધુર વાણીમાં જવાબ આપ્યો હતો કે શૂર્પણખાનું હૈયું ભાગી ન ગયું. પર્ણકુટીમાં જઈ તેણે જેવી રીતે રામને વીનવ્યા હતા તેવી રીતે લક્ષ્મણને આજીજી કરી. આવા જોરાવર શરીરમાં આવું નબળું મન રહી શકે છે એ જોઈ લક્ષ્મણને શૂર્પણખા પર દયા આવી. તેણે કહ્યું: "શૂર્પણખા, જો હું તો રહ્યો રામનો દાસ. આ આખો દિવસ એમની સેવા કર્યા કરું છું. એમને ફળફૂલ આણી આપવાં, પાણી ભરવું અને રાત્રે એમની રખેવાળી કરવી એ મારું આખા દિવસનું કામ. મને પરણીને તારે પણ એવી ગુલામગીરીમાં

રહેવું પડશે અને સીતાની સેવા કરવી પડશે. મને પરણીને તું સુખ મેળવવા ને મોજ કરવા માગતી હોય તો તે કદી નાહ બને. પરણે તો તું રામને પરણ કે જેથી કોઈ દહાડો પણ સુખ મળે."

શૂર્પણખા કાંપતી કાંપતી ફરી રામ પાસે આવી અને રામને પગે પડી કાલાવાલા કરવા લાગી. રામે કહ્યું: "મારો નિશ્ચય દૃઢ છે. સીતા સિવાય બીજી સ્ત્રીનો વિચાર તો હું સ્વપ્ને પણ કરવાનો નથી." શૂર્પણખા કહેવા લાગી; "અરે રામ, આ સીતામાં તે શું હૈવત છે કે તમે એની પાછળ ગાંડા થઈને લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવી છે ત્યારે મ્હોં ધોવા જાઓ છો? આ કદરૂપી ટીચકુડી સીતાને તે કોણ સ્ત્રી કરીને રાખતું હશે? ઉઠો ઉઠો, આ પ્રસંગ ન ચૂકો. નહિ તો પાછળથી કદાચ પસ્તાવાનો વખત આવશે." રામ બોલ્યા: "શૂર્પણખા, મને તું ગમે તેવી લાલચોથી કે ભયથી નહિ ઠગાવી શકે. તારા બધા પ્રયત્નો ખાલી ફાંફાં છે."

શૂર્પણખાની નિરાશાએ હવે ક્રોધનું રૂપ પકડયું. તે ઘુરકી, "ત્યારે શું એ દુષ્ટા સીતા જ વચ્ચે આડખીલી કરે છે ને? ઠીક ત્યારે હવે હું એને જ ખાઈ જાઉં કે જેથી એ કાંટો દૂર થાય અને રામ મને મળે." આમ બોલીને શૂર્પણખા સીતા તરફ ધસી. રામે તરત જ લક્ષ્મણને બૂમ પાડી: "અરે સંભાળજે લક્ષ્મણ; આ દુષ્ટ રાક્ષસી સીતાને

મારવા દોડે છે. બસ હવે એને શિક્ષા તો કરવી જ જોઈએ. એને વિરૂપ બનાવી દે એટલે બસ." શૂર્પણખા સુસવાટ કરતી સીતા તરફ દોડી જતી હતી ત્યાં પાછળથી બે તીખાં બાણ આવ્યાં અને તેનાં નાક અને કાન છેદાઈ ગયાં. ઘામાંથી લોહીની ધાર વહેવા લાગી. શૂર્પણખા હતાશ થઈ ગઈ અને જીવ લઈને ઉત્તર દિશાને રસ્તે નાઠી.

કુતૂહળ—અચંબો
સ્વચ્છંદે—મરજીમાં આવે તેમ
વિરૂપ—કદરૂપી; બેડોળ
ફુટડી—રૂપાળી
દૈવત—માલ

૩૬

વેરનું બીજ

શૂર્પણખાને નાકકાન વિનાની અને લોહીલુહાણ થઈ ગએલી જોઈને વનમાં ફરતા રાક્ષસો એની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા અને વનના એક ભાગમાં ખર અને દૂષણ દરબાર ભરીને બેઠા હતા ત્યાં લઈ ગયા. શૂર્પણખાને જોતાં જ ખર રાતોપીળો થઈ ગયો અને પૂછવા લાગ્યો: "અરે શૂર્પણખા, તું આ દશામાં ક્યાંથી? કયા મૂઢ તને આમ વિરૂપ બનાવીને મોત માગી લીધું છે? દઈ દે એ દુષ્ટનું નામ કે આ ક્ષણે જ એના પ્રાણ કાઢી નાખું.

દુઃખ અને ક્રોધથી બળીજળી થઈ રહેલી શૂર્પણખાએ જીભ છૂટી મૂકી તીખાં તમતમાં બોલનાં બાણ એક પછી એક છોડવા માંડયાં: "અરે ખરદૂષણ, તમારું રાજ્ય જવા જ બેઠું છે, નહિ તો તમે આમ ઘોર નિદ્રામાં કેમ પડયા હો ? તમારા જાસુસો બધા શું કરે છે કે તમને વનમાં કોણ આવે છે ને કોણ જાય છે એની ખબર પણ પડતી નથી ? આ વનમાં રામ અને લક્ષ્મણ નામના કામદેવને લજાવે એવી કાંતિવાળા બે ક્ષત્રિય કુમાર આવેલા છે. તેમની સાથે સીતા નામની રામની સ્ત્રી પણ આવી છે. એ ગોઝારી સીતાને લીધે મારી આજે આ દશા થવા પામી છે. બસ હવે તો એ ત્રણે જણાંનું લોહી પીવા મળે તો જ મારો વેરનો અગ્નિ શાંત થાય અને મારા જીવને ટાઢક વળે. તમારામાં જોર હોય તો આટલું કરી દેખાડો અને એટલુંયે ન થાય તો રાવણને જઈને કહી દો કે અમારાથી હવે જનસ્થાનની સુબેદારી કરાતી નથી. તમારા જેવા નમાલા ભાઈઓને જોરે રાવણનું રાજ્ય નહિ નભે."

શૂર્પણખાનાં મહેણાંએ ખરના હૃદયને સોંસરું ભેદી નાખ્યું. તેણે તરત જ ચુનંદા ચૌદ સેનાપતિઓને હુકમ કર્યો કે "જાઓ, સ્ત્રીજાત પર હુમલો કરનાર એ હીચકારા રામલક્ષ્મણને અને એ હત્યારી કૃત્યા સીતાને મારીને એમનું લોહી અહીંઆં લઈ આવો. પણ ના, સીતાને તો બને ત્યાં સુધી જીવતી જ લાવજો." રામનું રહેઠાણ બતાવવા શૂર્પણખાને સેનાપતિઓની સાથે મોકલી. પંચવટીનો પ્રદેશ આવ્યો ત્યાં શૂર્પણખાએ સેનાપતિઓને રામની

પર્ણકુટીનું ઠેકાણું બતાવ્યું અને તેમને આગળ મોકલ્યા. રામથી તે એટલી ડરી ગઈ હતી કે રામ સન્મુખ જવાની તેની હિંમત જ ચાલી નહિ. એક ઝાડને ઓઠે ઉભી રહી તે શું બને છે તે જોવા લાગી.

શૂર્પણખાના ગયા પછી તેનું વેર લેવાને રાક્ષસો ચડી આવ્યા વિના નહિ જ રહે એમ ધારીને રામે તેમને સારી રીતે આવકાર આપવાની તૈયારી કરી રાખી હતી. લક્ષ્મણને કહી મૂક્યું હતું કે રાક્ષસો આવે કે તરત જ તારે સીતાને પર્ણકુટીમાં બેસાડી તેની પાસે પર્ણકુટીના બારણા આગળ ઉભા રહેવું અને ત્યાંથી ખસવું નહિ. ખરના મોકલેલા રાક્ષસો હોકારા કરતા પર્ણકુટી આગળ આવી પહોંચ્યા ત્યાં તો રામ હાથમાં ધનુષબાણ સજ્જ કરીને જ ઉભેલા હતા. રામને મારી સરદાર પાસે શાબાશી મેળવવાને દરેક જણ તલપતો હતો, તેથી પળની પણ વાટ જોયા વિના ચૌદે જણે એકી સાથે રામ પર બાણ છોડ્યાં. બાણ રામને પહોંચે તે પહેલાં જ રામના ધનુષ્યમાંથી નીકળેલા બાણથી તેમના કકડા થઈ ગયા. રાક્ષસો બીજાં બાણ મૂકવા જાય છે એટલામાં તો રામે મૂકેલાં બાણે તેમની છાતીને ભેદી નાંખી, અને ફુંફાડા મારતો નાગ દરમાંથી નીકળે તેમ રાક્ષસોની છાતીમાંથી નીકળીને રામનાં બાણ રામ પાસે પાછાં આવ્યાં. મૂળ કપાઈ જતાં ઝાડ જેમ જમીન પર પડે તેમ રાક્ષસો મૂડદાં બનીને ધરણી પર ઢળી પડ્યા.

હીચકારા—બાયલા; નામર્દ

૩૭

નિશાચરનું નિકંદન

સરદારોને પડેલા જોઈ ઝાડને ઓઠે ઉભી રહેલી શૂર્પણખા ચીસ પાડીને નાઠી અને ભાઈની પાસે આવી ધૂળમાં આળોટવા અને આક્રંદ કરવા લાગી. ખરે તેને આશ્વાસન આપીને ઉઠાડી અને રામને મારવા વચન આપ્યું. ખરને લાગ્યું કે રામ કોઈ ભારે પરાક્રમી યોદ્ધા છે માટે એની સામે ઢીલાશ રાખ્યે નહિ પાલવે. તેણે સેનાને તૈયાર થવા હુકમ આપ્યો. તરત જ ચૌદ હજાર રાક્ષસોની સેના સજ્જ થઈને ઉભી રહી. દુંદુભિના નાદ થવા લાગ્યા. હથિયાર ખખડવા લાગ્યાં. રાક્ષસોના હોકારાબકારાથી આખું વન ધ્રુજી ઉઠ્યું. દૂષણ અને ત્રિશિરા એ બે સેનાનીઓ સૈન્યને મોખરે ચાલતા હતા. સૌની પાછળ ખરનો રત્નજડિત ઝગઝગાટ મારતો સોનાનાં પૈડાંવાળો રથ હતો. ખરે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે આજે કાં તો રામને મારીને પાછા ફરવું કાં તો રણાંગણ પર જ મરણશય્યા કરવી. વાજતે ગાજતે ધડાકા ભડાકા સાથે સેનાએ કૂચ શરૂ કરી અને પંચવટીમાં આવી પહોંચી.

રસ્તામાં ઉપરાઉપરી અપશુકન થતા હતા તે જોઈને ખરના મનમાં કંઈક અશુભ થશે એવી શંકા

પેઠી હતી. સૈન્ય રામના આશ્રમ પાસે આવ્યું. દૂરથી કોલાહલ અને દુંદુભિનાદ સાંભળીને રામે લશ્કર આવતું હશે એવું અનુમાન કરી લક્ષ્મણને સીતા સાથે પર્વતની ગુફામાં મોકલી દીધો હતો અને પોતે અગસ્ત્યે આપેલું કવચ પહેરી ધનુષ પર બાણ ચડાવીને ઉભા હતા. એકવાર ચોપાસ નજર નાંખીને તેમણે સૈન્યને બરાબર નિહાળી લીધું. સૈન્ય ઠેઠ પાસે આવ્યું એટલે ખરનો રથ આગળ આવ્યો. રાક્ષસો રથને વીંટળાઈ તેની આસપાસ કોટ રચીને ઉભા રહ્યા. ખરે રામ પર એકસંગાથે એક હજાર બાણની વૃષ્ટિ કરી. ખરે શરૂઆત કરતાંની સાથે જ રાક્ષસદળમાંથી રામ પર ઝાડ, પત્થર અને બાણનો મુસળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. કાળાં વાદળ જેવા મહાકાય રાક્ષસો હાથમાં ગદા, મુદ્‌ગર, શૂલ, ખડ્ગ, પરશુ વગેરે વિવિધ આયુધો લઈને રામ પર ધસવા લાગ્યા. ઘડીવારમાં તો રામની આસપાસ રાક્ષસોનો અભેદ કોટ બની રહ્યો. રાક્ષસોનાં બાણ રામના શરીરમાં પેસવા લાગ્યાં. તરત જ રામે પોતાની આસપાસ બાણનો દુર્ગ બનાવી દીધો. રાક્ષસોનાં બાણ અને આયુધ એ દુર્ગ સાથે અથડાઈને પાછાં પડવા લાગ્યાં. રામના મંડલાકાર ચાપમાંથી સૂસવાટ કરતાં બાણ મેઘની ધાર પેઠે નીકળવા લાગ્યાં. રાક્ષસ સેનાનો કચ્ચરઘાણ વળવા લાગ્યો. લોહીની નદીઓ ચાલી રહી. ગીધ, સમડી, કાગડા વગેરે પક્ષીઓ રણાંગણ પર મડદાનું માંસ ખાવાને ભેગાં થઈ કિલકિલાટ કરવા લાગ્યાં.

એ પહોર જતાં તો ચૌદ હજારની રાક્ષસ સેના રણ-ભૂમિ પર લાંબીછટ થઇને સૂતી. દૂષણ અને ત્રિશિરા જેવા ધરણીને ધ્રુજાવે એવા રાક્ષસ સુભટો પણ વીરતા બતાવીને રણમાં પડયા. આખી સેનામાંથી માત્ર ખર એકલો રહ્યો. સેનામાંથી કોઈ રહ્યું નથી એ જોઈ તેણે પોતાના રથને લોહીમાંસના ઢગલામાં થઇને ઘસડી કાઢી રામની સન્મુખ ઊભો કર્યો. વિશ્વનો પ્રલય કરવા સાક્ષાત્ રુદ્ર નીકળ્યા હોય તેમના જેટલી ઉગ્રતા આજે રામની આકૃતિમાં હતી. એમની સામે આવેલું કોઈ પણ એમના સપાટામાંથી આજે બચે એ અશક્ય હતું. ખરે યુદ્ધની શરૂઆત કરી ને રામ પર એક હજાર બાણ ફેંક્યાં. પછી તો એકબીજા પર બાણનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. બેનાં બાણથી આકાશ પણ છવાઈ ગયું અને સૂર્ય પણ ઢંકાઇ ગયો. બેમાં કોઇ કોઇનાથી ઉતરે એમ ન હતું. ખરના બાણે રામનું કવચ ભેદી નાખ્યું. સાપની કાંચળી ઉતરી પડે એમ કવચ નીકળી પડયું અને ખરનાં બાણ રામના શરીરમાં પેસવા લાગ્યાં. રામના શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ વહેવા લાગી અને ઘડીવારમાં તો તેમનું સ્વરૂપ ભડભડાટ બળતા આગ્ન સમું દીસવા લાગ્યું.

રામ હવે કોપ્યા. તેમણે રાક્ષસ સામે ચેષ્ટા કરવી છોડી દીધી અને તેનો વધ કરવાની પેરવી કરવા લાગ્યા. એક પછી એક દિવ્ય અસ્ત્ર રામના ધનુષમાંથી છૂટવા લાગ્યાં. ખરનું માથું, હાથ, છાતી વગેરે રામના બાણથી

ભેદાઈ ગયાં. રથની ધ્વજા તૂટી, ધુંસરી ભાગી, સારથી અને ઘોડા મરાયા અને રથ કુચ્ચો વળીને પડ્યો. ખરને રથવિહોણો બનેલો જોઈને રામને બમણું જોર આવ્યું. રથ જતાં ખર ગદા લઈને ઉભો અને ગર્જના કરવા લાગ્યો. રામે ત્રાડ મારી અને કહ્યું: "હવે કરી લે ગર્જના કરવી હોય તેટલી. તારી ગદા પણ હવે હું રહેવા દેનાર નથી. તેં ઘણો કાળ આ બ્રાહ્મણોને રંજાડયા છે અને એમની સ્ત્રીઓને રોવડાવી છે. મેં આજ સુધીમાં અનેક રાક્ષસોને રગદોળ્યા છે અને બસ આજે તારૂં પણ મોત આવી ગયું છે. તારે ગયે એ સર્વે સુખી થશે."

ખર બોલ્યો: "અલ્યા મૂર્ખ, તેં કદાચ નમાલાપોચા રાક્ષસોને માર્યા હશે, એમાં આટલો ફૂલાઈ શાનો જાય છે? ખરને તું એવો રેંજીપેંજી ન માનતો કે એ તારે હાથે હાર ખમે. એ તો આજે તને મારીને તારૂં લોહી પીશે અને દુખિયારી બળીજળી બહેનને પીવડાવશે ત્યારે જ જંપશે. ચાલ આવી જા હવે બકવાટ કર્યા વિના અને લડવાનું શરૂ કર." યુદ્ધ ફરી ચાલ્યું. ખરની ગદાના ચુરેચુરા થઈ ગયા છતાં તે ન હઠ્યો. તેણે વૃક્ષ અને પાષાણની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. રામનું ધનુષ્ય ભાગી ગયું. અગસ્ત્યનું આપેલું ઇંદ્રનું ધનુષ્ય કાઢી એક દિવ્ય બાણ મૂક્યું. તેજ વરસતું તે બાણ સણસણાટ કરતું આવ્યું અને ખરને ગળે વળગી પડ્યું. પલક વારમાં તો ઝાડ પરથી ફળ ખરી પડે તેમ ખરનું માથું ધડ પરથી હેઠું પડ્યું.

રામ નિવૃત્ત થઇને ઉભા અને એકવાર રણાંગણ પર પડેલી સેના પર નજર ફેંકી પણકુટી તરફ ચાલ્યા. ગુફામાં રહેલાં સીતા અને લક્ષ્મણને બહાર બોલાવ્યાં અને તેમને રાક્ષસોના પરાક્રમનું અને મરણનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. રાક્ષસોનાં શબના ઢગલા જોઇને સીતા તો આભી જ બની ગઈ. તે દિવસ ખૂબ આનંદમાં ગયો. તપોવનના ઋષિઓ આવીને રામને ધન્યવાદ આપવા અને તેમનો આભાર માનવા લાગ્યા.

સેનાની—સેનાપતિ	રણાંગણ—રણભૂમિ
મંડલાકાર—ગોળ	પ્રલય—નાશ
રંજીપેંજી—કમજોર	

૩૮

કાયરની સલાહ

ચૌદ હજારની રાક્ષસ સેનામાંથી માત્ર અકંપન નામનો એક જ રાક્ષસ બચવા પામ્યો. સંગ્રામ ચાલતો હતો ત્યાંથી જ તે નાસી છૂટયો હતો. આખી સેના મરાયાની અને ખરદૂષણ પડયાની વાત જાણી ત્યારે તેણે હતાશ થઇને લંકાનો રસ્તો લીધો અને લંકા પહોંચીને રાવણને રાક્ષસોના સંહારની જાણ કરી. પહેલાં તો રાવણને એમ જ લાગ્યું

કે અકંપન મશ્કરી કરે છે. ખરદૂષણ મરાય એ વાત જ એને અસંભવિત લાગતી હતી. પણ જ્યારે અકંપને સોગન ખાઈને ખાત્રી આપી ત્યારે રાવણના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે ત્રાડ મારીને પૂછ્યું:

" હે અકંપન, ખરદૂષણને મારનાર એવો વીર કોણ છે? કહી દે એનું નામ કે હું આ જ ક્ષણે ત્યાં દોડી જઈને એને મચ્છરની પેઠે મસળી નાખું."

" મહારાજ, એ તો અયોધ્યાના કોઈ રાજાનો પુત્ર છે. એનું નામ રામ છે. બાપે દેશવટો દીધો છે તેથી વનમાં આવી રહ્યો છે. સાથે એનો ભાઈ પણ છે."

" એમ કે? પણ ઠીક, એનું તો હું સહેજમાં કાસળ કાઢી નાખું છું. દેવ દાનવ યક્ષ કિન્નર વગેરે સૌને મેં નમાવી જેર કર્યા છે તો એ ક્ષુદ્ર માનવ તે શા હિસાબમાં?" રાવણ ગર્વથી ફૂલાતો મૂછ મરડીને બોલ્યો.

" પણ મહારાજ, આપ ધારો છો એવો એ રામ પોચો નથી તો! શું અજબ એનું પરાક્રમ છે! શું છટાથી એ બાણનો વરસાદ વરસાવી શત્રુને ગભરાવી મૂકે છે! પાકાં ફળ ખરે એમ રામનાં તીખાં તમતમાં બાણથી રાક્ષસોનાં માથાં ધડથી છૂટાં પડતાં જોયાં છે ત્યારથી તો હું ખરેખર શેહ ખાઈ ગયો છું. મને લાગે છે મહારાજ, કે તમારાથી એ રામને નહિ જીતી શકાય."

"એ શું બોલે છે અલ્યા મૂઢ? રાવણ કોઇ દિવસ જીત મેળવ્યા વિના પાછો ફર્યો સાંભળ્યો છે?"

"પ્રભુ, મને તો જે ખરૂં સૂઝે છે તે કહું છું. સામે મ્હોંએ તો આપ રામને નહિ હરાવી શકો. પણ મારૂં કહ્યું માનો તો એક તતબીર બતાવું. એ રામની સાથે એની સ્ત્રી સીતા પણ છે. એ સીતાને ગમે તેમ કરીને રામથી વિખૂટી પાડો તો કંઈ ચોટ લાગે ખરી. સીતાનો વિયોગ થતાં રામ ઝૂરીઝૂરીને મરી જશે એમાં કંઈ સંશય નથી."

અકંપનની આ સલાહ રાવણને ગળે ઉતરી. નહિ જેવી મહેનતે શત્રુનો કાંટો દૂર થતો હોય તો તે ઠેકાણે બળ વાપરવું નકામું છે એ રાવણ સારી પેઠે સમજતો હતો. તેણે સારથીને રથ જોડવાનો હુકમ કર્યો. જરાવારમાં રાક્ષસનાં મ્હોડાંવાળા પાણીદાર ગધેડા જોડેલો સુવર્ણજડિત રથ ધમકાર કરતો આવ્યો. રાવણ તેમાં બેઠો અને જનસ્થાન ભણી પ્રયાણ કર્યું.

હતાશ—નિરાશ
શેહ ખાવી—ડરી જવું
જેર કરવું—વશ કરવું
તતબીર—યુક્તિ

૩૯

નેક સલાહ

રસ્તામાં તાટકાપુત્ર મારીચનો આશ્રમ આવતો હતો. રામના બાણે એને ફરાડી મૂક્યો ત્યારથી તેને દુનિયા પર વિરાગ આવ્યો હતો. તેથી તે આ જગાએ આશ્રમ બાંધી ત્યાં રહી ઇશ્વરભજન કરતો હતો અને ભૂતકાળમાં કરેલાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રહ્યો હતો. મારીચના આશ્રમ આગળ રાવણનો રથ થોભ્યો. રથમાંથી ઉતરી રાવણ મારીચ પાસે ગયો, તેને બધી વાત કહી અને સીતાહરણના કામમાં તેની મદદ માગી.

રામ સાથે વિખવાદ કરીને રાવણ હાથે કરીને પોતાનો વિનાશ માગી લે છે એ જોઈ મારીચને સહેજ ખેદ થયો. તેણે રાવણને કહ્યું, "મહારાજ, રામના બાહુબળનો સ્વાદ ચાખીને હું તો પૂરો ધરાઈ ગયો છું. એની સાથે વેર વધારવું એ કાળને નોતરવા જેવું છે. ખરદૂષણ ગયા તો ખેર, હવે આખા કુળનો વિનાશ ન કરાવશો. ભલે એ રામ વનમાં એની સ્ત્રી સાથે સુખે રહે અને તમે તમારી સ્ત્રી સાથે રહો. એની સ્ત્રીનું તમારે શું કામ છે?"

મારીચની તપશ્ચર્યાના બળે કહો કે મારીચે બતાવેલાં

પ્રેમ અને નમ્રતાએ કહો કે બીજા કોઈ કારણે રાવણના મન પર એવું અદ્ભુત જાદુ કર્યું કે મારીચના બોલ ઝટ લઈને તેને હૈયે ઉતરી ગયા. જે રાવણના નિશ્ચયને ફેરવવાની તાકાત ત્રિભુવનમાં કોઈનામાં ન હતી તે રાવણને આજ મારીચનાં ચન્દ્રકિરણસમાં શીતળ વચનોએ ઘડીવારમાં મ્હાત કરી નાખ્યો. મારીચને નમસ્કાર કરી રાવણ રથમાં બેઠો અને લંકા પાછો જઈ પહોંચ્યો.

મ્હાત—વશ નેક—ન્યાયી

૪૦

ફરી મન બદલાયું

મહેલ આગળ જઈને જુએ છે તો બહારના દરવાજા આગળ નાકકાનવહોણી શૂર્પણખા ધૂળમાં આળોટતી, આક્રંદ કરતી અને પછાડા નાખતી પડી છે. શરીરે વસ્ત્રનું પણ પૂરૂં ઠેકાણું નથી. વાળ પણ વીખેરાઈ ગયા છે અને ધૂળથી ભૂખરા બની ગયા છે. ચક્રવર્તિ રાવણ રાજાની બહેન શૂર્પણખાની આ દશા જોતાં જ રાવણની આંખમાં પાણી આવ્યું. રથમાંથી એકદમ ઉતરી તે શૂર્પણખા પાસે દોડી ગયો અને તેને હાથ ઝાલીને બેઠી કરી નમણે મ્હોંએ ધીરજ દેવા માંડી. શૂર્પણખાએ રાવણનો હાથ જોરથી તરછોડી નાખ્યો અને માથું કૂટવું શરૂ કર્યું. સાથે સાથે

રાવણને તીખા તમતમા મ્હેણાના બોલ પણ સંભળાવતી ગઈ. રાવણ જેમ જેમ તેને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કરતો ગયો તેમ તેમ શૂર્પણખાનો ક્રોધ વધારે ને વધારે ઉગ્ર બનતો ગયો: અબળા બહેનને આમ પીડાતી જોઇ રાવણની ધીરજ પણ ખૂટવા લાગી. શૂર્પણખાના સ્ત્રીચરિત્ર આગળ મારીચના ઉપદેશની અસર ધોવાઈ ગઈ. બહેનને ધીરજ આપીને રાવણ રથમાં બેઠો.

આખરે ભાઇએ નિર્બળતા છોડી એ જોઇને શૂર્પણખાને દિલાસો મળ્યો અને હૈયામાં હિંમત આવી. તેણે તરત જ રૂદન છોડી દીધી અને આંસુ લોઢી ભાઇ આગળ ઉભી રહી ભાઇને રામના રહેઠાણની એંધાણીઓ આપવા લાગી. રામને બનાવવાના જૂદા જૂદા ઉપાયો બતાવ્યા. છેવટે છૂટાં પડવાનો વખત આવ્યો અને રથ ચાલવાનો થયો એટલે શૂર્પણખાએ રાવણના કાનમાં કહ્યું, "જોજે સીતાને લાવવાનું ચુકતો હો. એ તો તારી જ પટરાણી થવાને લાયક છે. રાવણે શૂર્પણખાને હૈયે શાતા રાખવાનું કહી બહેનની વદાય લીધી. બહેને ભાઇને આશીર્વાદ દીધો અને રથ લંકાને દરવાજેથી જ પાછો ફર્યો.

આખી વાટ રાવણના મનમાં બહેનનું વેર લેવાના જ વિચાર ઘોળાયા કર્યા. 'પેલો રામ મરાયો, એ લક્ષ્મણ નાઠો, એ સીતાને ઉંચકી લીધી' એમ રાવણને ઘડીએ ઘડીએ થવા લાગ્યું. સ્વપ્નમાં માણસ જેમ ભાન ભૂલે તેમ રાવણ વેરના વિચારમાં ગાંડાતૂર બન્યો હતો. એટલામાં

મારીચનો આશ્રમ આવ્યો અને રથ અંતરિક્ષમાંથી નીચે ઉતર્યો ત્યાં રાવણનું મગજ ઠેકાણે આવ્યું અને તે રથમાંથી બહાર આવ્યો.

મારીચ પ્રણવમંત્રનો જાપ જપતો હતો ત્યાં એકાએક વાદળાંના ગડગડાટ જેવો રથનો ધડધડાટ કાને પડતાં તેની સમાધિ છૂટી ગઇ અને તે ગભરાટમાં આમતેમ નજર ફેરવવા લાગ્યો. સામે રાવણને ઉભેલો જોઇ તેના અચંબાનો પાર રહ્યો નહિ. રાવણ હમણાં તો ગયો છે અને ફરી પાછો એકાએક ક્યાંથી ? મારીચને કંઈ પણ બોલવાનો વખત મળે તે પહેલાં અધીરો બનેલો રાવણ દીન બની કહેવા લાગ્યો: "મારીચ, હું તારી પાસેથી રામ સાથે બાથ ભીડવાનો વિચાર તજીને ગયો, પણ લંકાને દરવાજે જઈને જોઉં છું તો શૂર્પણખા બેફાટ રુદન કરતી ધૂળમાં આળોટતી પડેલી. મને જોઇને તેણે વધારે આક્રંદ કરવા માંડયું. હું ત્રિભુવન પર એકચક્રે રાજ્ય કરનાર છત્રપતિ અને તેની બહેન આવી લજામણી દીન દશામાં, એ સ્થિતિ મારાથી ન સહેવાઇ અને હું લંકાને પાદરેથી જ પાછો વળ્યો. હવે તો મારો નિશ્ચય છે કે દુનિયામાં કાં તો રામ નહિ કાં તો હું નહિ, પણ હવે પાછા તો ન જ ફરવું."

આક્રંદ—કલ્પાન્ત
એકચક્રે—સાને તાબે કરીને
પ્રણવમન્ત્ર—ૐકાર

૪૧
પરાણે પ્રયાણ

મારીચ રાવણના મનની દશા સહેજમાં કળી ગયો. આ વેળા રાવણનો નિશ્ચય ડગે એવું તેને ન લાગ્યું, છતાં તેણે છેલ્લો પ્રયત્ન કરી જોયો. રાવણના કુટુંબ પર આવી પડનારી આફતનો વિચાર કરતાં તેના હૈયામાં ઉંડો ચીરાડો પડતો હતો. છતાં હૃદયનું દુઃખ દબાવીને તે બોલ્યો: " મહારાજ, હજુ પણ ચેતીને સ્ત્રીબુદ્ધિએ ચાલવાનું છોડી દો અને મારૂં ગરીબનું કહ્યું માનો. ખરદૂષણ મૂઆ તે એમને પાપે મૂઆ હશે. શૂર્પણખાનું અપમાન થયું તેમાં પણ દોષ શૂર્પણખાનો કેમ નહિ હોય? જેણે ખરદૂષણ ને ત્રિશિરા સરખા જોરાવર જોદ્ધાના પ્રાણ લીધા અને જેણે એકલે હાથે એક જ દિવસમાં ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો પ્રાણ કાઢી નાખ્યો એ પુરુષની છાતી અને એનું બાહુબળ કેવાં હશે એનો તો સહેજ વિચાર કરો. એવા પુરુષને તો મિત્ર બનાવી ઘેર લાવીએ અને તેના પગ પખાળીને પૂજીએ તો જ આપણે આપણા પરાક્રમને દીપાવ્યું કહેવાય. રામની સાથે બાકરી બાંધીને તમે કશી લ્હાણ નથી કાઢવાના એ વિધિવાક્ય જાણજો. મારો અનુભવ તો હું તમને કહી ચુક્યો છું. વિશ્વામિત્રના યજ્ઞમાં અમારો પહેલો ભેટો થયો. ત્યારે તો રામ નાના બાળક હતા. એમને મૂછ પણ ફૂટી

નહોતી. પણ શું એ નવલોહીઆ બાળકનું પરાક્રમ ! અમે તો—"

"બસ કર તારો લવારો હવે," રાવણ વચમાં જ તડુકી ઉઠ્યો. "જવા દે તારાં એ લાંબાંલચ ભાષણો અને સીધી વાત કરવા માંડ. શરમાતો નથી નફ્ટ, મારે મ્હોડે શત્રુનાં વખાણ કરતાં અને આવા નિર્બળતાના કાયરને છાજે એવા બોલ બોલતાં ? ચાલ થઇ જા તૈયાર મારી સાથે આવવાને અને બેસ આ રથમાં."

"પણ મહારાજ—"

"પણ કાંઈ નહિ. ઉઠ ઉઠવું હોય તો, નહિ તો જોયો છે આ રાવણનો ભુજદંડ ? રામનું મરણ થશે ત્યારે થશે, પણ તારે તો આજે જ ભૂપીતા થવું પડશે."

મારીચ લાચાર થઇને ઉઠ્યો. રાવણ જેવાને હાથે મરવા કરતાં રામ જેવા ધીર વીર પુણ્યશાળી પુરુષને હાથે મરવું અને ભાગ્યશાળી થઈ જવું એ તેને વધારે ગમ્યું અને તેથી વધારે જીદ્દ ન કરતાં તે રથમાં બેસી ગયો.

રથ આકાશમાં ચડ્યો અને પવનવેગે પંચવટીની દિશામાં ચાલવા લાગ્યો. વાટમાં રાવણ અને મારીચે શો ઘાટ ઘડવો એ વિષે પૂરેપૂરી ચર્ચા કરી લીધી અને આખરે બંને જણે કેમ વર્તવું એનો નિર્ણય થયો. એટલી વારમાં દૂરથી પંચવટીનો પ્રદેશ અને રામની પર્ણકુટી જણાવા લાગ્યાં. રથ જમીન પર ઉતર્યો અને મારીચ અને રાવણ

બહાર આવ્યા. રાવણે મારીચને ફરીથી ચેતવણી આપી, આખું કારસ્તાન સાવધાનતાથી પાર ઉતારવા કહ્યું અને બંને જણ છૂટા પડ્યા. રાવણ એ જગાએ જ રહ્યો અને મારીચ પંચવટીને રસ્તે ચાલ્યો.

ભૂપીતા—જમીનદોસ્ત

૪૨

માયાવી મૃગ

રાક્ષસસેનાના સંહાર પછીના દિવસો દંડકારણ્યવાસીઓને ઉત્સવના દિવસો હતા. પળે પળે રાક્ષસોનાં વિઘ્નની શંકાથી હૈયાં ઉંચાં રાખી કામ કરતા તે તપસ્વીઓ ભયનું મૂળ ટળવાથી ઈશ્વરનો ઉપકાર માની પરમ શાંતિથી તપશ્ચર્યામાં ડૂબી ગયા હતા. પોતાને હાથે ધર્મની સહેજ પણ સેવા થઈ શકી એ વિચારથી રામને સંતોષ થતો હતો અને એ બધાનો યશ તેઓ ગુરુદેવને અપતા હતા. લક્ષ્મણનું મન મોટાભાઈનું બળ જોઈ ઓછું ગવથી ભરાતું ન હતું અને પોતાને પણ એવું પરાક્રમ દાખવવાનો પ્રસંગ કોઈ વાર મળશે એવી આશાથી પ્રસન્ન રહેતું હતું. લક્ષ્મણને મ્હોડેથી રામે બાળપણમાં કરેલાં પરાક્રમોનાં અને ખરદૂષણના દાનવદળના નિકંદનનાં સાદાં પણ છટાદાર ભભકભરેલાં વર્ણનો સાંભળી સીતાનું હૈયું હર્ષથી ઉછાળા મારતું.

સીતા એ હર્ષના ઉભરા દાબી દેવાનો પ્રયત્ન કરતી, છતાં કોઈ કોઈ વાર તેના મ્હોડા પર શરમના શેરડા પડી જતા અને અંતરના ભાવ મુખમુદ્રા પર તરી આવતા. આ રીતે દેશવટો ભોગવતું આ રાજકુટુંબ કદી નહિ અનુભવેલો એવો આનંદ અનુભવતું રાજમહેલને ભૂલી જઈ જંગલની મોજો માણતું હતું.

મારીચ અને રાવણ મસલત કરીને છૂટા પડયા તે વેળા ખરા મધ્યાહ્નનો સમય હતો. આકાશના મધ્યભાગમાંથી સૂર્યનારાયણ તેજના અંગાર વરસાવી પંચવટીના પ્રદેશને ધખાવી રહ્યા હતા. વસંત ઋતુ પૂર બહારમાં ખીલી હતી. સીતાએ વહાલથી ઉછેરેલાં ઝાડ ફૂલીફાલીને ફળફૂલના ભારથી લચી રહ્યાં હતાં. એ બગીચાની અંદર અને આસપાસ હરણાં આવીને વિસામો લેતાં, રમતાં, કુદાકુદ કરતાં અને સીતાના કોમળ હાથમાંથી ઘાસના કલ્લા ખાવાને હેતભેર પર્ણકુટીની આજુબાજુ ફરતાં અને સીતાને બોલાવવા પોતપોતાની વાણીમાં શબ્દ કરતાં.

મધ્યાહ્નના નિત્યકર્મથી પરવારીને રામ લક્ષ્મણ અને સીતા કુટીરમાં બેઠાં બેઠાં કુદરતનો બહાર નિહાળતાં હતાં. સ્મરણપોથીનાં કંઇ કંઈ પાનાં ઉકેલાઇ જૂનાં સ્મરણ તાજાં થતાં હતાં. ઇતિહાસપુરાણની કંઇ કંઇ જુગજૂની વાર્તાઓનો રસ જામ્યો હતો. ત્યાં એકાએક સીતાને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય એવાં મૃગલાંની યાદ આવી અને વાર્તાનો રસ અધુરો મૂકીને તે ઉઠી પર્ણકુટીની બહાર આવી.

બગીચાની આસપાસ રમતાં મૃગલાંમાં આજે રોજનો ઉલ્લાસ જણાતો નહોતો. કંઇક ભયાનક વસ્તુથી ત્રાસ પામતાં હોય તેમ તેઓ ચમકી ચમકીને આમથી તેમ ગભરાટમાં દોડતાં હતાં. સીતાએ પળવારમાં આ જોઈ લીધું અને એનું કારણ જાણવા આસપાસ નજર ફેરવી જોઇ. તરત જ તેની નજર એક નવા આવેલા મૃગ પર પડી. મૃગને જોતાંની સાથે જ સીતા એકદમ આભી બની ગઈ અને પાછી હઠી. તેણે આજ સુધીમાં ઘણા મૃગ જોયા ને રમાડયા હતા, પણ આવો મૃગ તો કદી જોયો નહોતો. આનું રૂપ તો કંઇક અદ્‌ભુત જ હતું. એનાં શીંગડાં ચળકતાં રત્નનાં હતાં. મ્હોડા પર કાળા અને ધોળા પટા હતા. હોઠ કમળના ફૂલ જેવા રાતાચોળ હતા. કાન અને પેટ ઇન્દ્રનીલમણિ જેવાં ભુરાં હતાં. બંને બાજુ પર મોટાં પીળાં ચાડાં હતાં. પગ ખૂબ નાજુક હતા અને ખરીઓ લીલમની હતી. આખે શરીરે ધોળાં રૂપેરી ટપકાં હતાં. નાનકડી પૂંછડી મેઘધનુષના રંગની હતી. તે ઉંચી રાખીને મૃગ આમથી તેમ ફરતો હતો અને ઝાડ અને વેલાની કૂંણી કુંપળો ખાતો હતો. સીતા થોડીવાર એને એકીટસે નિરખતી ઉભી રહી અને પછી એને પકડીને પંપાળવા આગળ વધી. પણ મૃગ કંઈ એમ સહેલાઇથી પકડાઇ જાય એવો ન હતો. ને આમથી તેમ દોડવા લાગ્યો. ઘડીકમાં કરેણોના ઝુંડમાં ભરાઇ જાય તો ઘડીકમાં વળી કેળોમાં સંતાઇ જાય. સીતા જ્યાં જાય ત્યાંથી આઘો ને આઘો નાસે. ઘણી વાર સુધી એમ મૃગની પાછળ પડયા છતાં મૃગ હાથ નથી જ આવતો.

એમ જોઇને સીતા જરા નિરાશ થઈ. મૃગ જતો ન રહે એટલા માટે તેના પર નજર રાખી તેણે પર્ણકુટીમાં બેઠેલા રામલક્ષ્મણને બૂમ મારી. "લક્ષ્મણ, આર્યપુત્ર, જરા અહીં આવો તો. એકદમ આવો. કંઇક કંઇક દેખાડું."

સીતાની હાક સાંભળી રામ અને લક્ષ્મણ વાડામાં આવ્યા. તેમની નજર તરત પેલા મૃગ પર પડી. મૃગનું રૂપ જોઇ રામ ચકિત થઈ ગયા. લક્ષ્મણે કહ્યું, "ઓહો, તમે આ બતાવતાં હતાં કે! મૃગ છે તો રૂઢિયાળો, પણ જોજો એનાથી ભોળવાઈ જતાં. આવો મૃગ કદી જોયો નથી તેમ સાંભળ્યો પણ નથી. કોઈ કપટી રાક્ષસ મૃગનું રૂપ લઇને આપણને ફસાવવા સારૂ પણ આવ્યો હોય. આ રાક્ષસો ગમે તેવાં રૂપ લઈ શકે છે. આજ સુધીમાં ઘણા બ્રાહ્મણોએ એમના કપટથી ભોળવાઇને જીવ ખોયા છે. માટે આપણે સાવચેતી રાખીને ચાલજો."

લક્ષ્મણનાં વચન સીતાને ન ગમ્યાં. તે હસતે હસતે લક્ષ્મણને ઠપકો આપવા લાગી: "લક્ષ્મણજી, તમે અમથા રાક્ષસથી ડરો છો. રાક્ષસ આવા મૃગનું રૂપ લઇને જ શા માટે આવે ? આ તો સાચો જ મૃગ હોવો જોઇએ. આપણે એવો કદી દીઠેલો નહિ તેથી તમને રાક્ષસની શંકા આવે છે. આર્યપુત્ર, તમે એને પકડી લોને. એ મૂઓ મારા હાથમાં નથી આવતો. આપણે એને પાળીશું ને અયોધ્યા જઇશું ત્યારે એને સાથે લેતાં જઇશું. કૌસલ્યા માતા, સુમિત્રા માતા, ભરતજી વગેરે સૌ એને જોઈ ચકિત

થશે અને આપણે વનમાંથી આણેલું આવું અદ્ભુત પ્રાણી જોવાને આખું અયોધ્યા ઉલટશે. આર્યપુત્ર, એને બને ત્યાં સુધી તો જીવતો જ પકડજો; અને જો જીવતો ન જ પકડાય તો એને મારીને એનું ચામડું પણ લઈ લેજો. એ સુન્દર મૃગચર્મની મારે કાંચળી થશે."

રામને પણ મૃગ બહુ ગમી ગયો હતો. તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું, "લક્ષ્મણ, આ મૃગ સાચે જ માણસને મોહ પમાડે એવો છે. એને પકડવો તો જોઈએ જ. રાક્ષસ હશે તોયે શું ? એવા કપટી રાક્ષસોને મારવા એ તો આપણું કામ જ છે. રાક્ષસ હશે ને આપણે હાથે મરશે તો ઘણા લોકોનો ત્રાસ ટળશે અને તેઓ નીરાંતે બેસી શકશે. લાવ મારાં ધનુષ્યબાણ અને તલવાર. ચાલ હું એની પાછળ નીકળી પડું છું ને હમણાં જોતજોતામાં એને પકડી લાવું છું. જીવતો નહિ જ પકડાય તો પછી મારીને પણ લાવીશ."

ભાઈના ઉત્સાહથી લક્ષ્મણને પણ શૂર ચડ્યું. તેણે રામને બધાં શસ્ત્ર આણી આપ્યાં. રામે ખભે ધનુષ ભેરવ્યું, પીઠે ભાથાં બાંધ્યાં, હાથમાં ચકચકતી તલવાર લીધી અને મૃગની પાછળ જવા નીકળ્યા. જતાં જતાં લક્ષ્મણને સીતાની ભાળવણી કરી અને સીતાને એકલી ન મૂકવાની ચેતવણી આપી રામ પર્ણકુટીના ચોગાનની બહાર નીકળી પડ્યા.

રામ શસ્ત્ર સજતા હતા ત્યારનો જ મૃગ તો પર્ણકુટી આગળથી નાસી છૂટયો હતો. રામ બહાર આવ્યા ત્યાં મૃગને દૂર એક જગાએ ઉભેલો જોયો અને એની પાછળ દોડ્યા.

મૃગે એકદમ મોટી ફલંગ મારી ને દોટ મૂકી. આગળ મૃગ ને પાછળ રામ એમ બંને પૂરપાટમાં દોડવા લાગ્યા. બેની વચ્ચે બહુ છેટું પડી જાય એટલે પાછો મૃગ જરા વાર ઉભો રહે ને રામ મૃગને થાકેલો જાણી જરા ઉતાવળા દોડવા માંડે એટલે તે પાછો ફરીથી દોટ મૂકે. કોઈ વાર તો તે રામની નજર ચુકાવીને ક્યાંક છૂપાઇ પણ જાય અને રામ જરા શ્વાસ ખાવા ઉભા રહે એટલે દૂર દૂર મૃગ બીજા ઘણા મૃગના ટોળા સાથે દોડતો જણાય અને રામ ફરી પાછા દોડવા માંડે.

આમ રામ ઘણાં મેદાન, ટેકરા, નદીનાળાં ખુંદી વળ્યા. તેમને શરીરે પરસેવાના રેબઝેબ ઉતરવા લાગ્યા. પર્ણકુટી તો ક્યાંય રહી ગઇ હતી અને તેઓ જનસ્થાનની પણ હદ વટાવી ગયા હતા. પણ મૃગ ન પકડાયો તે ન જ પકડાયો. છેવટે રામે એને જીવતો પકડવાની આશા મૂકી અને ધનુષ ઉતારી પણછનો ટંકાર કરી એક તીક્ષ્ણ બાણ ચડાવ્યું અને તેની પાછળ છોડયું. બાણ સૂસવાટ કરતું ચાલ્યું અને આવીને મૃગ દોડતો હતો ત્યાં તેના પેટમાં વાગ્યું. બાણના જોરે મૃગ એક તાડ જેટલો ઉંચો ઉછળ્યો ને હેઠા પડયો. પડતાં પડતાં તેણે રામના જેવો અવાજ કાઢીને કારમી વન ગજવી નાખે એવી ચીસ પાડી, “ ઓ સીતા, ઓ લક્ષ્મણ. ” ચીસ સાંભળી રામના પેટમાં ધ્રાસકો પડયો ને તેઓ દોડતા દોડતા મૃગ પાસે ગયા. જઇને જુએ છે તો મૃગને ઠેકાણે એક કાળો મેશના ઢગલા જેવો મરેલો રાક્ષસ પડયો હતો. પડતાં વેંત જ તેના પ્રાણ નીકળી ગયા હતા.

રાક્ષસને જોતાં જ રામે તેને ઓળખ્યો. આ તે જ મારીચ હતો જેને પોતે વિશ્વામિત્રના યજ્ઞમાં એક બાણે ઉડાડી મૂક્યો હતો. મારીચને જોઈને અને તેની ચીસ સાંભળીને રામને લક્ષ્મણનાં વચન યાદ આવ્યાં અને આની પાછળ જરૂર કંઈ દગો હોવો જોઈએ એવી ખાતરી થઈ. આખરે લક્ષ્મણે કહેલી વાત સાચી પડી અને લક્ષ્મણનું કહ્યું પોતે ન માન્યું અને માયાવી મૃગના મોહમાં સપડાયા એનું રામને બહુ દુઃખ થવા લાગ્યું. રાક્ષસની ચીસ સાંભળીને સીતાની અને લક્ષ્મણની શી સ્થિતિ થશે એનો વિચાર આવતાં તેમને રોમાંચ આવવા લાગ્યાં અને આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. તેમના હૈયામાં અપાર ચિન્તા થવા લાગી. તેઓ તરત જ પર્ણકુટીને રસ્તે વળ્યા અને ઝપાટાબંધ ચાલવા લાગ્યા.

ધખાવી—બાળી	ઉલ્લાસ—આનન્દ
કુટીર—ઝુંપડી	પણછ—દોરી
ભાળવણી—સુપરત	રોમાંચ આવવાં—રૂવાટાં ઉભાં થવાં

૪૩
વિપરીત બુદ્ધિ

આ બાજુએ પંચવટીમાં લક્ષ્મણ અને સીતા રામની વાટ જોતાં ઝુંપડીના આંગણામાં બેઠાં હતાં અને ‘હમણાં આવશે’ ‘હમણાં આવશે’ એમ કહી કહીને રસ્તા પર લાંબે

સુધી વારંવાર નજર નાખ્યા કરતાં હતાં, ત્યાં તો કાન ફાડી નાખે એવી ચીસ સંભળાઇ. ચીસ સાંભળતાં સીતાના પેટમાં ફાળ પડી. તે એકદમ થરથર ધ્રુજવા લાગી અને ગાભરી ગાભરી લક્ષ્મણને કહેવા લાગી, "લક્ષ્મણ, ઉઠો ઉઠો, દોડી પહોંચો તો રામચન્દ્રજી પાસે. સાંભળી આ કારમી ચીસ ? એ તેમનો જ સાદ. જાઓ તો, વાર ન લગાડો."

લક્ષ્મણ સીતાના જેવો ગભરાઈ ગયો નહોતો. તેને રામના પરાક્રમ પર વિશ્વાસ હતો. રાક્ષસોનાં કપટથી તે વાકેફ હતો. તેથી આ ચીસે એના મન પર ઝાઝી અસર કરી નહિ. તે સીતાને ધીરજ આપીને કહેવા લાગ્યો, "ભાભી, આમ ગભરાઓ છો શા માટે ? હું તમને ખાત્રી આપીને કહું છું કે આ રામનો અવાજ નહોય. રામ શું એવા કાચાપોચા છે કે એમના પર એમ આફત આવી પડે ? તમે પોતે રામનું પરાક્રમ ક્યાં નથી જોયું ? આ તો કોઈ રાક્ષસનું જ કપટ જણાય છે. ખર પડયો એટલે હવે બાકી રહી ગએલા રાક્ષસો આમ કૂટકપટ કરીને આપણને ફસાવવાનો લાગ શોધતા ફરે છે. તમે ડરશો નહિ; રામને કશી ઇજા નહિ આવી હોય. હમણાં રામ પાછા આવી પહોંચશે."

પણ લક્ષ્મણના બોલથી સીતાને કંઈ ટાઢક વળે ? તે કરગરીને બોલી, "લક્ષ્મણજી, આમ છેક વિશ્વાસે શું રહો છો ? વિશ્વાસમાં ને વિશ્વાસમાં જ માણસ કોઇ વાર ફુટાઈ પડે. તમે જરા જુઓ તો ખરા. જોવામાં શું જાય છે ? ભાગ્ય અવળું હોય ત્યારે ભલભલાનાં પરાક્રમ પર પાણી

ફરી વળે. માટે તમને આજીજી કરીને કહું છું કે તમે જાઓ."

લક્ષ્મણે જવાબ દીધો, "ભાભી, રામ મને તમારી ભાળવણી કરીને ગયા છે. તમને છોડી મારાથી શી રીતે જવાય ? આ વન તો રાક્ષસોથી ભરેલું છે. એમાં તમને એકલાં મૂકીને જતાં મારું મન કબૂલ કરતું નથી."

લક્ષ્મણ નથી ખસતો એ જોઇને સીતાને જરા ગુસ્સો ચડી ગયો હતો. તે બોલી, "લક્ષ્મણ, જાઓને જતા હો તો. મારી આટલી બધી દરકાર તમારે શા માટે જોઇએ ? પહેલા રામ ને પછી હું. રામ ક્ષેમકુશળ હોય તો મારી સંભાળ લીધી કામની. માટે જાઓ હવે વાર લગાડયા વિના."

લક્ષ્મણનું મન સીતાને છોડી જતાં કેમે કર્યું ચાલતું નહોતું. સીતાને સમજાવવી પણ શી રીતે ? અને સીતા ન સમજે તોપણ રામની આજ્ઞા કેમ તોડાય ? છતાં સીતા ન જ સમજે તો શું કરવું ? તેના મનમાં ખૂબ ગડમથલ ચાલતી હતી. તે અડગ રહ્યો. તેણે સીતાને કહ્યું, "ભાભી, તમારું કહ્યું હું શી રીતે માનું ? મારું મન સાક્ષી પૂરે છે કે રામ સહીસલામત છે. તમે ગમે તેમ કહેશો તોયે તમને એકલાં મૂકીને હું અહીંથી ખસવાનો નથી."

લક્ષ્મણનો અવિનય જોઇને સીતા અધીરી બની ગઈ. "લક્ષ્મણજી, ધન્ય છે તમારી ધીરજને. તમને રામના રક્ષણ કરતાં પણ મારા રક્ષણની વધારે પડી છે ખરું ! ચાલો ત્યારે હું જ રામની શોધમાં જાઉં છું. તમે આ પર્ણકુટીની સંભાળ લેજો."

લક્ષ્મણ મૂંઝાયો. સીતા જવા તૈયાર થઈ એટલે એને ગયા વિના છૂટકો નહોતો. આંખો નીચે જમીન પર રાખીને જ તેણે ધીમે સાદે કહ્યું, " સીતા, ભલે તમે ન જ માનતાં હો તો હું જાઉં છું. આ સૌ વનદેવતાઓ તમારૂં રક્ષણ કરો. "

સીતાના ચહેરા પર પ્રફુલ્લતા છવાઇ રહી. તેણે દિયરને સાબાશી આપી અને કહ્યું, " મારી ચિન્તા ન કરશો. મને કોઈ પરપુરુષનો સ્પર્શ પણ થઈ શકવાનો નથી એની ખાત્રી રાખજો. માટે ચિન્તા કરશો નહિ, અને રામને લઇને વહેલા આવજો. "

લક્ષ્મણ જવા ઉભો થયો હતો. તેણે સીતાને જરા નીચા વળીને પ્રણામ કર્યો અને નીકળ્યો. સીતાને ભરજંગલમાં એકલી નિરાધાર છોડી જતાં તેના હૈયામાં અપાર વેદના થતી હતી. વનમાં ઝાડ, સરોવર, નદી બધાં પર નજર નાખતો નાખતો તે જવા લાગ્યો. આખું વન જાણે આજે ભારે શોકમાં હોય એવું સૂનુંસમ લાગતું હતું. ઉલ્લાસનું તો ક્યાંયે નામ નહોતું. પક્ષીઓના બોલવામાં આનન્દ ન હતો, મૃગલાંના દોડવામાં ઉમંગ ન હતો, સરોવરના પાણીમાં પ્રસન્નતા નહોતી, નદીના પાણીમાં તરંગ નહોતા. લક્ષ્મણ વિમાસણ કરતો કરતો ધીરે ધીરે ચાલવા લાગ્યો. પર્ણકુટી દેખાતી રહી ત્યાં સુધી તેણે વળીવળીને સીતા તરફ જોયાં કર્યું. પર્ણકુટી દેખાતી બંધ થઈ એટલે તેણે મૃગ અને રામનાં પગલાં જોઇને તે રસ્તે સપાટામાં ચાલવા માંડ્યું.

૪૪

સીતાહરણ

મૃગ આવ્યો ને ગયો અને રામલક્ષ્મણ એની પૂઠે ગયા એ બધો વખત રાવણ પંચવટીની આસપાસ આંટા માર્યા કરતો હતો અને અંદર પેસવાના વખતની રાહ જોતો હતો. લક્ષ્મણ દેખાતો બંધ થયો એટલે તેણે સાધુ (પરિવ્રાજક) નો વેષ ધારણ કર્યો. સુન્દર ઝીણું ભગવું વસ્ત્ર પહેર્યું, લાંબી શિખા કરી, હાથમાં છત્રી લીધી, પગમાં જોડા પહેર્યા, ડાબે ખભે દંડકમંડળ લટકાવ્યાં અને પંચવટીમાં પ્રવેશ કર્યો. રાવણને જોઇને આખું વન ભયથી સ્તબ્ધ થઈ ગયું. પવન વાતો બંધ થયો. ઝાડ હાલતાં બંધ થયાં. ગોદાવરીનાં જળ થંભી ગયાં. પક્ષીઓ કિલકિલાટ છોડી માળામાં ભરાઇ ગયાં અને પશુઓ ચારો છોડી જીવ લઇને નાઠાં.

રાવણ ઝપાટાબંધ રામની પર્ણકુટી તરફ ચાલ્યો અને સહેજ વારમાં પર્ણકુટીના આંગણા આગળ આવી પહોંચ્યો. આંગણામાં સીતા સોડીઉં વાળીને નીચું મ્હોં કરી બેસી રહી હતી. આંખમાંથી આંસુ વહે જતાં હતાં. રાવણ આવ્યો તે સીતાએ જોયો નહિ. રાવણે બ્રહ્મઘોષ કર્યો એટલે સીતાએ તેની તરફ જોયું અને બારણે અતિથિ આવ્યો જાણી તેણે આંસુ લોહી નાખ્યાં અને અતિથિનું સ્વાગત કરવા ઉઠી.

અતિથિને આંગણામાં બોલાવી આસન આપ્યું, પાણી આપ્યું અને લક્ષ્મણે આણી મૂકેલાં ફળ તેની આગળ મૂક્યાં.

સીતાને જોતાંની સાથે એને ઉપાડી જવાની તાલાવેલી તો રાવણને લાગી જ હતી, પણ એને બોલતી સાંભળીને એને આખી ને આખી ખાઇ જવાનું મન થયું. તેણે મનને મહાપરાણે કબજામાં રાખીને સીતાની સાથે વાત કરવા માંડી: " હે સુન્દરી, તું કોઇ અપ્સરા છે, ગંધર્વ છે, કિન્નર છે, લક્ષ્મી છે કે આ વનની વનદેવતા છે ? આ વનમાં તું કેમ આવી છે ? આ વનમાં એકલી રહેતાં તને બીક નથી લાગતી ? આ વન તો રાક્ષસોથી ભરેલું છે. સિંહ, હાથી, વાઘ, ચિત્તા, વરૂ, રીંછ, ગીધ વગેરે અનેક વિકરાળ પ્રાણીઓ આ વનમાં ફર્યા કરે છે. ત્યાં રહેતાં ભલભલાના બંધ વછૂટી જાય તે તું કેમ રહી શકે છે ? તું કોણ છે ? તારો પતિ કોણ છે અને કયાં છે ? આ રાક્ષસોથી ભરેલા વનમાં તું કયાંથી આવી ચડી છે ? "

રાવણનો વેષ જોઇને સીતાએ તેને બ્રાહ્મણ માન્યો હતો. તેનાં વચન સાંભળી સીતાને તેના પર વિશ્વાસ બેઠો. તેણે પોતાનો આખો ઇતિહાસ અથથી તે ઇતિ સુધી રાવણને કહી સંભળાવ્યો, રામના સત્યપાલનનાં અને પરાક્રમનાં* અને

---

* दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् सत्यं ब्रूयान्न चानृतम्
एतद्ब्राह्मण रामस्य व्रतं धृतमनुत्तमम् ॥

લક્ષ્મણના સેવાભાવનાં વખાણ કર્યાં અને રાવણને કહ્યું "મારા પતિ અને લક્ષ્મણ મૃગયા કરવા વનમાં ગયા છે. એ હમણાં આવશે. તમારે બીજું જરૂરનું કામ ન હોય તો એ આવે ત્યાં સુધી તમે અહીં બેસો. એ આવતા તો હશે જ." આમ કહીને સીતા રામલક્ષ્મણને જોવા માટે દૂર નજર નાખીને જોઇ રહી. પણ ત્યાં પંચવટીની વિશાળ હરિયાળી ભૂમિ જ નજરે પડતી હતી. રામ કે લક્ષ્મણ કોઇ દેખાતું નહોતું.

રાવણની અધીરાઈ વધતી જતી હતી. સીતાના મ્હોંમાંથી જેમ જેમ બોલ નીકળતા હતા તેમ તેમ રાવણ ઉંચો નીચો થતો હતો. તેનાથી વધારે વાર છાનું ન રહેવાયું. તે એકદમ બોલી ઉઠ્યો, "હે સીતા, જેણે સ્વર્ગના દેવોને દાસ બનાવ્યા છે, જેના નામથી ત્રણે લોકમાં ત્રાસ વર્તી રહે છે અને ચૌદ ભુવનમાં જેની હાક વાગી રહી છે એવો હું રાજા રાવણ છું. સમુદ્રની વચ્ચોવચ સોનાના કોટવાળી મારી લંકાનગરી છે. તું આ વનમાં શીદને પડી રહી છે? મારી સાથે ચાલ. હું તને મારી પટરાણી બનાવીશ. મારા મહેલોમાં અને ઉદ્યાનોમાં તું મ્હાલજે અને સુખચેનમાં રહેજે. પાંચ હજાર દાસીઓ તો તારી તહેનાતમાં હાજર રહેશે અને તારો બોલ પડતાંની સાથે ઝીલી લેશે."

અતિથિનાં આ અવિનય અને ઉદ્ધતાઇ જોઇ સીતાની આંખ ફાટી. તે ગાજી, "અલ્યા મૂઢ, તું અતિથિ થઇને આવ્યો છે ને આ શું બોલી રહ્યો છે? મારા અચળ

પાતિવ્રત્યમાંથી તું મને ચળાવવા માગે છે? મહાયશસ્વી જિતેન્દ્રિય રામ પરથી તારા પર મારૂં મન વળાવવા માગે છે? ચાલ હટી જા, દુષ્ટ, મારા જેવી સિંહણને તું શિયાળ શું કરી શકવાનો છે? મને લઇ જઇને તું કેટલા દિવસ જીવવાની આશા રાખે છે? છાનોમાનો ચાલ્યો જા અહીંથી તારૂં કાળું મ્હોડું લઇને."

રાવણ હસી પડયો. "હં! ભારે ડરી ગયો તો હું! અરે મૂર્ખી, તું મને ઓળખતી નથી. મેં કુબેરને હરાવીને એનું પુષ્પક વિમાન પડાવી લીધું છે. દેવો ગરીબ ગાય બનીને મારે ત્યાં નોકરી કરે છે. મારા નામથી આખા ત્રિભુવનનાં પ્રાણીઓ થરથરે છે. કયાં મારૂં પરાક્રમ અને કયાં આ તારો ટીચકુડો રામ! રામનામાં દૈવત હોય તો એનો બાપ એને વનમાં કાઢી મૂકત શું કરવા? એવાને તે શું વળગી રહી છે? ચાલ મારી સાથે લંકા આવી જા."

સીતાની આંખમાંથી કોપ વરસતો હતો. "અલ્યા મૂર્ખ, તું કુબેર કે ઇન્દ્રને જીતીને મદે ભરાયો હશે, પણ રામ તારો નાદ ઉતારે એવા છે એ યાદ રાખજે. હજુ પણ કહું છું કે અહીંથી ચાલ્યો જા, તારૂં ક્ષેમકુશળ ઇચ્છતો હોય તો."

વધારે બોલાચાલી કરવા જેટલી ધીરજ રાવણમાં રહી નહોતી. તેણે એકદમ જોરથી તાળી પાડી સિંહનાદ કર્યો અને બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ છોડી પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ

ધારણ કર્યું. એક ક્ષણમાં સીતાના મ્હોં સામે પહાડ જેવો પ્રચંડ રાક્ષસ હુંકાર કરીને ઉભો રહ્યો. તેણે આખે શરીરે રાતાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. તેની આંખમાંથી અંગાર વરસતા હતા. રાક્ષસનું આ વિકરાળ સ્વરૂપ જોઇને સીતા ક્ષણભર સ્તબ્ધ થઇ ગઇ, પણ કઠણ હૈયું રાખીને નીચું માથું કરી રાવણ સામું જોયા વિના અડગ બેઠી.

રાવણે એકદમ સીતા આગળ ધસી આવી ડાબે હાથે તેને. ચોટલો ઝાલ્યો, જમણે હાથે તેના પગ પકડ્યા અને ઉપાડીને ધરણી ધમધમાવતો દોડ્યો. બહાર ગધેડા જોડેલો સોનાજડિત રથ ઉભો હતો તેમાં સીતાને નાંખી પોતે બેઠો અને રથને લંકા ભણી આકાશમાર્ગે મારી મૂક્યો.

બ્રહ્મઘોષ—બ્રહ્મલોક
ઉદ્યાન—બાગબગીચા

કિન્નર—માણસના શરીર અને ઘોડાના મ્હોડાવાળું પ્રાણી

૪૫

જટાયુ સાથે યુદ્ધ

રથ પવનવેગે ચાલવા લાગ્યો. કેળનાં જૂથ, કરેણનાં ઝુંડ, આસોપાલવની ઘટા, ગોદાવરી નદી વગેરે ઝપાટાબંધ નજર આગળથી પસાર થવા લાગ્યાં. રથમાં સીતા તો

બાવરી બની હતી. રાવણના હાથમાંથી છૂટવાને પછાડા મારવા વ્યર્થ હતા. તેણે ઉંચે સ્વરે ચીસો પાડવા માંડી, "ઓ લક્ષ્મણ...ઓ રામ... તમે આ સમે ક્યાં હશો? આ દુષ્ટ મને ઉપાડી જાય છે એ તમને કેમ ખબર પડશે? અરે રે, તમે આ પાપીને મારી મને ક્યારે છોડાવશો?...... ઓ કરેણો, તમે રામને કહેજો હોં...ઓ વ્હાલાં આસોપાલવ, તમે ઉંચી ડોક કરીને હું ક્યાં જાઉં છું તે જોઇ લેજો હોં.... ઓ માતા ગોદાવરી, તમે તમારૂં જળ થંભાવી રામને મારી ખબર કહેજો હોં કે...." સીતાની ચીસોથી આખું વન ગાજી ઉઠયું.

આટલી વારમાં તો રથ પંચવટી વટાવીને બહાર નીકળ્યો હતો. ત્યાં એકાએક સીતાની નજર એક ઝાડ પર બેઠેલા જટાયુ પર પડી. "ઓ ગૃધ્રરાજ, મારી વહારે આવો તો. અરે દોડો દોડો, આ મૂઓ રાક્ષસ મને ઉપાડી જાય છે!"

વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જર થઇ ગએલો જટાયુ ડોલાં ખાતો હતો—અડધો ઉંઘમાં અને અડધો જાગતો હતો. સીતાની ચીસ કાને પડતાં તે સફાળો થઇને જાગી ઉઠયો. સામે જુએ છે તો એક રથ આકાશમાં વાયુવેગે ચાલ્યો જાય છે અને અંદર વીસ ભુજા વાળો રાવણ અને કલ્પાંત કરતી સીતા બેઠાં છે. જટાયુએ તરત જ ઝાડ પર બેઠે બેઠે વનને ભેદી નાંખે એવી કીકીઆરી કરી: "ઉભો રહે અલ્પ એ, કોણ છે તું? ક્યાં જાય છે? હું ગીધનો રાજા છું. ઉભો રાખ તારો રથ." જટાયુની હાક સાં ભળી

રાવણ ચમક્યો. તેણે રથને થંભાવ્યો, અને પાછું વાળી જોયું. રથને થોભેલો જોઇ જટાયુ પણ નરમ પડ્યો અને બોલવા લાગ્યો, "મારૂં નામ જટાયુ છે. હું આ વનમાં રામની સાથે રહું છું અને તને વીનવું છું કે તું રામની સ્ત્રીને છોડી દે. દશાનન, તારા ધર્મિષ્ઠપણાની કીર્તિ મેં સાંભળી છે. તારા જેવા ધર્માત્માને આ નીચ કૃત્ય કરવું કેમ છાજે? તારા જેવા રાજા જ્યારે આમ પાપકર્મ કરતા થશે ત્યારે દુનિયામાં પાપ કેટલું વધી જશે? અને તું રામની સ્ત્રીને લઇ જઇને શું સુખે બેસી શકવાનો છે? રામના પરાક્રમથી તું ક્યાં અજાણ્યો છે? ખરદૂષણને રોળી નાખ્યા એ ભૂલી ગયો શું? તારે તે રામની સાથે શું વેર છે? શૂર્પણખાએ ઉદ્ધતાઇ કરીને નાકકાન ખોયાં એમાં રામનો શો વાંક? માટે ભલા ભાઈ, સીતાને અહીં મૂકી દે અને તારે રસ્તે ચાલ્યો જા."

જટાયુ બોલતો હતો ત્યાં જ રાવણે મ્હોં ફેરવી લીધું, એટલે જટાયુ ફરી બોલ્યો, "રાવણ, તું એમ નહિ માનતો કે મને વટાવીને તું અહીંથી જઇ શકવાનો છે. જતા પહેલાં તારે મારી સાથે યુદ્ધ કરવું પડશે. મને સાઠ હજાર વર્ષ તો થઇ ગયાં છે, છતાં મારૂં જોર હજુ કાયમ છે. હું વૃદ્ધ છું ને તું યુવાન છે એની મને ફીકર નથી. તારી પાસે ધનુષ, રથ, કવચ, બાણ છે તેથી હું ડરી જવાનો નથી. આવી જા ચાલ, તારામાં જોર હોય તો મારી સાથે લડવાને. હું તને હમણાં જ ધૂળભેગો કરી નાખું છું."

જટાયુને યુદ્ધનું કહેણ આપતો સાંભળી રાવણ મનમાં ને મનમાં જરા હસ્યો. પણ કહેણ તો સ્વીકારવું જ જોઈએ, એટલે રથમાં બેઠે બેઠે રાવણે જટાયુ પર બાણ છોડયાં. ઘડીવારમાં તો બે જણ વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ મચી રહ્યો. રાવણે ગીધ ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવ્યો અને ગીધે રાવણના શરીરને નખથી ઉઝરડી નાખ્યું. રાવણે ગુસ્સે થઈને દસ તીખાં બાણ છોડી જટાયુને વીંધી નાખ્યો. રથમાં રડતી સીતાને જોઈ જટાયુએ બાણને ખંખેરી નાખ્યાં અને રાવણ સામે ધસી રાવણનું મણિજડિત ધનુષ પગ વતી ભાગી નાખ્યું. રાવણે બીજું ધનુષ લઈને સો બાણ નાખ્યાં. જટાયુની આસપાસ બાણોનો માળો બની રહ્યો અને જટાયુ અંદર ઘેરાઈ ગયો. તરત જટાયુએ પાંખોથી બાણને હલાવી નાખ્યાં અને રાવણનું બીજું ધનુષ તોડી નાખ્યું. જટાયુએ આ વેળા ભારે પરાક્રમ દાખવ્યું. રાવણના શરીર પર ધસી તેનાં ભાથાં ઢીલાં.કરી નાખ્યાં, રથના ગધેડાને મારી નાખ્યા, ચાંચ વતી સારથીનું ડોકું કરડી ખાધું, રથના ભાગીને ટુકડે ટુકડા ઉડાવી દીધા અને રથમાંનાં છત્ર ચામર ઉડાવીને ફેંકી દીધાં. રથ ભાગ્યો એટલે રાવણ સીતાને ખોળામાં લઈને જમીન પર પડયો. રાવણને પડેલો જોઈ વનનાં પ્રાણીઓ હર્ષનાદ કરવા લાગ્યાં.

રાવણનો રથ ભાગ્યો, સારથી પડયો, ગધેડા મૂઆ અને હથિયારના ચૂરા થઈ ગયા. તેની પાસે હવે માત્ર એક ખડ્ગ રહ્યું હતું, તેણે જોયું કે જટાયુ જરા થાકયો છે, એટલે તે સીતાને લઈને ઉઠયો અને ભાગવા લાગ્યો. જટાયુ

ચાંચ પીસીને એની પાછળ પડયો અને કહેવા લાગ્યો, "અરે તસ્કર, યુદ્ધ અધૂરું મૂકીને કયાં ચાલ્યો જાય છે? ઉભો રહે, તને મારા નખનો સ્વાદ ચખાડીને અહીં જ ભોંયભેગો કરી નાખું."

આમ કહીને જટાયુએ રાવણની પીઠ પર નખ વતી ફરી ઉઝરડા ભર્યા. રાવણની પીઠમાંથી લોહીની ધારો વહેવા લાગી. જટાયુએ ચાંચથી વળી રાવણના વાળ ખૂંપી નાખ્યા અને માથામાં નખ માર્યા. ડાબા દસ હાથ પણ ઉખેડી નાખ્યા; પણ હાથ તો તૂટયા ત્યાં બીજા ફગી નીકળ્યા.

હવે રાવણ કોપ્યો. અત્યાર સુધીની રમત તેણે છોડી દીધી અને જટાયુને મારી જ નાખવાનો નિશ્ચય કરી સીતાને કોરે મૂકી દીધી અને જટાયુને પકડયો, અને મૂઠીઓથી ને લાતોથી તેને અધમૂઓ કરી નાખ્યો. જટાયુ ઢીલો તો પડયો, છતાં ઢીલો ઢીલો પણ તે રાવણ પર પ્રહાર કરવા લાગ્યો. પણ હવે એનું બળ ક્ષીણ થયું હતું. રાવણે ખડ્ગથી તેની પાંખો છેદી નાખી, પગ ઉડાવી દીધા, પાસાં કાપી નાખ્યાં અને દૂર ફેંકી દીધો.

જટાયુ જમીન પર લોહીલુહાણ થઇને પડયો. સીતા બાજુએ ઉભી હતી તે એકદમ ત્યાં દોડી આવી અને આક્રંદ કરવા લાગી: " અરે ગૃધ્રરાજ, તમારે મારે માટે મરવું પડયું, અને છતાં તમારૂં મરવું કામ ન આવ્યું! હવે આ દુષ્ટ મને ઉપાડી જશે. હવે તમે રામલક્ષ્મણ અહીં આવે ત્યારે એમને બધી વાત કહેજો. "

સીતાનો વિલાપ ચાલતો હતો એટલામાં જ રાવણનો સાદ સંભળાયો: " સીતા, ચાલ છોડી દે એ ગીધને. આવી જા મારી પાસે." સીતા ભયની મારી એકદમ એક ઝાડને થડિયે બાઝી પડી. ઝાડનું પાંદડું ફફડે એમ તે ફફડતી હતી. રાવણની બૂમ ફરી પડી: " સીતા, કેમ છોડે છે કે નહિ ? " સીતા સ્તબ્ધ થઈ ગઇ. રાવણે જોયું કે સીતા ઝાડના થડને છોડતી નથી. તે દોડી આવ્યો, સીતાનો ચોટલો ને પગ ઝાલ્યા, ખભે નાખી અને આકાશમાર્ગે ઉડયો.

આ પાપકર્મ જોઇને વનનાં પ્રાણીઓએ નીચાં મ્હોડાં કરી દીધાં. વાયુ થંભી ગયો. સૂર્યનારાયણે શરમાઇ જઇને મ્હોં છૂપાવી દીધું. આકાશમાં માત્ર ' રામ રામ ' નો કરુણ ધ્વનિ સંભળાતો હતો.

ઘડીએકમાં તો એ ધ્વનિ પણ સંભળાતો બંધ થઈ ગયો. એક માત્ર જટાયુ ધીમો શ્વાસ ખેંચતો ત્યાં પડી રહ્યો હતો. પાસે રાવણનો રથ, અને સારથી તથા ગધેડાનાં શબ પડયાં હતાં. પશુઓ અલોપ થઇ ગયાં હતાં. પક્ષીઓનો કિલકિલાટ બંધ પડી ગયો હતો. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા ગયે પંચવટી શૂન્યવત્ બની ગઈ હતી.
